

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 75

Проф. ПАВЛО СМІРНОВ

ВОЛЗЬКИЙ ШЛЯХ І СТАРОДАВНІ РУСИ

(НАРИСИ З РУСЬКОЇ ІСТОРІЇ VI—IX ВВ.)

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліо-
течних каталогів на цю книгу вміщено в «Ді-
тописі Українського Друку» та «Картковому
репертуарі» Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Ал. Кримський*.

Київський Окрліт № 232, 1928.
Друковано 1200 прим. Зам. № 883.

ДРУЖИНІ-ДРУГОВІ
СОФІЇ ВАСИЛІВНІ
СЕРГІЄВІЙ-СМІРНОВІЙ

„ис того же лѣса потече Волга на
вѣсток, и вѣтечь семьдесятъ жерель
в море Хвалыское. Тѣм же и из Руси
можесть ити въ Болгары и въ Хвалысы,
на вѣсток дойти въ жребий Сямовъ“...

„Ляхъ же, и Пруси, Чудь пресѣ-
дятъ к морю Варяжьскому; по сему
же морю сѣдятъ Варязи сѣмо к вѣсто-
ку до предѣла Симова“.

Лаврент. літопис.

Ці нариси присвячено питанням з історії Руси VI—IX віків. Доба ця має велике й зрозуміле значіння як в історії східної Європи взагалі, так і в історії Руси зокрема. Є в неї свої певні початок і кінець, і має вона свій особливий зміст. Перед її початком закінчується півторисячлітня епоха економічного, політичного й культурного панування в східній Європі ірансько-готсько-гунського степу й Чорноморського узбережжя. Економічні осередки геллінського й гелліністичного Надчорномор'я з їх порівнюючи вузьким степовим гінтерландом занепадають і втрачають свою гегемонію. Замість них з'являються нові, переважно по-над найбільшою водяною артерією східної Європи, над рікою Волгою, що своєю течією перетинає безмежні внутрішні простори суходолу й сполучає два моря: Балтику й Каспій, північний захід і південний схід. З'являються нові історичні народи, що розташовуються вздовж волзького торговельного шляху й прибирають до своїх рук політичну гегемонію над східною Європою: хазари, камські болгари, руси й тоді слов'яни. Живучи й далі в своїй культурі відсвітом давніх огнищ цивілізації, вони проте запозичають її тепер не з Європи, що переживала велику мандрівку народів, а з Азії, і за допомогою сходу утворюють свої своєрідні східньо-європейські культури,

Закінчується ця доба тоді, коли на передньому сході, об'єднаному давніш арабським завоюванням, починаються внутрішні заколоти й спадають на нього зовнішні удари, коли вичерпується приплив східного срібла, яким вистелено велику Надволзьку путь геть аж до Балтицького узбережжя включно, і коли, в IX—X віках відкривається новий найкоротший шлях межі північчю й півднем, Балтикою й Чорним морем: це шлях через Волхов-Дніпро „ізъ варягъ въ грекъ“, з його новими торговельними й культурними осередками, куди переходить примат заможности й могутности в східній Європі.

В історії Руси доба VI—IX століть відіграє ролю вступу й початку. Розпочинати історію Руси Рюриком Новгородським або Олегом Київським значить украювати її початок, а починати її скитами й грецькими колоніями значить незаконно поширювати її хронологічні й етнографічні межі й плутати історію Руси з історією східної Європи взагалі.

Справді, тільки з VI-го століття пам'ятки починають казати за народність росів або русів, доти невідому, і допіру в VI-му столітті в східній Європі оселяються маси східного слов'янства: злившись ці двоє етнічних елементів, уперше закладають ту підвалину, з якої виростає окрема руська народність. Економічний і культурний розвиток цієї народности за перших століть визначив Возький торговельний шлях. Протягом VI—IX століть, у другій половині цієї доби, на горішній частині Возького торговельного шляху встигла зформуватися в основних рисах та складна скандинавсько-фіньско-слов'янська культура, що в археологів та істориків відома під назвою „руської“ культури. Протягом цього-таки часу утворюється на середній Волзі й перше „руське“ політичне формування, так званий „руський каганат“, що його основні риси, — збудований з різноплемінних елементів, політичний устрій, руська князівська влада, нарешті самий факт його існування й занепаду, помітно подіяли на пізнішу державність Київської доби X—XII віків.

Отже, етнографічною й економічною, політичною й культурною сторонами історія Руси має свої початки в VI—IX століттях. Студії над цією добою Возького торговельного шляху й монографічні досліди над його проблемами з погляду історії Руси дуже для неї цікаві й важливі. Дещо з цього погляду в нас уже зроблено; але, як порівняти з важкістю завдання та його значінням, зробленого — аж надто мало.

За головну перешкоду до того, щоб відтворити початки історії Руси VI—IX віків, стає, по-перше, недостатність як літературних, так і археологічних джерел, а по-друге, і це, — мабуть, чи не головне, — недостатня розробленість зібраного матеріялу, який і досі ще не сказав останнього свого слова що-до основних питань доби.

Спробу переглянути головні для зазначеної доби джерела до основних питань, переважно етнографічних і політичних, я й подаю в цих нарисах, причому саме завдання підказало мені, як треба розікласти матеріял у книзі. В основу плану свого викладу я поклав не ті проблеми, які повстають з джерел, а сами джерела, як вони стосуються до цікавих для нас питань. Така форма викладу, зрозуміла річ, має свої великі хиби. Але, мені здається, що за теперішньої стадії в розвитку історіографії даної доби вона найкраще допомагає досягти сталих наукових висновків, які переконували-б не самого лиш автора, ба й читача книги; вона-ж як-найповнішою мірою забезпечує останньому спромозу критично поставитися до авторових висновків.

І. ВОЛЗЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ШЛЯХ І СКАНДИНАВСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ.

1. НАЙДАВНІШІ НАЗВИ ВОЛГИ.

Могутня водяна артерія східньої Європи, ріка Волга з своїми незчисленними допливами, з давніх-давен відгравала була важливу ролю в первісній економіці й політиці суміжних з нею просторів. То як межа, що розділяла народності й культури, то як широкий шлях, що сполучав в одне ціле північний захід і південний схід, оборона для одних і джерело здобичи та зиску для інших, вона раз-у-раз повинна була повставати в пам'яті тих народів, котрі жили в її поріччі, як тая „матушка“ й „кормилиця“, що її знають пізніші російські пісні.

Лінгвісти припускають, що ще за доби первісного розпаду й розселення єдиної колись індо-європейської, в Європі зформованої народности, ті її частини, котрі відходили на південний схід, — індуси та іранці, мали довгочасну постійнку на річці Волзі й у своїх переказах зберегли про неї згадки. На думку покійного санскритолога Ф. І. Кнауера, пам'ять про Волгу, як священну ріку предків, збереглася в найдавнішій частині Ріг-Веди, святих індуських книг. Про Волгу є тут згадка під назвою Rasa, що визначає „річка“ переважно ¹⁾. В давньо-перській мові ріка Волга зветься Raḥa, а в Зенд-Авесті — Raḥa, що вимовлялося з носовим звуком, і теж викликало релігійно-поетичні спогади.

Під своєю першою, персько-іранською назвою безпосередньо, або через східньо-фінську (мордовську) її переробку в Rha, найбільша східньо-європейська ріка зробилася відомою грекам, і це імення подає олександрієць Клавдій Птолемей, що жив у другому столітті по Хр. Він називає Волгу Ῥᾱ. Друга вимова його з носовим звуком: індо-європ. *Roṃsa, авест. Raḥa, могла, як гадав акад. А. А. Кунік, розкластися вже в іранських кочовиків Надкаспійського й Надчорноморського краю та набути форми „Рос“ або „Рус“ ²⁾, або, діставшись до слов'ян у формах Roṃsь і Raḥsь, як гадав Ф. І. Кнауер, перетворитися тут у „Рось“ або „Русь“ ³⁾.

¹⁾ Від згодного індо-європейського *rosa або, з носовим звуком, roṃsa, текуча вода, волога, ріка. Пор. грецьке ῥέω — течу, слов'янське роса, русло, то-що.

²⁾ К у н и к ъ, Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ (1877 р). Извѣстія Аль-Бекри и др. авторовъ о руси и славянахъ. СПб. 1903, стор. 020.

³⁾ К н а у э р т, О происхожденіи имени Русь. — „Труды XI Арх. Съѣзда въ Кіевѣ“, т. II. Ф. К н а у е р, Der russische Nationalname und indogerm. Urheimat. — „Zeitschr. für indo-

Ця друга вимова тієї самої назви Волги виходить до наукового обігу вже з V століття по Хр., і її подає нам анонімний автор „Скороченої географії“, що писав того піку грецькою мовою: річку Волгу він знає під іменням річки Ῥῶς¹⁾.

Що ця назва Волги з'явилася в „Скороченій географії“ не випадково й правильно, ствердити це може такий факт: не вважаючи на високу авторитетність Птолемея й цілком виключну ролю його географії протягом середніх віків, зазначена назва вживається й далі в середньовічному письменстві, конкуруючи з Птолемеєвою Ῥᾶ.

Так, за п'ятьсот років після „Скороченої географії“ інший анонімний автор, родом персе, у „Книзі границь світу од сходу на захід“ (982—3 р.) описує горішню й середню течію ріки Волги під іменням „ріки Рус“ такими словами: „Рѣка Русь проходить среди славянь, направляясь къ востоку, до самой границы Русовъ. Она протекаетъ, минуя Уртабъ, Селябе и Куяне, города Русовъ, и проходитъ черезъ границы Хифджахъ. Она мѣняетъ направлѣніе и поворачиваетъ къ югу, къ предѣлахъ Печенѣговъ и впадаетъ въ рѣку Атель“.

Як зазначив уже видавець уривків з цієї пам'ятки, — „эта рѣка, такъ опредѣленно описанная, не можетъ быть ничѣмъ инымъ, какъ или частью верхняго теченія Волги, или же р. Окой, или частью теченія Волги отъ Оки до Камы“²⁾. Вказівка на влиття річки Рус в Атель, тоб-то в Волгу, після повороту її річища на південь і до того, видимо, близько гирла Ками, яку східні географії X-го віку вважають за горішню частину ріки Атель, розв'язує питання на користь того, що під ім'ям ріки Рус автор „Книги границь“ розумів саме середню Волгу, взяту до гирла Ками.

germ. Sprach und Alterthumskunde“. В. XXI, Strassb. 1912. Пор. А. И. Соболевскій, Русско-скифские этюды, стор. 280 і прим. 4.—Изв. „Отд. русск. яз. и словесн.“, т. XXXI, Ленинград, 1924. Після вичерпливої Ф. І. Кнауера критики думки вивести назву *рос* — *рус* од фінського *ruotsi*, що повстало неначе-б од скандинавського *rodskarlar*, краще раз на зівсіді зрестися.—Кнауер, Zur Rusь-Frage, *ibid.* В. XXXIII, 1914.

¹⁾ Ἐπιτομὴς γεωγραφίας ἐν ἑπτομῇ. Латышевъ, Scythica et Caucasia, т. I, вып. I, стор. 238—9. СПб. 1893. Уривок „Скороченої географії“ (в перекладі Латишева) каже: „О величайшихъ рѣкахъ... Изъ остальныхъ азіатскихъ рѣкъ, впадающихъ въ разныя моря, Іаксартъ, Оксъ, Риммъ, Ра (треба читати Рос, як подають усі списки пам'ятки) Кирь и Араксъ изливаются въ Каспійское море“ й т. и. Що Волгу в цій пам'ятці V віку названо „Рос“, це зазначав іще Евєрс: „Предварительныя критическія изслѣдованія для російской исторіи, кн. 2, стор. 196 і 201 прим. 14“. Надто звертав на це увагу проф. Ф. І. Кнауер, слушно заперечуючи проти цілком довільного „птолемеїзування“ цього ім'я в виданнях Мюллера й за ним акад. Латишева, що пишуть Ῥᾶ, дарма що всі списки пам'ятки дають Ῥῶς.—Ф. И. Кнауэръ, О происхожденіи имени Русь.—„Труды XI Археолог. Съѣзда въ Кіевѣ“, т. II, стор. 15. Ім'я „Рось“ визнає за „добре засвідчену“ давню назву Волги, яка належить „до надзвичайно давньої доби“ так само германіст В. А. Брим у своїй праці: „Происхождение термина „Русь“,—Россия и Запад. Историч. сборники под ред. проф. А. И. Заозерского. I, стор. 6. Петербург. 1923.

²⁾ Туманскій, Новооткрытій персидскій географ X-го столѣтія и извѣстія его о славянахъ и руссахъ.—„Записки Вост. Отд. Рус. Арх. Общества“, т. X, стор. 137 і прим., СПб. 1897.

Інший арабський географ Ібн-Хаукаль (976—7) називає ріку Ітиль, тоб-то Волгу, „руською рікою“, прикладаючи цю назву до цілої її течії од горішньої Ками, яку він уважав за вершину Волги, й до гирла останньої¹⁾.

Подвійної назви Ross-Atel надає ріці Волзі так званий Нубійський географ (близько 1151 р.)²⁾. Те саме робить і найбільший географ XII століття, араб Едриси, що жив у Палермо, в нормандського короля Роджера II. В своїй всесвітній географії, написаній близько 1154 р., Едриси називає Волгу „рікою руською, що звуть її Атиль“³⁾. Як видно з будови речення, обидва останні географи більше вважали за основну й споконвічну першу назву ріки Волги аніж поширене на сході тюркське її ім'я Атель або Ітиль.

Нарешті, ця стародавня назва Волги пробивається де-не-де навіть у картографії, коли остання стала відбивати вплив не тільки письменства, але й живої номенклатури східної Європи. Так, запроваджена до збірки В. О. Кордта мапа Росії XVI-го століття, цікава між іншим полкуйванням на англійського мандрівника Дженкінсона, що йому за царя Івана Лютого пощастило проїздити Волгою через Московську державу до Бухари (1558 р.) й суходолом до Персії (1562 р.), теж зберегає для середньої Волги назву „Рус“. На мапі над рисунком ріки Волги є декілька назв, у різних частинах її течії: поміж Кінешмою й Нижнім Новгородом читаємо напис „Volga-Russ“; нижче од устя Оки й міста Нижнього напис „Edil Tarta: Rha“, ще нижче за течією — „Volga fluvius“, нарешті, на низу ріки, в межах Астраханського царства або стародавньої Хазарії, напис каже: „Volga alteri Edil flumen“⁴⁾.

Ми гадаємо, що існування ріки Волги під назвами Рос — Рус протягом тисячоліття, від V до XVI віків, не може бути випадковістю або помилкою, як гадали Мюллер і Латишев, у своїх виданнях виправляючи текст „Скороченої географії“. Тільки припустивши, що це ім'я було в ужитку протягом цілої зазначеної історичної доби, а можливо й поза її межами, де-небудь серед народів східної Європи, ми можемо як слід з'ясувати даний факт. Визнання цього факту, здається, ми повинні покласти в основу розв'язання питання про те, звідки походить ім'я „Русь“.

¹⁾ Гаркави, Сказання мус. писателів, стор. 221: „Русская рѣка, известная подъ названіемъ Итиль“.

²⁾ Verum influit in illud (mare Chozar) pars fluminis Ross-Atel vocati.—Geogr. Nubien-sis, стор. 243.

³⁾ Jaubert, Géographie d'Edrisi, t. II, стор. 332. Paris 1840.

⁴⁾ „Regionum septentrionalium Moscoviam, Rutenos, Tartaros, eorumque hordas comprehendendum, ex Antonii Jenkinsonii et Sigsmundi liberi baronis ab Ferberstein itinerariis nova descriptio“. — В. А. Кордтъ, Матеріали по історії русскої картографії. II серія, вып. I, карта V, Київ 1906. В. О. Кордт гадає, що ця мапа — то копія з мапи Меркатора 1554 р. Проте на відповідній мапі Меркатора, виданій р. 1630-го, наведених назв Волги нема, й у середній течії вона зветься „Volga flu olim Ra“. Таких назв нема і на мапі Герберштейна. Про мапу й Дженкінсонові подорожі див. „Чтения въ Общ. Исторіи и Древностей Россійскихъ“. 1863, кн. I, стор. 138—141.

2. НАЙДАВНІШІ ДАНІ ПРО ВОЛЗЬКИЙ ШЛЯХ.

За доби іранського, скито-сарматського, панування на півдні Русі (VIII вік перед Хр. до II-го віку по Хр.) з натяків Геродота ми знаємо два великі торговельні шляхи, що проходили через східню Європу: один з них річний, „бурштиновий шлях“, лежав по річці Вислі й провадив до берегів Балтики, звідки вивозили бурштин на узбережжя Чорного моря; другий шлях — каравановий, так звана „золота путь“; ішла вона через степи на схід до Алтайських гір, звідки довозили в Скитію золото¹⁾. Але, окрім цих двох шляхів, відомих Геродотові в V-му віці, за його часів існував ще один великий торговельний шлях, який лишився йому невідомим, певне тому, що лежав по-за лаштунками його гіперборейських країн і виходив далі на схід од Надчорноморських колоній геллінів до Каспійського моря, — то був шлях рікою Волгою.

Існування Волзького торговельного шляху рікою Волгою за часів Геродота безперечно доводять археологічні дані, причому вже за тієї доби він відогравав, видимо, велику роль в справі зближення й культурного єднання поміж різними народами, що залюднювали східню Європу. Добі панування в південних руських степах іранців відповідає в північно-східній Росії розквіт останньої, наймолодшої з бронзових культур східньої Європи, культури Ананьїнської.

Ананьїнська бронзова культура була поширена з VIII-го століття перед Хр. до II-го віку по Хр. в сточищах річки Ками з допливами й почасти на середній Волзі. За носіїв її, як видно з черепів, були східно-фінські племена²⁾.

Носії цієї культури, володіючи догідними водяними шляхами, підтримували ними торговельні звязки з далекими вогнищами різних тогочасних культур: на схід — з Сибіром, на південь — із північно-Кавказькою, так званою Кобанською, культурою та з скито-сарматською степовою Надчорноморщиною, нарешті на захід — з обома берегами Балтики: з Фінляндією та Швецією. Сліди цих давніх торговельних звязків, що

¹⁾ Tomaschek, Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden und die Nachrichten Herodots über den Skythischen Karawanenzug nach Innerasien — Sitzungsberichte der Ak. der W. B. 117; Лаппо-Данилевській, Скиоскія древности. — „Изв. рус. и слав. археології, II.

²⁾ До бронзової Ананьїнської культури, молодшої за Фат'янівську й Сеймінську бронзові культури північно-східньої Росії, дарма що вона безпосередньо їх і не продовжує, належать могильники: Ананьїнський, Вятської губ. Єлабузького повіту, за цариною прис. Ананьїно, близько м. Єлабуги, де р. Тойма вливається в Каму; Котловський — на березі р. Ками в тому-таки Єлабузькому пов.; П'яноборський — в Єлабузькому пов. на річці Камі; урочище Клест або Хлест на межі Єлабузького й Сарапульського повітів; З у ївський могильник у Сарапульському пов.; Полянська або Маклошівка Спаського пов. Казанської губ.; Пуста Марквашка близько м. Свіязького, де р. Свіяга вливається в Волгу. Є підстави гадати, що Ананьїнська бронзова культура поширена також у сточищі р. Білої та в північній частині Самарської губ. — Ю. В. Готье, Очерки по истории материальной культуры вост. Европы до основания первого русск. государства. Л. 1925, стор. 119 і далі; В. А. Городцовъ, Бытова археологія, стор. 366 і далі. Москва 1910.

їх основні напрямки проходили Волгою й Камою, виразно позначилися на інвентарі могильників Ананьїнського типу й тих кісткодайних городищ, що їх зараховують до тієї-ж-таки культури.

Для історії Волзького торговельного шляху надто цікаві передісторичні звязки руського північного сходу, Ками й середньої Волги, з одного боку з Скандинавією, а з другого — з північним Кавказом. Узяті разом, вони цілком обіймають Волзький торговельний шлях дають спроможність датувати його ранню історію¹).

Характерні для Ананьїнської бронзової культури особливого типу кельти не скидаються ні на кельти старшої Сеймінської бронзової культури, ні на сокири Сибірського типу, — широкі, тупі, безухі, знизу часто шостигранчаті, з простим лінійним, почасти геометричним орнаментом, що утворюється разом з тим, як знаряддя виливають, приводять нас у багаті на металеві Фінляндію й північну Скандинавію, де знайдено такі самі кельти й навіть форми щоб їх вилити. Орнамент Ананьїнських кельтів свідчить за звиродніння, мабуть місцеве, скандинавських мотивів, що до VIII-го століття перед Хр. процвітали були в Швеції, в долині озера Мелар, а згодом тут позникали²).

Отже встановлюємо, що Ананьїнські кельти на Камі — це спочатку привізена з-за кордону зброя, яка надходила сюди з берегів Балтики великим Волзьким шляхом. Видимо, тоді вже, за часів Геродота, його андрофагів і будинів, за лаштунками Скитії й північних племін, йому відомих, повставав і розвивавсь торговельний рух, що йшов од надбалтицьких народів до племін, які поосідали на середній Волзі й Камі, а звідси далі до гирла Волги, в країни північного Кавказу. Знахідки в похованнях бронзової північно-Кавказької культури, відомої під назвою культури Кобанської, балтицького бурштину найприродніше з'ясувати існуванням цього торговельного шляху через східню Європу.

Раз початі, звязки ці продовжуються й далі. З початку нашої ери вони навіть міцнішають, а за доби готського панування в південній Русі до них приєднуються стосунки Волзько-Камського краю з Наддніпрящиною. — „Богатства, скопленныя въ Волжско-Камской области въ среднюю пору желѣзныхъ орудій, настолько велики“, каже В. А. Городцов, — „что возбуждаютъ невольное удивленіе и заставляютъ вспомнить о сказочныхъ богатствахъ Біарміи, воспѣтыхъ въ Скандинавскихъ сагахъ, въ основу которыхъ, повидимому, легли рассказы о реальныхъ богатствахъ капищъ именно волжско-камской области, гдѣ, несмотря на все неблагоприятныя современныя условія для сохраненія старины, каждый

¹) Про торговельні стосунки руського межиріччя з заходом (з берегами Ладозького озера зокрема) і з південним сходом за доби найдавнішої з руських бронз, Фат'янїнської (перша половина 2-го тисячоліття перед Хр.), а так само Надоцького району за доби Сеймінської бронзи (друга половина 2-го тисячоліття) в тих самих напрямках див. у В. А. Городцова, *Культуры бронзовой эпохи въ средней Россіи*, стор. 36—40, 48—49, 91, 103. Москва 1916.

²) Ю. В. Готье, назв. твір, стор. 130; Tallgren, *L'Epoque d'Ananin, Helsingfors 1919*, стор. 84 (цит. за Готье).

годъ даетъ все новыя и новыя находки рѣдчайшихъ памятниковъ, поражающихъ нерѣдко своимъ научнымъ значеніемъ. Въ составъ ихъ входятъ монеты, серебряные украшения и сосуды". Найдавніші з монет, які тут знаходять, монети індо-партянські, належать до I-го віку по Хр.; потім ідуть Сасанідські IV—V віків, візантійські V—VII століть, індо-бактрійські V—VII вв. і пізніші арабські, — цілий літопис торговельних звязків Вользько-Камського краю за довгу низку століть. — „Притокъ всѣхъ этихъ вещей", каже далі Городцов, — „не представлялъ мимолетное случайное явление, а вполне систематическое, совершавшееся въ продолженіе почти всѣхъ вѣковъ изучаемой поры (I—X вв. П. С.), такъ что оно успѣло запечатлѣться не только на внѣшнемъ бытѣ, но даже и въ религиозныхъ символахъ населенія". При цьому „главнымъ путемъ торговыхъ сношеній служила рѣка Волга, соединявшая Волжско-Камскую область, черезъ посредство Чернаго моря, съ областями сначала Римской имперіи, а позже Византіи и Малой Азіи, и черезъ Каспійское море — съ Хазарією и Персією" ¹⁾.

Такі самі жвавi стосунки були й на північно-західньому кінці шляху, на узбережжі Балтики, що продукти його за перших століть нашої доби діставалися не тільки до Кавказу, але до Середньої Азії, а звідси до Китаю. Так, китайські джерела подають звістку, що в V-му в. по Хр. в країні хорезміїців (Туркестан) здобували бурштин; бурштин сюди, певне, довозили Вользьким шляхом з берегів Балтики, а звідти поширювався він на далекий схід. — „Это известие", — каже акад. В. В. Бартольд, — „указывает, повидимому, на существование в то время балтийско-каспийского торгового пути, имевшего до IX века несравненно больше значения, чем путь балтийско-черноморский" ²⁾.

Сучасний шведський археолог Арне робить висновок, що „від Різдва Христового Швеція підтримувала безпосередні й досить активні стосунки з східними берегами Балтики". Аналізуючи знайдені на території Швеції старовинні східного походження речі, на цій підставі Арне констатує культурні звязки Скандинавії з просторими й далекими країнами східної Європи за добу від перших століть нашої ери до IX—X віків по Хр. Він зазначає знайдені в Швеції фінські вироби, що дісталися сюди з Фінляндії; показує сліди впливу на Швецію тієї, певне, литовської культури, що була питома надбалтицьким краєм: Лівонії, Куронії, і поширювалася ще й далі Західною Двиною до Витебська; потім — вплив на Швецію східно-фінської або Пермської культури, що панувала по всенькій північній Росії від Естонії до Уралу, — культури Надкамської, можливо Камських болгар, дарма що останню ще не досить досліджено, щоб робити певні висновки про її сліди в далеких краях; далі культури хазарської, а згодом, коли запроваджено християнство, — культур слов'янської й візантійської ³⁾.

¹⁾ В. А. Городцовъ, Бытовая археология, стор. 432—433, 435.

²⁾ Акад. В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана, стор. 17, А. 1927.

³⁾ Arne, La Suède et l'Orient, стор. 91—93, Upsala 1914.

До періоду „перед добою вікінгів“, тоб-то більше-менше до 800 року, Арне застосовує перенесення кільцюватих фібул, бронзових і срібних із Скандинавії (вони дуже часто трапляються на острові Готланді і в Надбалтицьких провінціях) на далекий схід, у Пермську губерню, на береги річки Ками, де їх і знаходять серед чудської старовини ¹⁾. У VIII й на початку IX століть налагоджуються правильні й, очевидно, досить жваві стосунки між людністю Скандинавського півострова й Хазарією, а через це обидва кінці Волзького шляху в першу половину IX-го століття щільно звязуються.

Хазарська культура, зразки якої маємо в могильниках Верхнього Салтова на Сіверському Дінці (та біля хутора Зливки Ізюмського повіту, на тому самому Сіверському Дінці), утворилася під складними впливами культур переднього сходу, що проходили в Надкаспійський край і на долішню Волгу: в ній можна розпізнати впливи культури Сасанідської Персії III—VI вв. (226—642 рр.) та післясасанідської VII—VIII віків. Сама вона сильно діяла на північні країни, що лежать угорі над Волгою, причому сліди її впливу досягають Швеції й позначаються на її археологічному матеріалі.

У Швеції, на острові Бйорке на озері Мелар, знайдено силу-силенну бронзових і срібних бляшок (пластинок) з рослинним орнаментом, уживаних на те, щоб оздоблювати ремінні перев'язі та пояси; як виявилось, вони тотожні з такими самими оздобами з Верхньо-Салтівського могильника, що його місто процвітало до перших років IX-го століття ²⁾. „Той факт“, каже Арне, „що пластинки з'являються на початку IX століття в двох країнах, так одна від одної віддалених, як долина озера Мелар і південний схід Росії, і що їх немає в країнах, які лежать між ними (окрім окремих зразків, знайдених у Фінляндії), можна з'ясувати тільки припустивши безпосередні стосунки Волгою, що відкрили їх, безперечно шведи“ ³⁾.

Ту саму думку Арне сформулював був у ще загальнішій і ширшій формі: „Чимало східніх речей, довозених у Швецію, приставлено, безперечно, Волгою, найбільше з південно-східньої Росії й, можливо, з Персії та з країн, що лежать на схід од Каспійського моря. Південний схід Росії близько 800 року захопили хазари, і я вважаю за досить доведене, що в цю добу почалися безпосередні стосунки між країною хазарів та Швецією“ ⁴⁾.

Ці звязки були такі щільні й великі, що Швеція перейняла як одиницю ваги й як основу грошової системи іракський фунт, рівний малій золотій міні вавилонської системи, засвоєний у персів і через арабів поширений по всенькій східній Європі. Цього фунта, певне, вживали в Хазарії та в Камських болгар; він і досі зацілів у Росії, як відмінний од

¹⁾ Arne, La Suède et l'Orient, стор. 168.

²⁾ Там-же, стор. 117 й далі. Пор. В. А. Городцовъ, Бытовая археология, стор. 420—424, Москва 1910.

³⁾ Arne, La Suède et l'Orient, стор. 122.

⁴⁾ Там-же, стор. 117.

західних мір російський фунт у 96 золотників. Арне підкреслює, що безпосередні й такі інтенсивні стосунки між Швецією й Хазарією почалися раніш, ніж у торгівлі з східними країнами Волзьким шляхом узяти участь слов'яни. Цей висновок нам надалі треба мати на увазі¹⁾.

Тим самим Волзьким торговельним шляхом провадилися давні стосунки Скандинавії з провінціями Візантійської імперії і з Царгородом зокрема, аж доки відкрито в IX-му столітті Дніпровий шлях. Свою аргументацію цього твердження польський учений А. Шельонговський закінчує таким висновком: „Отже ми певні, що торговельні стосунки між Скандинавією й Візантією існували з-передвіку, але первісна лінія їх проходила не шляхом Нестора, не Дніпром, а через північну Росію, Волгою через Болгарську державу й далі до Царгорода²⁾).

3. СЛІДИ СКАНДИНАВСЬКОГО ВПЛИВУ

Й КОЛОНІЗАЦІЯ СКАНДИНАВІВ НА ВОЛЗЬКОМУ ШЛЯХУ.

Торговельні стосунки, що розвивалися великим Волзьким шляхом протягом довгої доби мало не в півтори тисячі років, повинні були певною мірою порушити й перемістити характер колонізації тих народів, що їх вони торкнулися.

Перша етнографічно-визначена людність північно-східньої частини Європи, що через неї лежав великий Волзький шлях, були фіни. Дуже можливо, що фінська народність пробувала тут од тих часів, коли панували кам'яна й мідяна культури. В ту добу, коли поширена була молодша з руських бронзових культур, культура Ананїїнська, ми в носіях її пізнаємо фінів; тих-таки фінів пізнаємо і в північних племенах Геродотової Скитії, що їх описав Геродот за поширення на північному сході залізної культури. За те, що фінська людність перебувала в північно-східній Росії споконвіку, виразно промовляє між иншим переважна тут фінська, до того саме східньо-фінська, номенклатура географічних назов.

На тій підставі, що цю номенклатуру пояснити можна з східньо-фінських мов, тоб-то мови мадярської, вогульської та остяцької, фінолог Європеус ще р. 1868 зробив висновок, що „югорское народонаселение въ старину распространялось по всей сѣверной половинѣ нынѣшней Россіи отъ верховьевъ Дона до Ледовитаго моря и отъ рѣки Вислы и Балтійскаго моря до Урала“³⁾. Цей висновок, що до останнього часу лишився незахитаним⁴⁾, автор згодом виточив і р. 1872-го повторив на II-му Ар-

¹⁾ Arne, La Suède et l'Orient, стр. 158.

²⁾ Adam Szczęgowski, Najstarsze drogi z Polski na Wschód, str. 95, Kraków 1909.

³⁾ Европеусъ. О народахъ средней и сѣверной Россіи до славянъ.—„Журн. Мин. Народ. Просв.“ 1868, кн. VII, стр. 70.

⁴⁾ Останнього часу акад. А. І. Соболевський доводить іранський (скито-сарматський) характер номенклатури південної й середньої Русі. Цікаві в цьому напрямку його спроба ще далекі від завершення й остаточних висновків.—А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды.—Изв. отд. русск. яз. и слов., кн. XXVI. Л. 1923; Новые русско-скифские этюды, там-таки, кн., XXXI. Л. 1926.

хеологічному З'їзді в Петербурзі. — „Тогдашняя настоящая родина Угры“, каже він, — „какъ указываютъ названія древне-угорскаго происхожденія мѣстностей, и какъ видно изъ приложенной карты, простиралась отъ рѣки Оки на сѣверъ до самого Ледовитаго моря и отъ сѣверной части Уральскихъ горъ до Финляндіи и даже до сѣверной части Скандинавіи, а въ Россіи до окрестностей озера Ильменя и до источниковъ рѣки Волги, за исключеніемъ ‚родины Финновъ‘, т. е. области около Онежскаго озера и южной части Ладожскаго, гдѣ нельзя отыскать ни одного названія съ угорскимъ окончаніемъ“. Розселені так широко предки угрів, вогулів і остяків, як гадав автор, ще за історичних часів становили „одинъ могущественный угорскій народъ, говорившій однимъ языкомъ, лишь распадавшійся на разныя, мало отличавшіяся другъ отъ друга нарѣчья“¹⁾.

Ця східньо-фінська, так широко розкинута, людність на заході, в країні великих озер, переходила в західніх фінів, з якими в ту найдавнішу добу своєї історії вона мала далеко більше спільного, ніж тепер.

Як показують дані лінгвістики, фіни надто рано підпадають під дужий вплив германської мовної стихії; це треба поставити поруч із зазначеними вище явищами в царині розвитку стосунків великим Волзьким шляхом. Данський лінгвіст-історик, д-р Вільгельм Томсен, доводив, що „фінскія нарѣчія по берегамъ Балтійскаго моря и его заливовъ... въ теченіе первыхъ столѣтій нашего лѣтосчисленія подверглись сильному вліянню германскихъ языковъ, отчасти скандинавскаго діалекта, очень близко подходящаго къ языку надписей древнѣйшаго желѣзнаго вѣка (тоб-то I—V століть по Хр. П. С.), отчасти готскаго нарѣчія, которое должно быть нѣсколько старше того готскаго языка, на какой была переведена Библия Ульфилою въ IV в., когда Готы жили уже на Дунаѣ. Изъ количества и самой формы подлежащихъ разсмотрѣнію словъ, — каже автор, — я вывелъ заключеніе, что сказанное вліяніе относится къ тому времени, когда Финны еще не были, какъ теперь, разсѣяны на большемъ пространствѣ, но жили болѣе тѣсными союзами къ востоку или юго-востоку отъ теперешнихъ мѣсть ихъ разселенія, и что германскія племена, остатки языковъ которыхъ дошли до насъ путемъ указаннаго вліянія, должны были обитать въ тѣхъ же мѣстностяхъ“²⁾. Як гадає Томсен, і бронзову культуру, і культуру найдавнішого залізного віку на східні береги Балтики занесли скандинавські пересельці, що спроквола просочувалися в східньому напрямку. Міркуючи з решток скандинавської культури на східніх берегах Балтики, на Томсенову думку, „должны были существовать уже въ ту раннюю эпоху многія скандинавскія поселенія на прибрежьи Финскаго залива до самого крайняго угла его включительно“³⁾.

¹⁾ Европеусъ, Объ Угорскомъ народѣ, стор. 84, 86. „Труды II Археологическаго Съѣзда въ Санктпетербургѣ“, вып. I, СПб. 1876.

²⁾ Томсенъ, Начало русскаго государства, стор. 70. „Чтенія въ Общ. Ист. и Др. Россійскихъ“. 1891. Кн. I. Переклав Аммон.

³⁾ Томсенъ, Начало русскаго государства, стор. 69—70.

Ще далі шляхом визнання ранньої германської колонізації в східній Європі пішов київський лінгвіст Ф. І. Кнауер.— „Уже Вильгельмъ Томсенъ“, каже він, — „допускалъ въ извѣстной своей книжкѣ ‚Происхождение русскаго государства‘ 1879 г., что германцы разселились по Финскому заливу и далее вглубь страны задолго до основания русскаго государства... Какъ далеко на востокъ простирались эти германцы и доходили ли они до поворота Волги у Казани, насколько густы были ихъ поселенія, и были ли они здѣсь древнѣйшими обитателями, такъ что ихъ можно разсматривать какъ остатки восточныхъ германцевъ съ эпохи индоевропейскаго разселенія, или они выселились сюда въ давнія времена изъ Скандинавіи, — это вопросъ особый“¹⁾..

Сліди впливу германців і зокрема скандинавів на східних фінів, які сиділи по-над Волзьким торговельним шляхом, знати ще на матеріальній культурі останніх. При цьому цікаво зазначити спостереження, що іноді цих слідів не можна з'ясувати не припустивши, що германці просувалися далеко на схід та що тут існували місцеві вогнища північно-германської, скандинавської культури.

Як відомо, черемиси-марі, мордва (ерзя й мокша) та споріднені з мадярами вотяки запозичили в германців форму чотиристінної домівки, що могло статися тільки за дуже давніх часів (кота — куда, куа). Цю форму в східних фінів переймають потім предки чувашів, камські або волзькі болгари, разом з димною хатою („курной избой“), взятою, можливо, в литовців. Цих форм домівки додержуються потім болгари-чуваші аж до пізнішого часу, коли ту й ту витісняє слов'янська хата („изба“).

Ті самі камські болгари, тепер чуваші, засвоїли собі й досі зберегли в обихіді скандинавську форму коряків (ковшів). При цьому варто зазначити, що вони дістали цю форму не через посередництво сусідніх фінських племен і не шляхом торговельних стосунків з далекими краями, а безпосередньо від скандинавів, які мали з'являтися й, мабуть, проживати десь близько меж Камської Болгарії, бо черпаки скандинавського типу, як свідчить проф. І. І. Смірнов, „не зустрічаються ни у мордвы, ни у вотяковъ и локализируются исключительно на чувашско-черемисской территории“²⁾. Видимо, в даному разі ми натрапляємо на сліди впливу

¹⁾ F. Knauer, *Der russische Nationalname und die indogermanische Urheimat*, — *germ. Forschungen*, В. XXXI, Strassburg, 1912, стор. 79.

Томсен уважав, що колоністи, які з давніх давен виселилися з Скандинавії, а потім послов'янилися, були руси (гети). За варягів він мав поселенців, що приходили сюди пізніше, яких так називали руси. Цю саму думку висловлював акад. О. О. Шахматов: *Разысканія о древнихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ*, стор. 326. СПб. 1908. К. Тіандер перших осадчих східньої Європи виводить із південної Швеції (гети), — це руси, а пізніших, варягів, із північної (свеї); одні на одних вони ворогували. Тіандеръ, *Датско-русск. изслѣдованія*, вип. III, стор. 173. Пгр. 1915. До такої самої думки схиляється очевидячки й Ариє. Кнауер гадав, що прабабківщина индоевропейців або, принаймні, східньої їх частини була на Волзі, і вважав, що назва „рос“ традиційно затрималася в слов'ян. Подібні погляди див. ще в норвезьких істориків Кейзера та Муиха. — Томсен, *Назв. твір.*, стор. 17.

²⁾ И. И. Смирновъ, *Волжскіе Болгары*, стор. 22—23. *Русская исторія въ очеркахъ и статяхъ подъ ред. проф. М. В. Довнаръ-Запольскаго*, т. I.

якогось огнища скандинавської культури місцевого східно-возького значіння. Це огнище мало бути тільки селищем, що повстало на східному кінці Волзького торговельного шляху, де-небудь недалеко від Камської Болгарії, якщо не в її межах.

На карб таких самих огнищ місцевого значіння, здається нам, треба зарахувати й той факт, що тільки в районі руського межиріччя, на річці Оці, пощастило знайти горщики з рунічними написами, спорідненими з рунічними письменами західніх слов'ян і, певне, стародавніх скандинавів¹⁾.

Тими-таки впливами тільки й можна пояснити численні сліди скандинавського діяння на фольклор людности середнього Надволжя й Надоцького району, що їх зазначають дослідники російських звичаїв і народньої російської словесности.

Так, наприклад, ще Буслаєв зазначив мало не текстуальну подібність одного старовинного російського закляття або замовляння від перелому, забою чи звиху, яке відкрив у збірнику XVII віку Саввайтов, до поганського закляття старо-германського VIII століття віршу, що зберігся в рукопису X віку, і що його оголосив друком Яків Грімм²⁾.

Такі самі пережитки скандинавських повір'їв та звичаїв нерідко виявляються у російських народніх повір'ях, що давно втратили своє значіння. Ці повір'я, наприклад, забороняють бабам прости в п'ятницю, — „но не знають“, — каже Буслаєв, — „что пятница посвящалась богинѣ Фреѣ или Принѣ, которую и доселѣ еще, забывъ ея настоящее имя, думаютъ видѣть по пятницамъ ночью въ нѣкоторыхъ областяхъ нашего отечества. Или еще: каждому извѣстно, что черезъ порогъ не здороваются. Обрядъ остался; но преданіе о жилищѣ домового Эльфа подъ порогомъ вышло изъ памяти... Еще: всѣ знаютъ, что по празdnикамъ не калять желѣза на огнѣ; но кому же придетъ въ голову, что въ этомъ обычаѣ сохранилась память о судебномъ испытаніи желѣзомъ“³⁾.

Незрозумілий уже київському літописцеві звичай виносити небіжчика не через двері, а через пробиту стіну, як винесли тіло князя Володимира Святославича, щоб потаїти ніби-то його смерть від Святополка, походить від похоронних звичаїв скандинавських, як і багато інших наших звичаїв. Скалю судових винагород (головщин) за вбивство та

¹⁾ Підчас розкопів стародавнього Алеханівського селища Рязанського повіту, письмена виявлено на 1 похоронній посудині й на уламках 2 звичайних горщиків. В. А. Городцову, що їх знайшов, пощастило налічити 14 різних знаків невідомого письма.

В. А. Г о р о д ц о в ь, Замѣтки о глиняномъ сосудѣ съ загадочными знаками. „Археологическія Изв. и Замѣтки“. 1897, т. V; Замѣтка о загадочныхъ знакахъ на обломкахъ глиняной посуды. Там-же, 1898 р., т. VI, стор. 231, 370—371. Напис на о. Березані, як пізніший, у рахунок не йде.

²⁾ Б у с л а е в ь, Историческіе очерки русск. нар. словесности и искусства, т. I. Русская народная поэзія. СПб. 1861, стор. 250 й далі стаття „О средствѣ одного русскаго заклятія съ нѣмецкимъ, относящимся къ эпохѣ языческой“.

³⁾ Б у с л а е в ь, Пѣсни древней Эдды о Зигурдѣ и Муромская легенда. — Названа книга, стор. 287.

інші злочини, що є за основу для „Руської Правди“, як довів проф. Е. Щепкін, перейнято від скандинавів, хоч і не можна називати її „варязькою вирою“, як це робить автор¹⁾ Звичай з'їздив цілої землі, що відбувалися в Ростовсько-Суздальській землі в XII столітті й були ніби історичним попередником земських соборів Московської держави, має свою аналогію в березневих та инш. полях германських дружинних монархій, і вирізняє Ростовсько-Суздальську землю з-межи решти східнослов'янських земель, де панували віча головних міст²⁾. Констатуючи в скандинавських звичаях багато „рідного“ росіянам, Буслаєв з приводу однієї книги каже: „Мы, русские, съ малыхъ лѣтъ привыкаемъ къ мысли о какихъ-то темныхъ въ доисторическомъ отдаленіи теряющихся связяхъ древней Руси съ Скандинавією. Въ книгѣ г. Вейнгольда (Carl Weinhold, Altnordisches Leben. Berlin 1856), дѣйствительно, встрѣтимъ много своего, родного, вслѣдствіи ли до-историческаго сродства индоевропейскихъ народовъ, или вслѣдствіи частыхъ сношеній нашихъ съ сѣверными Германцами, — рѣшатъ теперь не будемъ“...³⁾.

Як відомо, всіх улюблених богатирів російського епосу народня билина виводить з країни східного межиріччя Волги й Оки, тоб-то з країни великого Волзького шляху на схід. Тут розвинувся, поруч з Новгородським, окремих Суздальський епос, почасти перенесений потім до Києва. Альоша Попович виходить „изъ славнаго Ростова, красна города“, Добриня Нікітич — з Рязани, Ілля Муромець — „изъ славнаго города Мурома, изъ села Карачаева“ або Карачарова. При цьому билина про Іллю Муромця описує його дитячі й хлоп'ячі літа, неміч і чудодійне uzдоровлення нестеменно так, як описано долю скандинавського велетня Гельги в одній з пісень стародавньої Едди, і як за своїх богатирів оповідають норвезькі та данські перекази⁴⁾.

Нарешті, славнозвісний переказ стародавньої Едди про Зігурда, що своїм мечем убиває змія Фафніра й потім розбуджує зо сну зачаровану красуню Брингільду, яка й стає йому за дружину, робиться найпопулярнішим мотивом російської народньої казки й знаходить собі місце серед релігійних побожних християнських переказів того самого міста Мурома на р. Оці. — „Изъ множества славянскихъ преданій о битвѣ со змѣемъ и о вѣщей дѣвѣ“, — каже Буслаєв, — самимъ замѣчательнымъ почитаю превосходную муромскую легенду о князѣ Петрѣ и супругѣ его Февроніи. Въ этой легендѣ убіеніе змѣя и добываніе меча, хотя и отдѣлены отъ союза съ вѣщей дѣвою, но своими послѣдствіями тѣсно связаны съ этой второю половиной сказанія. Въ князѣ Петрѣ очевидень

¹⁾ Е. Н. Щепкинъ, Варяжская Вира, стор. 406—407. — „Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей“, т. XXXII. Одесса 1915.

²⁾ А. Е. Прѣсняковъ, Образование великорусскаго государства, стор. 46. П. 1918.

³⁾ Буслаевъ, Древне-сѣверная жизнь. Назв. книга, стор. 258. Пор. Рерихъ, Собр. соч. I, 155. М. 1914.

⁴⁾ В. С. Миллеръ, Очерки русской народной словесности. Былины, стор. 95. Москва 1897; Буслаевъ, Назв. книга, стор. 25.

знакомий намъ типъ героя, побѣдителя змѣя; въ Февроніи — вѣщая дѣва, увѣличивающая героя своєю любовью и господствующая надъ нимъ своєю сверхъестественною силой и мудростью“¹⁾).

Усі ці різноманітні спостереження й завважені факти примушують нас визнати існування в східній Європі, в країні Волзького шляху, за далеких від нас часів якихось острівців скандинавської культури, можливо, скандинавських селищ або колоній, що сліди їх впливу позначилися на тих фактах.

Коли, порівнюючи мало жвавий, так званий бурштиновий шлях з Чорноморщини до гирла Висли й до берегів Балтики кінець-кінцем розбуркав північні народи, що тут осіли, й привабив до чорноморських вогнищ культури спочатку готські, а потім слов'янські потуги (II й VI ст.); коли золотий каравановий шлях в Азію накликав варварську потопу й на ціле тисячоліття став битим шляхом для азійських кочовиків, що просовувались на захід в Європу, то подібні явища повинні були діятися й на Волзькому шляху, що сполучав далеку й до того часу напівдику Скандинавію з культурними огнищами південно-східньої Русі та передньої Азії. Такими явищами й були: з північного чи північно-західнього краю шляху — скандинавська колонізація в країну середньої Волги; на південь з Ками рух болгарських орд, одна з яких лишилася на своїй прабатьківщині й тут створила царство камських або срібних, у східніх авторів — зовнішніх болгар; потім переселення з північних країн спочатку в межиріччя Волги й Оки, а згодом далі на південь угорських орд, за які нам доведеться говорити далі (перша половина IX ст.), й, нарешті, слов'янська колонізація межиріччя.

Припустивши таке довгочасне існування торговельних стосунків Волгою, за які свідчать археологічні дані, й активну в них роль з боку людности Скандинавського півострова, не можна не погодитися з тим, що скандинави дуже рано могли з'явитися в східніх країнах по-над Волгою й повинні були мати над нею звиклі стації й навіть селитьби.

Мандрівки від Балтики в країну річки Ками й навіть у Хазарію, не тільки в добу бронзового знаряддя, але й далеко пізніше, не могли бути приступні одинцям. Тільки цілі валки суден, під охороною озброєних людей могли зважитися навіть на невелику частину подібної пути. Умови такої подорожі потребують стоянок і зимівників у найвигідніших і найбезпечніших місцях, десь певне переважно на річних островах, де могли повставати й тимчасові торговельні пункти для обміну з тубільцями. Ці стоянки, що звільна перетворювалися в справжні колонії германських купців і промисловців, а то й заповзятливих грабіжників, існування яких показують археологічні й історичні пам'ятки, могли стати за провідників і германської серед місцевої фінської людности мови, за що кажуть лінгвісти, і тих численних решток впливу герман-

¹⁾ Буслевъ, Пѣсни древней Эдды о Зигурдѣ и Муромская легенда, стор. 119.

ської, а саме скандинавської культури, за які спідчать російські етнографи й історики народньої словесности.

В такому власне вигляді, як побачимо далі, на річних островах, по ріці Волзі, ставить перед нами перші поселення русів — хазаро-перська легенда, складена в VI—VIII століттях, що зберегла спогади про те, як уперше з'явилися стародавні руси на межах Хазарії. З свідченнями легенди збігається поява в оповіданні готського історика, єпископа Равенського Йордана (VI в.), серед підвладних готам племен північно-східньої Європи якогось народу „роце“, можливо латинізована форма фінського „руотсі“, тоб-то роси, руси. Цим іменням західні фіни й досі називають шведів, що виразно зв'язує той новий народ із Скандинавією¹⁾. Східні фіни (угри) називали русів „орос“ або „урус“, певне, перейнявши це імення від іранців, що осаджували південні степи²⁾. Одночасно слов'янське означення цієї народности „Русь“, аналогічне до йменнів, якими східні слов'яни називали суміжних з ними чужородців (чудь, весь, ямь, корсь та інших), підказує Я. Гротові здогад, що цей народ „искони“, тоб-то з давніх-давен, мав оселі в землі слов'ян, по цей бік Балтики³⁾. Цей самий народ, під назвою народу „Рос“ з'являється вперше в історичній пам'ятці VI століття, а саме в „Церковній історії“, що її складено р. 555 в Сирії й помилково приписувано Захарії-Риторові, про що мова буде далі. Назва „рос“, „орос“, „урос“ або „урос“, „руотсі“, „русь“ й т. и., видимо стоїть у як-найщільнішому зв'язку з тогочасною назвою ріки Волги — Рос. у „Скороченій географії“ V віку, й значить „річні люди“, „річний народ“, або навіть „волзькі люди“, „волжани“, „волгарі“ так само, як назва болгари або булгари (фін. Волга = тюрк. Болга + ар — людина) в болгарській мові визначала „волзькі люди“⁴⁾.

Цілком виразно свідчить про скандинавський вплив і скандинавську ранню колонізацію по-над Волзьким шляхом, надто в російському межиріччі Волги й Оки, сукупність зібраних досі археологічних даних,

¹⁾ Йордан (VI в.) каже, що готський конунг підбив у східній Європі такі народи: „habebat siquidem quos domuerat Gothos, Scythas, Thiudos in Aunxis, Vasina, Broncas, Merens, Mordens, Innis, Caris, Rocas, Tadzans, Athual, Navego, Bubegentas, Coldas“ (розд. 23). Списки А-а й Z подають читання rogans; A^bHPVL — rogas, списки OBXY — rocas. Момсен читав rogas (Monum. Germ. Hist.). Гринберг пропонував Row(a)stadjans — мешканці пустельної країни, або Rugastadzans — мешканці країни руїв. — Grienberg. Ermanariksvoelker. — Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsch. Litteratur. B. XXXIX. Heft. 1—2, S. 173—175. Уперше, здається, Щеглов висловив здогад за тотожність народу „роце“ з росами — Первыя страницы русской истории, стор. 199. — Ж. М. Н. П. 1876, VI.

²⁾ F. Knauer, Zur Rusy-Frage, S. 401. — Indogerm. Forschungen. B. XXXIII. Strassburg. 1914.

³⁾ Я. Грот, Литва или Скандинавия. — „Отечеств. Записки“, т. 129 за 1860 р., стор. 387.

⁴⁾ F. Knauer, Der russische Nationalname und indogerm. Urheimat, S. 85. — Indogerm. Forschungen. B. XXXI. Strassb. 1912. Инакше див. у А. Szelenkowski, назв. книга стор. 8, але з його слововиводом погодитися не можна (болгари — по-турецькому — бунтарі, повстанці).

які стосуються як до цього краю, так і до Росії взагалі. Але датування свого матеріалу в тих археологів, які нерідко виходять із застарілої схеми „начала рускаго государства“ або перебувають під її впливом, поки-що далеко не збігається з вказівками історичних звісток, за що мова буде далі.

Ще спроби Європеуса археологічним шляхом перевірити свою теорію про споконвічне й широке розселення угорського народу по території середньої та північної Росії, натрапили на знахідки похоронів безперечно скандинавського типу, дарма що речі в них і було зроблено, як доводив Європеус, із східньої, певне, алтайської міді ¹⁾.

Великі розкопи могил (курганів) у країні східнього межиріччя, між Володимиром та Суздалем із сходу, Ростовим та Переяславом Заліським із заходу, що їх рр. 1851—1854 перевели граф Уваров і П. С. Савельєв, безперечно potwierдили довге спільне життя в зазначених місцях фінів і скандинавів. У цьому ми бачимо головне й навряд щоб заперечимо значіння грандіозних дослідів покійних археологів, які, на жаль, назавсідни понижили багатий запас місцевих могильних похоронів і тим одібрали спромогу поробити докладніші наукові з нього висновки од сучасних археологів, озброєних дослідом і підготуванням нашого часу.

На підставі інвентаря стародавніх городищ, зокрема решток „Городца на р. Саррѣ“, який лежить між Ростовським та Переяславським озерами, П. С. Савельєв і гр. Уваров прийшли до висновку, що тут, у Сарському Городці колись то „жили и Меряне и Норманны“. Граф Уваров такий висновок уважав за „цілком доведений“ ²⁾.

Розкопавши з жалю гідним поспіхом по-над 7729 могил у країні поміж мм. Володимиром та Ростовим і на підставі літопису та номенклатурних даних зачисливши їх до похоронів фінського плім'я „меря“ ³⁾, граф Уваров і Савельєв, описуючи їх устрій та інвентар, мусіли проте раз-у-раз вдаватися до аналогій не фінської старовини й не до слов'янських чи інших східньо-європейських похоронів, а до могил данських, шведських і норвезьких, так само до свідчень східніх авторів про русів, під якими вони розуміли неначе-б усіх, хто приходив з західньої сторони, в тому й фінів ⁴⁾.

Далі, граф Уваров мусів констатувати, що в багатьох „мерянських“ могилах поховано безперечно „норманів“, причому норманів, як каже автор, ховали „на обшихъ мерянскихъ кладбищахъ“ і „совершенно по обычаю мѣстныхъ жителей, не обращая вниманія на различіе между мѣстнымъ обычаемъ и скандинавскимъ“ ⁵⁾. Ці похорони, що лежать серед

¹⁾ О курганныхъ раскопкахъ около погоста Бѣжець въ Бѣжецкомъ уѣздѣ Тверской губ.—Ж. М. Н. П. 1872, XI; объ Угорскомъ народѣ, стор. 97—98 (з рисунком знайденних речей).—Труды II Археологич. Съѣзда въ Санктпетербургѣ, вып. I. СПб. 1876.

²⁾ Уваровъ, Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ, стор. 83. М. 1872.

³⁾ Як відомо, черемиси називають себе „марі“, тоб-то людина.

⁴⁾ Уваровъ, Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ, стор. 57, 59, 61—62 і далі. Москва 1872.

⁵⁾ Там-таки, стор. 61—62.

„мерянських“ могильників і одправлені за місцевими „мерянськими“ звичаями, проте чомусь „особенно напоминають могилы Швеции, Исландии и других скандинавских стран“. Окрім того, в могилах Володимирської губернії знайдено чимало речей, які Савельєв і Уваров прямо визнали за норманські: овальні фібули, мечі, то-що.

Цю мішану фінсько-скандинавську культуру Володимирських могил, що її граф Уваров охрестив культурою „мерянською“, він, на підставі знайдених там-таки східних і західних монет, зачисляє до VIII—IX століть¹⁾. Інших нунумізматичних визначень часу, коли повстала й існувала „мерянська“ культура, так само й спроби визначити час, коли нормани пройшли в межиріччя Оки й Волги, граф Уваров не робить, залишаючи широке поле для здогадів як у цьому напрямку, так і що-до причин, чому серед могильної старовини Володимирського краю аж до XII століття не виявлено зовсім старовини слов'янської.

Такі самі висновки знаходимо в головного графа Уварова співробітника підчас розкопів — П. С. Савельєва. Останній улітку р. 1853-го розкопав близько 3000 могил у Юр'євському та Переяславському повітах. П. С. Савельєв датує могили також VIII—IX століттями й приписує їх літописній мері. Монети, знайдені в похоронах, свідчать за те, як гадає дослідник, що людність („населеніє“) краю „еще до обруснія (тоб-то до послов'янення. П. С.) его имѣло сношенія съ западомъ черезъ нормановъ и съ востокомъ посредствомъ Волжскихъ болгаръ“²⁾.

Надзвичайної ваги для початкового періоду історії Руси питання про могильну людність руського межиріччя, що їх гр. Уваров та П. С. Савельєв у своїх працях швидше поставили, ніж розв'язали, стали за предмет досліду в докладній, поважній, дарма що деякими огріхами вона зраджує своє провінційальне походження, розвідці І. А. Тіхомірова: „Кто насыпалъ Ярославскіе курганы“, надрукованій у „Трудахъ второго Областного Тверского Археологическаго Съѣзда 1903 г.“, Тверь 1906, часть 1, стор. 87—248, і в „Трудахъ 3-го Областного Съѣзда во Владимирѣ 1906 г.“. Володимир 1909, ч. II, стор. 1—98.

Як спостеріг автор, найдавнішими осадчими Ярославського краю було двоє племін, що жили в добу неоліту: високе, дуже сильне, довгоголове й косозубе, як гадає автор, певно, прагерманці, й низькоросле, прямозубе й коротконоге — фінське плім'я. Вирішити, котре з них з'яви-

¹⁾ Підчас розкопів, як свідчить гр. Уваров, знайдено такі монети: 1 монета IV в. перед Хр. Пилипа Македонського в Ярославській губ.; 1 монета I-го в. по Хр. цісаря Доміціяна (81—96) біля м. Ростова в селі Угодичах, 1 монета VII в. (699 р.) оммейдська в м. Володимирі; 8 знахідок східних монет VIII в. (713—790 р.), 4 знахідки монет IX в. (823—899); 57 знахідок монет східних і західних X в. (900—990) та 10 знахідок монет XI в. З X-м століттям зникають східні монети як у могилах, так і скарбах. Західні з'являються: германські з X в., англо-саксонські з кінця X й початку XI в. Уваровъ, Назв. праця, стор. 120—122.

²⁾ П. С. Савельєвъ, Археологическія разысканія, стор. 12—15. Извѣстія Археол. Общества, т. I, СПб. 1859. В історіографії „мерянську“ теорію спитувався переводити проф. Корсаков: *Меря и Ростовское княжество*. Казань 1872.

лося на середню Волгу раніш, — річ важка; як гадає автор, прагерманці з'явилися раніше од фінів, але потім ще в передісторичні часи вони зникають, отже фіни ввійдуть тут в історію як основна група людности, існування якої для VI століття по Хр. засвідчив Йордан.

Але ні за часів передісторичних, ні за перших століть по Хр. ні фіни, ні інші народи в Ярославському краю могил не насипали. Фіни ховали своїх небіжчиків у наземних могилах, обгороджуючи й покриваючи трупи деревом, а слов'яни, що з'явилися сюди неначе з III-го століття (Sic! ч. II, стор. 93), спалювали своїх небіжчиків і горшки з попелом ставили на стовпах¹⁾.

Тільки з X-го століття з'являються в краю могили з типовим слов'янським інвентарем: ці могили точно датуються монетними в них знахідками. Насипаючи могили, слов'яни видимо наслідували похорони іншої народности, що з'явилася на середній Волзі не пізніше від VIII століття. То були нормани, могили яких давніші за могили слов'янські й датуються монетами VIII—IX століть.

Між давнішими норманськими й пізнішими слов'янськими могильними похованнями, як гадає автор, існує виразна відміна, помітна особливо дослідникові-археологові, що бере практичну участь у розкопках могил.

У могилах VIII—IX століть, які автор зачисляє до норманських, переважає трупопалення й сила-силенна речей безперечно скандинавського типу. Речей трапляється багато, вони своїм виглядом і призначенням різноманітні, добре зроблені, поміж ними багато майстерних і художніх виробів із складними мережками й формами, як от шкаралупуваті фібули, брошки, застібки, пряжки, обідки гребінців, бляхи поясного, китичного й збруйного справилля. Золотих і срібних речей трапляється мало.

Чимало порівнюючи трапляється в могилах зброї, нерідко майстерно покарбованої золотом або сріблом: довгі двосічні мечі (19 вершків завдовжки)²⁾, бойові сокири иноді гарної роботи, „знамена“, різноманітні на списі й стрілі вістря. Нерідке приладдя кінської зброї: удила, уздечне начиння, кавказького типу стремена, остроги, то-що. Поховані в цих могилах, люди великого зросту, черепи їх або норманські або понорманені.

„Нужно признать“, робить висновок автор, — „что скандинавскія вещи попадаются въ мѣстахъ именно проживанія варяговъ, а не владѣчества ихъ вообще, ибо въ указанныхъ губерніяхъ³⁾ находятъ такія вещи не всюду, а только въ отдѣльныхъ и немногихъ пунктахъ“. Цих пунктів пробування або селищ скандинавських у східній Європі було небагато,

¹⁾ И. А. Тихомировъ, Кто насыпалъ Ярославскіе курганы? стор. 184, 188, 233. Труды 2-го Областнаго Тверскаго Археол. Съѣзда.

²⁾ В похованнях Михайлівського могильного погребіща автор знає 7 випадків, коли знайдено мечі.

³⁾ Як зазначає автор, скандинавські речі знайдено: в Фінляндії, Естляндії, Ліфляндії, Курляндії, тоб-то на берегах Балтики, 2 випадки в Двинську (кош. Витебської губ.), у Тверській, Ярославській, Володимирській, Орловській і Смоленській губ. та на Київщині.

зате вони були велелюдні й проіснували довший час, принаймні на середній Волзі. В Ярославській губернії заціліли не десятки й не сотні, а тисячі норманських могил, скупчених у величезні погребнища, іноді в тисячу й більше насипів, що обіймають кілька гектарів землі (наприклад, Больше-Тіміревський могильник).

Найдавніша монета, яку автор знайшов у Ярославських могилах бита р. 712-го (міста Васита з Михайлівського могильника)¹⁾. На цій підставі дослідник і зачисляє селища норманів на середній Волзі в Ярославському краю до часу „не пізніше од VIII віку“²⁾. Але, додамо від себе, тому що сасанідські монети на середню Волгу не заходили, а монети куфичні з'явилися тут тільки наприкінці VII віку (найдавніша р. 699), то стає дуже ймовірною можливість подовжити обережну формулу авторового висновку в бік давнішого повстання норманських селищ на Волзькому шляху, ніж це можна датувати на підставі монет Ярославського краю.

За можливі сліди існування варязьких колоній в Ярославській губернії І. А. Тихоміров уважає характерно-германські, як він гадає, назви деяких сіл, що існують тут ще й тепер: наприклад, Гартово (Романівського й Ярославського повітів), Барлово (Данил. пов.), Редриково (Яросл. й Ростов. п. на Суздальській межі), Ерихово або Ерихова слобідка (Ярослав. пов.), присілок Варягово (в парафії села Воздвиженського Роман. п.), величезне болото Варегово та інші. До цих назов треба додати назви від пня рус: Русаново, Русилово, Русово та інші, що їх чимало в краю³⁾.

На підставі своїх даних, автор намічає потім мапу з означенням, де були поширені скандинавські знахідки (губ. Виленська, Смоленська, Чернігівська, Київська, Тверська, Ярославська, Володимирська й Казанська) та де згодом лежали скандинавські колонії в Росії, будучи в цьому питанні безпосереднім попередником Арне. За ознаки існування скандинавських колоній Тихоміров уважав: 1 — знаходження речей у найближчих до норманів краях Росії та по-над торговельними шляхами (Казанська губ.); 2 — жіночі черепахуваті фібули, які й досі ще носять норвежки; 3 — сокири так званого „мерянського“ стилю, якими й по цей день рубають дрова в Швеції та в Фінляндії; 4 — силу західньо-європейських, а надто арабо-африканських монет, які могли з'явитися в Росії тільки за посередництвом варягів⁴⁾.

¹⁾ Назв. твір, стор. 87.

²⁾ Тихоміровъ, Кто насыпалъ Ярославскіе курганы?, стор. XXXV, 241, 244—245.

³⁾ Тихоміровъ, назв. твір, ч. I, стор. 246—7. Додамо сюди народні назви могил у Володимирській губернії: „валганы“, „валгаши“ (група в 244 насипи біля села Шокшева Суздальського п.), „Турдан“ і „Волот“ (Юр'ївського пов. за селом Красним); „Ихмарь“, „Россыня“ — височини на південний схід од Ростовського озера та инш.—див. записку К. Н. Тихонравова, подану на 1-й Арх. З'їзд. — про неї — Уваровъ, Меряне и ихъ бытъ, стор. 31, 38, 41, 44.

⁴⁾ Тихоміровъ, назв. твір, ч. II, стор. 94.

Як сказано, дослідник констатує, що в X віку в Ярославському краю з'являються могили з типовим слов'янським інвентарем. З цього віку в Ярославських могилах спалення заміняється покладенням, знайдені речі стають помітно простіші й набувають безперечно слов'янського характеру. Нічого подібного до багатого інвентаря давніших, визнаних за норманські, могил у цих слов'янських похованнях нема. Поховання на-диво бідні на речі, бідні на монети, зброї в них сливе нема. Увесь інвентар аби-якого виробу; речі одноманітні й невеликого числа призначень. Як каже автор, у Ярославських могилах X—XI століть „преобладають проволочнія неспаїянія кольца, сплось і рядомъ даже согнутія неправильно, служившія серьгами и для украшенія головы (височныя), нѣсколько стеклянныя золоченыя или цвѣтныя бусиня разнаго вида, изрѣдка крестики и образки (византійскіе), кольца и пряжки отъ пояса, невольшія ручныя ножики, рѣдко — ремесленныя топоры и наконечники стрѣлъ, браслеты, — вотъ почти все, что попадається въ этихъ курганахъ“. — „Даже неопытныи и бѣглыи взглядъ“, висновує автор, — „поражається рѣдкимъ различіємъ между тѣми и другими вещами и невольно приходится прежде всего къ заключенію, что тѣ и другія принадлежать двумъ совсѣмъ различнымъ народностямъ“¹⁾.

Сами могили при цьому дрібнішають. Розкинуто їх часто поблизу норманських кладовищ, насапають їх тепер не обов'язково на узгір'ях, як давніші могили, але й на рівнинах. Кладовища завбільшки теж не такі великі, як давніші норманські кладовища. Серед поховань з'являються могили, що належать фінам. Одне слово, відбувається помітна кожному дослідникові-археологові зміна культур, яку можна з'ясувати тільки зміною самої могильної людности, що автор слушно порівнює з літописним переказом про те, як вигнано варягів.

Спостереження І. А. Тихомірова над змінами культур у Ярославській губернії, яку він пояснює наявністю передслов'янської скандинавської колонізації „не пізніше од VIII-го віку“, так само й висновки гр. Уварова що-до фіно-скандинавської культури в могилах Володимирської губернії потверджено спостереженнями над похованнями в долині річки Оки перед появою тут слов'ян.

А. В. Селіванов та А. І. Черепнін на підставі місцевого археологічного матеріалу зробили висновок про аналогічні явища в Надозькому краю. — „На основаніи особенностей похоронныхъ обрядовъ, открытыхъ на Борковскомъ и другихъ сродныхъ съ нимъ рязанскихъ окскихъ могильникахъ“, — каже А. І. Черепнін, — „можно утверждать, что съ глубокой древности мѣстное населеніе хоронило умершихъ только по обряду обыкновенныхъ погребеній; затѣмъ, въ эпоху, предшествовавшую водворенію южно-русскихъ князей въ долину средней Оки, появились въ небольшомъ количествѣ новыя поселенцы, которые хоронили своихъ покойниковъ предварительно сожигая трупы; число этихъ переселенцевъ

¹⁾ И. А. Тихоміровъ, Кто насыпалъ Ярославскіе курганы? ч. I, стор. XXXV, 242.

повидимому, постоянно возрастало, путем естественного прироста или притокомъ новыхъ поселениковъ той же народности; вмѣстѣ съ этимъ увеличилось количество могилъ съ остатками трупосожженій на древнихъ кладбищахъ. Позднѣ въ нашу мѣстность прибывають пришельцы, быть можетъ, временно проживающіе здѣсь; они хоронять умершихъ въ сидячемъ положеніи (угри? П. С.); такимъ образомъ на Борковскомъ могильникѣ образовались могилы съ тремя различными формами похоронъ“.

До цих висновків приєднався і А. В. Селіванов; він визнав, що могили з простими похованнями належать певне одному з східньо-фінських племен з сильною домішкою тюркської людности. Їх інвентар визначається „крайней простотою, примитивностью орнамента и, такъ сказать, архаичностью по сравненію съ вещами, находимыми при трупосожженіяхъ“. Інвентар поховань з трупоспаленням „даже при сходствѣ общаго типа вещей, отличается болѣе тонкой работой, изящностью отдѣлки и сложностью орнамента, указывающаго на болѣе развитую культуру“.

Найдавніші поховання надоцьких могильників (Борковського й споріднених з них) Селіванов датував V—VI століттями; пізніші — VIII—IX віками. На межі між ними в області Оки повстає цілий культурний переворот. Він відбивається на побуті й на релігійних поглядах людности, що стає помітним. „какъ въ характерѣ могильнаго инвентаря, такъ и въ способахъ погребенія“. — „Появляются погребенія смѣшаннаго характера, и подготавливается совершенно новая курганная культура, въ которой съ теченіемъ времени исчезаютъ всѣ слѣды древнѣйшей приокской культуры“¹⁾.

Блискучу характеристику цього другого періоду культури надоцького району знаходимо в В. А. Городцова. — „Наибольшого процвѣтанія финскія поселенія на берегахъ р. Оки, въ предѣлахъ Рязанской области, достигли въ VII—IX вѣкахъ по Р. Хр.²⁾ Въ этотъ періодъ берега р. Оки были заселены сплошь. Жители частью обитали въ городищахъ и частью въ открытыхъ селеніяхъ, разбросанныхъ по рѣчнымъ дюнамъ, среди болотистыхъ луговъ и дремучихъ лѣсовъ. Каждое городище этого времени, каждое селище сопровождается могильниками, изобилующими разнаго рода металлическими вещами. Покойниковъ хоронили въ различныхъ положеніяхъ, а иногда сожигали. Съ мужчинами полагались желѣзные топоры особой кельтовидной формы, копья, дротики, рѣже однолезвийные и обоюдоострые мечи, а въ исключительныхъ случаяхъ стрѣлы. Женщины сопровождались множествомъ бусъ, бронзовыхъ и сереб-

¹⁾ А. В. Селівановъ, О древнѣйшемъ населеніи приокскаго раіона, предшествовавшемъ славянской колонизаціи. Труды III Областн. Историко-археолог. съѣзда въ г. Владиміръ 1906 г., стор. 3—4, 15. Владиміръ 1909.

²⁾ До цього часу автор зачисляє могильники на р. Оці: Вахінський, Кузьминський (Костянтинівський), Борковський, Дубровичеський, Польноський (Гавердовський), Старо-Рязанський, Тирінської слободи й Курманський. Про перших сім див. у „Матеріалахъ для археолог. карты долины и береговъ р. Оки“ в „Трудахъ XII Арх. Съѣзда, стр. 515—672. съ картами“. Москва 1905. Про Курманський могильник див. гр. Ф. А. Уварова „Курманскій могильникъ“, у Древностяхъ, т. XIV.

рняних шумящих привісок, фибуль, браслеть, гривень, бляхъ и др., часто несущих примѣсь готскихъ вещей или ярко выраженное готское вліяніе. Нѣкоторыя покойниці оказываются почти сплошь покритыми всевозможными металлическими украшениями. Множество этихъ вещей, несомнѣнно, свидѣтельствуетъ о зажиточности и сравнительной культурности населенія, а полное вооруженіе мужчинъ и изобиліе укрѣпленныхъ поселеній указываютъ на политическую его силу¹⁾.

Отже, російська археологія встановлює досить твердо, що в середній частині Волзького шляху, в російському межиріччя Волги й Оки, на основну фінську людність не пізніше од VIII-го століття по Хр. налягла верства захожої північно-германської людности; її поява в цих місцях викликає цілий культурний переворот і покладає початок довгочасному існуванню фіно-скандинавської культури на середній Волзі, в Ярославській губ. (Тіхоміров) і в центрі межиріччя, в Володимирській губ. (Уваров і Савельев), так само культури фіно-готської на Оці (Городцов). Певна річ, тут далеко не все ще ясно й погоджено між собою. Але визнання північно-германського впливу на місцеву фінську людність, здається, можна вважати за встановлене й прийняте в археологічній російській літературі²⁾.

Питання про германський, скандинавський вплив на російське межиріччя притягло до себе увагу проф. А. А. Спицина, що перший спитувався накреслити шляхи, якими він пробивався й поширювався по російській рівнині; але це питання у Спицина затінено питанням про слов'яно-скандинавську культуру могил російського межиріччя, культуру, що складалася пізніше й з'явилася на зміну культурі фіно-скандинавській.

Наводячи думку Тіхомірова, що слов'яни позичили в скандинавів саму форму поховання в могилах, А. А. Спицин уважає за можливе визнати, що слов'яни перейняли в скандинавів принаймні високі округлі могили, типу Новгородських сопок, могил Ярославської й Володимирської губернь та деяких могил Наддніпрянщини (Гнездово коло Смоленська, Чорна могила і Гульбище в Чернігові, Аскольдова могила в Києві та інші). Ці могили з'являються в нас не шляхом повільного розвитку, а відразу, до того спершу в Новгородському краю. Своім устроєм вони однакові з могилами скандинавськими, — усі ці ознаки, як гадає дослідник, „говорять ясно и рѣшительно, что наши сѣверныя сопки оставлены отчасти самими норманами, а главнымъ образомъ новгородцами, перенявшими у нормановъ обычай погребенія въ сопкахъ“.

На підставі широкого матеріялу автор накреслює таку цікаву й для російських істориків дуже важливу схему того, як повільно поширю-

¹⁾ В. А. Городцовъ, Древнее населеніе Рязанской области, стор. 138. Извѣстія Отд. русск. яз. и слов. Академіи Наукъ, 1908, т. XIII, кн. 4.

²⁾ К. Тиандер доводить готське (з Південної Швеції) походження найдавнішої (після готів) хвилі скандинавських пересельців до східньої Європи — це руси. II—IV вв. гѣти перебували під найдужчим культурним впливом готів і етапи неначе-б за їх наступників. Варягів автор уважає за своїх, тоб-то за шведів. Датско-русскія изслѣдованія, вып. III, стор. 154—159, 173. Пгр. 1915.

вавсь скандинавський могильний ритуал поховання серед східних слов'ян. Йому „представляється несомніннимъ, что древнѣйшіе курганы появляются въ сѣверно-русскихъ областяхъ, послѣ они переходять въ восточныя и, наконецъ, въ юго-западныя земли“.

Отже, як гадає А. А. Спіцин, могильний ритуал поховання скандинавів з північно-руських, тоб-то надбалтицьких країв переходить у східні землі, тоб-то в Ярославську й Володимирську губерні, які лежать на Великому Вользькому шляху, а вже потім і, видимо, пізніше заходить на південний захід, тоб-то в Наддніпрянщину. Цим накреслюється й схема повільного поширення скандинавської колонізації по руській рівнині, хоч, певна річ, можна припустити поширення похоронного ритуалу й через запозичення здалека. Але такий здогад уважаємо за штучний.

Появу норманських могил у Росії А. А. Спіцин, видимо додержуючись загально вживаної традиції що-до часу появи у східній Європі варягів, обережно застосовував „быть можетъ къ половинѣ IX вѣка“, хоча зараз-же мусів констатувати, що „вещи, найденныя въ сопкахъ, можно относить по времени не позднѣе X вѣка, но между ними есть такія, которыя приходится опредѣлять IX вѣкомъ, если даже не концомъ VIII вѣка“¹⁾.

Ще І. Толстой та Н. Кондаков у V-му випуску „Русскихъ древностей въ памятникахъ искусства“ зазначили безсумнівність „постояннаго присутствія славянскаго елемента въ мнимыхъ ‚мерянскихъ‘ курганахъ“, які розкопали й описали гр. Уваров та Савельев²⁾. Це саме питання А. А. Спіцин порушив у своєму огляді „Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ“, переглянув наново в спеціальній розвідці „Владимірскіе курганы“ й розв'язав на користь слов'янського елемента в „мерянських“ могилах.

„Что Владимірскій край нѣкогда заселенъ былъ финнами“, — каже автор, — „это очевидно и не подвергается сомнѣніямъ“. Проте „трудно допустить, чтобы при Несторѣ эти озера были населены еще финнами“. Обряд спалення взагалі рідко трапляється у східних фінів. „Финскія подѣлки, дѣйствительно, встрѣчены во владимірскихъ курганахъ, но въ столь маломъ количествѣ, что представляютъ наилучшее доказательство принадлежности этихъ кургановъ не финнамъ“. Автор не вагаючись визнає надалі Володимирські могили за могили руські, тоб-то східних слов'ян, з невеликою домішкою в них фінського елемента. Ця домішка найдужче позначається в могилах північно-східних, поблизу Іваново-Вознесенська. „Финны, видимо, отступали передъ русскими, уходя далѣе въ лѣса и задерживаясь на пути отступления лишь небольшими клочками“³⁾.

¹⁾ А. А. С п и ц и н ъ, Разселеніе древне-русскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ. Ж. М. Н. П 1899, VIII, стор. 306—311.

²⁾ Русскія древности въ памятникахъ искусства. Вып. V. Курганныя древности и клады домонгольскаго періода, стор. 8. СПб. 1897.

³⁾ А. А. С п и ц и н ъ, Владимірскіе курганы, стор. 164—166 Изв. Арх. Ком., вып. 15, СПб. 1905.

Час, коли в Володимирському краю з'явилися слов'яни — смоленські кривичі, що йшли від Дніпра, автор визначає VIII—XII століттями. Кривичі принесли з собою подовгасті могили, де інвентар змішується ще з фінським. Могили X віку, всі з трупоспаленням, мають аналогії тільки в Гнездові й містять у собі речі, тотожні з гнездівськими й до того без найменшої домішки фінських.

„Итогъ нашего разсужденія“, — закінчує А. А. Спіцин. — „Въ X в. Ростовская область была заселена значительными массами смоленскихъ кривичей, занимавшихъ не только Ростовъ, но также Ярославль, Суздаль, Юрьевъ и Переяславль. Въ XI—XII в. этотъ край, кромѣ естественнаго прироста населенія, усиливается ассимиляціей инородцевъ и новымъ притокомъ населенія, главнымъ образомъ изъ области тѣхъ же кривичей, какъ смоленскихъ, такъ и двинскихъ. Изъ остальныхъ русскихъ племенъ вятчи, радимичи и сѣверяне не имѣли никакого отношенія къ Владимірской области; поляне, древяне, дреговичи если и высылали на сѣверъ избытокъ населенія, то въ очень ограниченномъ количествѣ; колонизація со стороны Новгорода если и была, то нѣтъ никакихъ основаній считать ее сколько-нибудь значительной“¹⁾.

Ці дуже цінні для історика Росії висновки авторитетного археолога засновані на перегляді хаотичної спадщини від розкопів гр. Уварова й Савельєва, на жаль, не торкаються й не розв'язують проблеми не тільки людности Володимирського краю взагалі, але й проблеми людности Володимирських могил. Дослідник обмежив своє завдання пізнім порівнюючи часом і не спитувався простежити, під які впливи підпадала місцева фінська людність, перше ніж прийшли сюди смоленські кривичі. Зосередивши свою увагу на питанні про слов'янську народність тільки побіжно кажучи за фінів, автор увесь що-до скандинавського елемента в Межиріччі рясний матеріал, який зібрав гр. Уваров і посистематизував сам А. А. Спіцин, лишив зовсім без дослідження й відповідних висновків, а це неминуче призводить до непорозуміння.

Культуру Володимирських могил А. А. Спіцин уважає за аналогічну культурі гнездівських могил коло Смоленська; цю культуру він називає „руско-скандинавской культурой“²⁾. В авторовому альбомі речей

¹⁾ А. А. Спицынъ, Владимірскіє курганы, стор. 171—172. Більшість височних кілець з Володимирських могил — це невеличкі з тонкого гладенького дроту кільця з краями що заходять один на один. Такі кільця трапляються в могилах і похованнях смоленських, новгородських, тверських, костромських, московських, муромських, київських, полтавських, виленьких, менських, гродненських, польських, чеських та угорських. Але ціями групами ці височні кільця трапляються здебільша в могилах Володимирської й Костромської губернь, рідше в Тверській, Калузькій та Менській губ.

Великих кривичьких гладеньких височних кілець XI—XII в. у Володимирській губернії знайдено 130. Височних кілець з поширенням розплющеного дроту Смоленського типу 1 примірник. Семипелюсткових вятицького типу (губ. Московська й на південь від неї) 4 примірники. Семипелюсткових середньо-російського радимичького типу 2 примірники. Там-таки, стор. 101—2. Извѣстія Археол. Ком., вып. 15, СПб. 1905.

²⁾ А. А. Спицынъ, Владимірскіє курганы, стор. 96.

з Володимирських могил за розкопами гр. Уварова перші 113 речей (№№ 5 — 118), як визначає автор, належать до речей скандинавського стилю й либонь скандинавського походження; з останніх 351 №№, як покликується автор, 28 мають аналогії в Скандинавії та іноді не мають їх у Росії (наприклад, хрести №№ 211 і 231) і 29 зараховано до речей „західного“ походження або стилю. Отже, близько однієї третини всіх речей Володимирських могил, що запроваджені до альбому А. А. Спіцина, скандинавського походження або мають ознаки скандинавського смаку, стилю чи привозу їх на середню Волгу й Клязьму. В одній з останніх своїх праць „Археология в темах древней русской истории“, вміщеній у збірнику статтів на пошану акад. С. Ф. Платонова (1923 р.), А. А. Спіцин зупиняється на величезних, у тисячі насипів, скандинавських могильниках середньої Волги й уважає їх, видимо, за останки місцевої скандинавської людности. Усе це як-найкраще відповідає наведеній вище схемі А. А. Спіцина про поширення скандинавського впливу (і певна річ, людности) спочатку на північні краї Росії, потім на східні, тоб-то по Волзькому шляху, і тільки згодом на південний захід, тоб-то на Дніпро.

Але в розвідці А. А. Спіцина про Володимирські могили смоленські кривичі приходять у Володимирську губерню вже поскандинавлені на Дніпрі, і, коли спиратися на висновки про слов'янську людність Володимирських могил, вони приносять у Межиріччя „руско-скандинавську культуру“ з Гнездова; цю думку, правда з поправкою, засвоїв, як побачимо далі, й Арне. Тимчасом, на цю думку навряд чи можна пристати, бо, перше, Гнездівська культура не була культурою Смоленського краю, а тільки городка коло Смоленська, а пересельці безперечно виходили власне з краю, з сіл і присілків кривичьких і, переходячи в Межиріччя, відривалися взагалі від будь-якої культури, а не тільки від культури шведської колонії на Дніпрі, як називає Гнездово Арне. По-друге, скандинавські зв'язки Межиріччя попереджають слов'янську його колонізацію, і не брати цього факту під увагу, визначаючи культуру могильної людности хоч-би X-го століття, неможливо.

Неминуче потрібні загальні висновки з зібраного в російській археологічній науці матеріалу що-до скандинавської культури й скандинавських колоній на території Росії поробив шведський археолог Арне в своїй праці *La Suède et l'Orient, Upsala, 1914*, де автор цілком поділяє погляди Тихомірова, тільки узагальнює й поглиблює його висновки. Бувши, на жаль, трохи еkleктивна, праця Арне, дарма що в деяких своїх висновках і викликає заперечення, проте для російської історичної науки являє собою великий інтерес, а тому ми розглянемо зміст її трохи докладніше.

Низка археологічних знахідок на південному березі Балтики, в Курляндії, скандинавських речей VI—VIII віків дає підставу гадати, що скандинавські селища з'явилися тут не пізніш од VIII-го століття. Могили південного Надладожя, які розкопали Бранденбург і Репніков, дозво-

ляють твердити, що тут, на східньому узбережжі Балтики, по-над річками вже в першій половині IX століття існувало чимале „шведское“ „населеніє“, „хотя и смѣшанное съ иными элементами“. Коли саме ця шведська людність прийшла сюди й скільки часу треба було, щоб вона змішалася з іншими елементами людности, цього археологічно встановити не можна, хоча, на думку Арне, „присутність овальних фібул доводить, що скандинавська іміграція на південний схід од Ладозького озера одбувалася, мабуть, од першої половини IX в., і що тривала вона до початку XI-го в.“¹⁾

Зазначимо, що в південному Надладожжі, на лівому березі р. „Большой Рыбешки“, допливу р. Паші, коло прис. Усть-Рибішно, Бранденбургові пощастило знайти між іншим могильне поховання з спаленням корабля, від якого заціліли залізні скріпи, зроблені по формі судна. Видимо, тут справляли той самий обряд поховання, який спостережав р. 921 Ібн-Фодлан серед русів, що приїздили до м. Булгар. Тут-же спостерегається той культурно-побутовий синкретизм, органічне злиття смаків і стилів північно-скандинавського, східнього, що проходило сюди вгору Волгою, і, десь певне, місцевого, здебільша слов'янського; він міг повстати тільки наслідком довгочасного сумісного пробування різних етнічних елементів і розвитку тут власного „руського“ виробництва.

Форми держал до мечів, не з прямими перехрещинами, як у Скандинавії, а з зігнутими, характерними для місцевого „руського“ стилю, сокири з виразною познакою східнього впливу й т. и., — усе це свідчить за те, що шведська в основі людність довго перебувала поблизу Волзького торговельного шляху, східні впливи якого разом з місцевим смаком утворили поволі оригінальний стоп „руської“ культури. Ця культура, як її характеризують і Толстой та Н. Кондаков, дуже складна й високого рівня: в ній „нѣтъ вещей такъ называемаго примитивнаго характера“. Названі вчені датували час розвитку її VI—XII століття, а східні її елементи VI—VIII віками²⁾.

Що ця культура справді існувала, це визнає й Арне.

Він зазначає, що речі скандинаво-руського характеру знайдено і в могилах на південний схід від Ладозького озера в Тихвинському повіті; і під Новгородом у Рюриковому городищі, де знайдено меча скандинавського типу, але місцевого „руського“ стилю, з зігнутою заслоною й мало не ромбоподібним яблуком, з держалом, обгорненим лубом; залізну сокирку, горщик слов'янського типу й т. и. Скандинавські речі знайдено теж в Олонецькій губернії (біля Лодейного поля), коло Білоозера (овальні й трьохпелюсткові фібули), на середньому Дніпрі коло Смоленська (Гнездово) й на середній Волзі.

¹⁾ Арне, названа праця, стор. 19—20, 23—29. Бранденбургъ, Курганы южнаго Приладожья. Матеріали по археології Росіи. № 18. СПб. 1875.

²⁾ За довід на те, що існувала й була відособлена від скандинавської культури культура руська, править V-ий випуск „Русскихъ древностей въ памятникахъ искусства. Курганныя древности и клады домонгольскаго періода“ гр. І. Толстого й Н. Кондакова, СПб. 1897. Див. стор. 4, 10, 11, 13.

„Висновок, який можна зробити з цих фактів“ — каже Арне — „це те, що на берегах тих річок, котрі вливаються в південно-східню частину Ладозького озера, існувала чимала шведська людність у першій половині IX віку й будь-що-будь раніш од його кінця. Ці шведи перебували в стосунках з своїми родичами по той бік моря, але підтримували так само торговельні зносини з своїми південними та східніми сусідами. За допомогою шлюбів, то-що, людність ця протягом XI в. зіллялася з ту-біальною людністю, фінською й слов'янською“¹⁾.

Ідучи за А. А. Спіциним, Арне розселення своїх шведів по горішній Наддніпрянщині, коло Смоленська, застосовує до IX століття. Тут повстає чимала „шведська колонія“ Гнездово за 12 верстов від сучасного Смоленська²⁾. Намагаючись використати, далі, висновки того самого автора що-до колонізації середнього Надволжя од Смоленських кривичів, але всупереч його-ж твердженню, що норманський вплив ширивсь з півночі на схід, тоб-то на Волгу, а звідси вже на захід, тоб-то на горішній Дніпро, Арне виводить своїх „шведських колоністів“ разом з кривичами з Дніпра, з Гнездова на середню Волгу, на Клязьму й Оку.

Повторюючи звід А. А. Спіцина про розкопи П. С. Савельєва й гр. Уварова 1851—1854 рр., Тихонравова 1852, 1858, 1864 років, Гендуне 1904 року, Реріха та інших, і констатуючи, що в Володимирській та Ярославській губернях знайдено силу-силенну скандинавських речей, Арне каже: „Граф Уваров гадав, що ці могили (тоб-то могили Ярославської й Володимирської губ.) належали фінському народові Мері, Спіцин заперечує проти можливості цього здогаду й уважає, що руські, надто кривичі з боку Смоленська, колонізували країну в IX й X вв. Я гадаю, що ця остання думка з двох прийнятніша, і через те що можна констатувати чималу шведську людність навіть у Смоленській губ. (Гнездово), я вважаю, що силу шведських речей у Володимирській губ. поясняти треба не тільки торговельними зносинами, ба й тим, що частина колоністів Смоленська були шведи, які тут і оселилися“³⁾.

А втім, як нам здається, порівняльний огляд решток скандинавської культури, зацілілих по різних місцях Східньої Європи, підриває

¹⁾ Arne, La Suède et l'Orient, стор. 33.

²⁾ А. А. Спіцин повстання Гнездівської колонії скандинавів застосовує до часів Олегового походу з Новгороду на Київ, а літописною хронологією 880—882 р. „Древнѣйшая культура (гнездівських могил)“, каже він, — „характеризується скандинавськими фибулами, бляшками со скандинавськими узорами, подвѣсками, крупними стежляними и фарфоровыми бусами, оружієм, глиняними статуетками и пр.“. Далі йдуть могили середнього періоду, і могили новіші, але не молодші од початку XI віку. — „Если допустить, что городище и древнѣйшіе курганы относятся ко времени Олега, то всѣ извѣстные доселѣ Гнѣздовскіе курганы могутъ быть относимы ко времени отъ конца IX в. до нач. XI в.“. А. А. Спицинъ, Гнѣздовскіе курганы въ раскопкахъ С. И. Сергѣева, стор. 18. Изв. Археолог. Комиссії, вып. 15. СПб. 1905.

³⁾ Арне, Наав. книга, стор. 36—37.

цей важливий, але не досить обґрунтований висновок про напрям скандинавської колонізації з заходу на схід і примушує гадати, що вона відбувалася навпаки. На мапі, що її Арне долучив до своєї розвідки, він спромігся зазначити, окрім знахідок окремих речей, лиш 16 пунктів, де виявлено, на його думку, скандинавські „могили й людність“. З них 4 скупчено навколо стародавнього Альдейгіобургу (Стара Ладога), 4 розкидано поодинокі розрізненими точками на величезному обширі¹⁾, 6 лежить у Ярославській та Володимирській губернях, між Переяславом Заліським і Суздалем і 2 поблизу Булгару на Волзі. Отже, половина (8 із 16) відомих досі скандинавських колоній, що існували „за доби вікінгів“ у східній Європі, припадає на межиріччя Оки та Волги або на середню частину торговельного Волзького шляху. Тут-таки принаймні 3 скандинавські колонії стояли там, де нині існують міста²⁾. Тут, у східньому межиріччі, живовидячки, треба шукати кількісного осередку скандинавської колонізації, тільки тут, а не на Дніпрі, скандинавська людність могла зібратися в значному числі, ба навіть, як побачимо, посісти суцільну й чималеньку територію. Саме тут, на стародавньому Волзькому торговельному шляху, певне, ще перед тим, як прокладено путь „із варяг в греки“ Дніпром і перед його скандинавською колонізацією, стояли городки східніх варягів, що від них збереглися численні, нині вже понищені через розкопи гр. Уварова могили Володимирської губ., і зацілілі ярославські могили. Овальні фібули скандинавського типу, що їх Арне вважає за ознаку сімейної осілости своїх „шведських колоністів“, знайдено в просторому могильнику села Михайлівського Ярославської губ., де збереглося близько 250 могил. Могильник села Б. Тімірево, на південь од м. Ярослава, біля шляху на Ростов, що має в собі близько 1000 могил, Арне вважає „мабуть, цілком скандинавським“³⁾. Скандинавські речі часом в чималому числі, що доводить існування тут колонії, знайдено в Нерехті Костромської губернії (фібули й меч, що зберегаються в Костромському музеї), на Оці, за 7 верстов від м. Муром, в похованнях поблизу прис. Підболотної, в прис. Меленках Муромського пов., то-що. Як протियाгу всьому цьому, на Дніпрі, звідкіля Арне виводить людність середньої Волги, ми маємо тільки Гнездово та Чернігів.

Тим-то, коли відкинути будь-які інші міркування, природно гадати, що напрям скандинавської колонізації з Дніпра на середню Волгу, що його пропонує Арне, з підстав суго кількісних мало ймовірний. Дніпрянські колонії легесенько могли залюднити пересельці-скандинави з Волги (або іще звідкись), але залюднити селища середнього Надволжя й Оки скандинавськими колоністами з Гнездова річ дуже важка. Те саме підказують і міркування, так-би мовити, якісного характеру.

1) Віндава, Трейден, Гнездово під Смоленським та м. Чернігів на Дніпрі.

2) Суздаль, Муром, Переяслав Заліський. Решта колоній, як гадають, була в сел Михайлівському й селі Тіміраві Ярославської губ. та в Нерехті Костромської губ.

3) Арне, Згад. книга, стор. 54.

Старо-руська, наскрізь перейнята східними впливами, культура натурально повинна була утворитися на Волзькому торговельному шляху; спадщина її між иншим є й Суздальське мистецтво, що подібного до нього ми не знаходимо в жадній иншій частині східної й західної Європи¹⁾. Та вона не могла-б перейнятися такою мірою східними впливами на Дніпрі: ані в горішній частині його, в Гнездові, ні в долішній, у Чернігові й згодом у Києві, куди розмірно рано й вільно доходив вплив Візантії. „Дорогу Волгою, — каже Арне, — відкрито для торговельних стосунків на багато раніше й мала вона куди важливіше значіння для шведської торгівлі IX—X вв., ніж шлях Дніпром“²⁾. Чому-ж тоді скандинавські колоністи з своїми жінками спочатку були з'явилися на Дніпрі, тут улаштували свої селища і вже аж звідси, ідучи за слов'янами, з Гнездова потяглися на схід? Чи не йшли вони саме-іменно навпаки з Волги до Дніпра, як гадав про це, мабуть, спочатку й сам А. А. Спіцин³⁾.

Підбиваючи підсумки оглядові виданих і невиданих музейних знахідок скандинавських речей на території колишньої Російської держави, автор що-до часу їх поширення робить такі висновки:

„Розглядаючи шведські речі, знайдені в Росії, ми бачимо, що найдавніші VIII в. знайдено в Курляндії. З Балтицьких провінцій Курляндія — найбагатша на спомини про войовничі експедиції шведських вікінгів. Історичні відомості наші про шведське панування, що повстало в Курляндії віддавна (Vita Anskarii de Rimbert), і згадка рунічного каміння про численні торговельні подорожі, що мали цю провінцію підтримати, потверджують зазначену вказівку.—Трохи згодом, але мабуть у першій половині IX в., шведи стало осіли на південно-східньому березі Ладозького озера. Не раніш од 900 року, як здається, шведська людність осіла в Гнездові, і близько того-ж-таки часу шведи імігрували в Ярославську та Володимирську губерню.

Шведський вплив найвиразніш позначивсь у різних краях Руси протягом X в., але за кілька десятиліттів XI в. поховання не дають на

¹⁾ Про це див. блискучу працю Н. П. Кондакова. О научных задачах древне-русского искусства. Памятники древней письменности и искусства, т. 132. СПб. 1899. Як слушно завважує проф. А. Е. Пресняков, коли не брати під увагу зносин Волгою із сходом, „необъяснимы исторически ни Суздальское искусство, ни развитие книжного творчества сѣверо-восточной Руси“.—„Великий Волжскій путь, налаженный съ VIII—IX вв., не замиралъ и въ слѣдующія столѣтія. Ростовско-суздальская земля раскинулась на пути исконныхъ транзитныхъ отношеній, которыя объясняютъ, въ связи съ другими условіями возникновеніе на русскомъ сѣверо-востоцѣ крупной исторической жизни“. А. Е. Пресняковъ, Образование великорусскаго государства, стор. 36. Петроградъ, 1916.

²⁾ Арне, Згад. книга, стор. 90.

³⁾ Пор. В. Пархоменко, Начало христианства Руси, стор. 30. Полтава. 1913.— „Наблюденіе надъ русскими курганами и содержимымъ ихъ показываетъ, что скандинавское вліяніе — и то лишь до извѣстной степени — тут распространялось только на сѣверъ России — и прежде всего на область Новгородскую и верхнее Поволжье; но на югѣ — въ Киевской и сосѣднихъ областяхъ скандинавскаго вліянія и скандинавскихъ предметовъ мы не встрѣчаемъ почти вовсе въ X вѣкѣ“. Пор. А. А. Шахматовъ, Древн. судьбы рус. племени, стор. 45; скандинавами въ Росіі „былъ сначала использованъ волжскій торговельный путь и лишь позже—днѣпровскій“.

нього вказівок. А втім, по тому, як запроваджено християнство й ховати почали по цвинтарях без похоронних насипів, стає важко одшукувати шведські оселища.

В багатьох краях Росії існували справжні шведські колонії; це випливає, як одзначив уже Ганс Гільдебранд, ... між иншим з того факту, що знайдено було відомі овальні фібули, що їх парами носило жіноцтво. Виходить, отже, що скандинави оселялися на цій чужій землі вкупі з своїми родинами. Серед цих шведських колоністів були й шведські ремісники. Це, гадаю, доводить той факт, що знайдені в Росії речі, будучи суттю своєю скандинавського типу, мають певний характер, деякий відтінок, що повставав підо впливом східнього або візантійського довозу¹⁾.

Ми наводимо цього трохи довгенького витяга з праці Арне, тому що він резюмує давно вже в російській археології позначені висновки що-до скандинавських колоній у східній Європі, які радикально змінюють традиційні погляди на перші сторінки історії Руси й невідступно вимагають їх переглянути, знов-же й тому, що хронологія шведського археолога, як побачимо, потребуватиме серйозного виправлення.

Отже, з русів IX—X віків, засновників руської державности, зовсім не були ватаги заморських піратів або наймитів, як це гадав був ще В. О. Ключевський²⁾. Визнаючи, що у східній Європі існували шведські колонії, натурально шукати в них і початку „руси“, яка підпадала під східні впливи, вбирала в себе слов'янські елементи й розмірно швидко денационалізувалася вже в X віці. Ми побачимо, що це все якнайкраще погоджується з свідченнями й історичних пам'яток.

Не так добре стоїть справа з хронологічними вказівками Арне що-до часу, коли повстали й існували ці колонії. Революціонізуючи услід за російськими й шведськими археологами питання про походження руси, Арне намагається проте зберегти сливе цілком непорушно традиційну літописну хронологію початку цієї руси, роблячи поправки, видимо, лиш у міру вказівок Бертинських анналів та може житій Стефана Сузького й Георгія Амастридського. Проте це логічно не в'яжеться з цілою низкою історичних фактів. Отож, ми не розуміємо, коли встигла утворитися руська культура, яку полишили шведські колоністи на південному й східньому березі Ладозького озера, коли вони оселилися тут, за Арне, допіру в першій половині IX в. Коли скандинави оселилися на середній Волзі й у Гнездові не раніш од 900 року, то чому в договорах Олега та Ігоря з греками ми знаходимо, що вони вже забулися за своїх скандинавських богів та замінили їх слов'янськими божищами, і т. и., і т. и. Узагалі, ціла низка міркувань, скерованих проти хронології правовірних норманістів, у схемі Арне лишається нерозв'язана й зберегає свою силу проти його хронології.

¹⁾ Арне, Згадана книга, стор. 61—62.

²⁾ Ключевскій, Курсь лекцій, I, стор. 215.

Щоб погодити питання про стародавню русь, як його тепер ставлять сучасна археологія й історія, нам лишається переглянути, що свідчать про його історичні пам'ятки. Ми гадаємо, що даліші археологічні досліді, коли їх переводитимуть при світлі цих історичних даних, дозволять значно подовжити хронологічну добу існування колоній скандинавів у Росії й відсунути в далеч віків їх початок, принаймні на великому Волявкому шляху. Недаремне славнозвісний російський художник і разом археолог Н. К. Реріх ще р. 1908 висловлював певність як у „полной осѣдлости“ скандинавської культури, виявленої в знахідках р. Волхова й горішньої Волги, Гнездова й Чернігова на Дніпрі, так і в можливості того, що „скандинавській вѣкъ можетъ быть продолжень вглубь на неопредѣлимое время“¹⁾.

¹⁾ Н. К. Рерихъ, Собрание сочинений. I, 130—131. Москва 1914.

II. СХІДНІ ВАРЯГИ.

1. РОЗСЕЛЕННЯ ВАРЯГІВ ЗА „ПОВѢСТЬЮ ВРЕМЕННЫХЪ ЛѢТЪ“.

За основне й чи не найкраще, що-до певности свідчень, джерело ранньої історії східньої Європи править руський Початковий літопис. Не вважаючи на деякі хиби, у ньому є такі вказівки, яких ніде більше не зустрінемо. Автор Початкового літопису не тільки виразно уявляє свій край, який він був за XI—XII віків, його географію й етнографію: він знає його пережитки й перекази, в яких уміє читати давно минуле. Дарма що для цих давно минулих часів він подає нам тільки свої думки, ми можемо вважати на них з певністю, що за кожним таким думислом стоять якісь пам'ятки минулого, не завсіди подані, можливо не завсіди правдиво витлумачені, але не вигадані, не зфантазовані, бо закинути нашому літописцеві легковажність аж ніяк не можна. До того найперша наша повинність є зрозуміти те, що саме літописець хотів у тому чи іншому випадкові переказати нам, яка його думка та як уявління за тою думкою стоять. Тільки цілком і до краю зрозумівши ці думки, ми зможемо критично до них поставитись, прийняти чи відкинути їх зміст, залежно від того, чи знайдеться потвердження для них у нашому, розмірно багатому, запасі історичних фактів.

Такого підготовчого розуміння потребує між иншим літописцеве оповідання про народи, які залюднювали східню Європу, доки поприходили сюди слов'яни, оповідання щільно звязане з дальшою його повістю про початок руської держави. Хоч і як це дивно, тільки-ж ми гадаємо, що й досі цього оповідання історики не вислухали спокійно до краю: оповідача перебивали, з його повісти брали довільно тільки частину, саме-іменно живовидячки легендарну, в його словах чули не те, що літописець казав, а те, що проказувала наперед засвоєна теорія, дарма що для цього доводилося буквально поперевертати догори ногами найясніші уявління автора „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ та всіх його попередників. Ми гадаємо далі, що сама плутанина в славнозвісному питанні про русів та про покликання князів повстала через те, що неуважно поставилися до слів літописця, якому ясна була його тема, та який хибує хіба на зайву стислість, лапідарність стилю.

Визнаючи в літописному оповіданні деяку плутаність, темні місця й важливі прогалини, відомий російський орієнталіст В. В. Григор'єв ще р. 1841 писав: „Со временемъ окажется, быть можетъ, что сбивчи-

вость була не в літописи, а в наших поняттях, що ми не уміли смотрѣть на неє съ надлежащей точки зрѣнія; но это со временемъ"... Одтоді багато разів доводилося „скептикам“ переконуватися, які правдиві ці прекрасні слова ¹⁾.

Як відомо, Початковий літопис відкриває традиційна літописна космографія, оповідання про те, що після потопа землю поділено між Ноевими синами. „Эту сказку“, зауважує Шлєцер, — „Брешіанскій єпископъ Филастриусъ (около 387 г.) поставилъ въ число членовъ вѣры, и кто ей не вѣрилъ, тотъ дѣлался однимъ изъ его 150 еретиковъ! Сею сказкою, соединенною съ Вавилонскимъ столпотвореніемъ и разсѣяніемъ народовъ начинаются съ IV вѣка произведенія всѣхъ Греческихъ и Латинскихъ писателей исторіи, а за ними толпою слѣдуютъ позднѣйшіе восточные (Abulfaradsh Syr. стор. 8), западные и сѣверные хронографы“... ²⁾.

Сумлінно виписуючи незнайомі назви римських провінцій з хроніки Георгія Амартола і з „Хронографа по великому изложенію“ ³⁾, наш літописець плутає й перекручує ці назви, але не мудрствує лукаво над ними й не вигадує нічого з своєї голови, як це звичайно робили пізніші богемські (Пулкава, близько 1374 р.), польські (Кадлубек — 1223 р.), ба навіть московські хроністи. — „Какъ отличается Несторъ отъ всѣхъ сихъ сѣверныхъ грѣшниковъ!“ покликає з цього приводу Шлєцер. — „Не примѣшивая ничего своего, онъ дѣлаетъ вѣрную выписку изъ Византийцевъ, и послѣ уже, в особенномъ отдѣленіи, переходитъ къ сѣверному міру, который былъ имъ неизвѣстенъ“ ⁴⁾.

Справді, звертаючись у своєму нарисі стародавньої географії й етнографії „на полунощныя страны“, преподобний Нестор (чи його попередник) каже за те, що перед ним було неясне або й цілком невідоме для західніх, а почасти й для східніх учених. Шлєцер цілком слушно каже, що в європейській науці „до Нестора, слѣдственно до XII столѣтія, не было географіи европейскаго сѣвера, которая достойна бы была сего названія“. — „Наши историки“, говорить він, — „предпринимали въ разсужденіи сего, безконечный и безуспѣшный трудъ. Они перерыли, начиная съ Геродота (даже съ Гомера, съ такъ называемаго Орфея и съ Моисея) всего Страбона, Мелу, Плинія и пр. до самага Іордана и до Равенскаго и Нубійскаго географа и хватали все то, что о сихъ странахъ случайнымъ образомъ осталось изъ 16 вѣковъ по преданіямъ, догадкамъ и недоразумѣніямъ... Невѣжество древнихъ въ разсужденіи нашего сѣвера было непреодолимо. Они не могли ничего знать, это само собою разумѣется; а ежели о чемъ

¹⁾ В. В. Григорьевъ, О куфическихъ монетахъ, находимыхъ въ Россіи и прибалт. странахъ, стор. 109. Россія и Азія. СПб. 1876.

²⁾ Шлєцеръ, Несторъ, I, стор. 12—13.

³⁾ Шахматовъ, Повѣсть временныхъ лѣтъ, т. I, стор. XXIII. Пгр. 1916; В. М. Истрилъ, Замѣчанія о началѣ русскаго літописанія, стор. 68. Извѣстія Отд. русскаго языка и словесности Рос. Акад. Наукъ 1921 г., т. XXVI, Петроградъ, 1923 г.

⁴⁾ Шлєцеръ, Несторъ, I, стор. 21.

и писали, то все по наслышкѣ, изъ дали и въ такое время, когда не было никакого почти сообщенія между южнымъ и бывшимъ тогда еще дикимъ сѣвернымъ міромъ“...¹⁾ „Развѣ до времянь Карла великаго,“ — каже далі автор, — „не всѣ думали, что Балтійское море есть не иное что, какъ большой заливъ; да и самъ Адамъ (т. е. Бременскій, XI в.) дасть ему странное нааваніе: Scythicae paludes, Скивское болото и т. д.“... „Внутренность земель, лежащихъ по сію сторону Балтійскаго моря отъ Вислы, была еще неизвѣстна. Несторъ первый открываетъ сей міръ, бывший до тѣхъ поръ сокрытымъ. Извѣстій его немного, но зато они вѣрны, опредѣленны и съ точностью означены“...²⁾.

Ця довга виписка з праці над Початковим літописом славнозвісного критика добре оцінює й те, яку вагу мають повідомлення нашого літописця про східню Европу, і те, що відомості тії не належать до сучасної йому географічної літератури. Отже остання аж ніяк не могла помітно вплинути на руського літописця або правити йому за джерело його відомостей про північно-східню Русь³⁾.

Од грецьких хронік з переліком римських провінцій літописець переходить до північних країв і називає спочатку більші, відомі йому річки Чорноморського басейну, перераховуючи їх в строгому напрямкові з заходу на схід. Це будуть: Дунай, Дністер, поруч із ним зазначено й „Кавкасиискія горы, рекъше Угърскія“, тоб-то Карпати, що з них Дністер зачинається, далі Дніпро з його двома допливами, Десною й Прип'яттю. Далі літописець називає дві річки Балтицького басейну, ідучи тим-таки порядком із заходу на схід: Двина, очевидячки Західня, і Волхов, певна річ, відомі йому як головні частини системи річкових шляхів; нарешті, називає Волгу, „яже идеть на вѣстокъ, въ часть Симову“. По цьому гідрографічному нарисові в літописця йде складений так само просто, точно й систематично коротенький перелік північних народів, що „въ Афетовѣ же части сѣдять“. Такими, за літописцем, були: „Русь, Чудь и вси язъци: Меря, Мурома, Всь, Мърдва, Заволочская Чудь, Пермь, Печера, Ямь, Угра, Литъва, Зимѣгола, Кърсь, Лѣтъгола, Либь“. Цей перелік у літопису йде перед оповіданням про прихід і розселення слов'ян; тим-то останній у переліку й немає.

Не розв'язуючи питання про те, кого літописець розуміє під Руссю, ми можемо зазначити, що він перелічує не сумарно, а поійменно племена чудські, тоб-то фінські, рахуючи й Угру, і литовсько-латиські. Тільки „Русь“ фігурує у нього в цілому, нерозкладена на складові частини, коли, певна річ, не поділяти погляду про її походження або фінське (як гадали Татищев, Щеглов)⁴⁾, або литовське (Костомаров)⁵⁾.

¹⁾ Шлецеръ, Несторъ, I, стор. 38—39. ²⁾ Там-таки, стор. 41.

³⁾ Пор. Барсовъ, Географія Начальной лѣтописи, стор. 10. Варшава. 1885.

⁴⁾ Татищевъ, Исторія Россійская, кн. I, стор. 381, 390 і далі. М. 1769; кн. II, стор. 362 й инші. М. 1773. Щегловъ, Новый опытъ изложенія первыхъ страницъ Русской исторіи. СПб. 1874; Первыя страницы русской исторіи. Журн. Мин. Просв. 1876, кн. IV, V, VI в різні місяцях, напр. V, 17, 28—29; VI, 168 та инші.

⁵⁾ Костомаровъ, „Начало Руси“, Современникъ, 1860, кн. I, т. LXXIX.

При цьому треба мати на увазі, що слово „Русь“ у цьому перелікові є в усіх списках Початкового літопису (немає його тільки в Степенній книзі, звичайно, не випадково, бо автор Степенної, складеної близько 1563 року, виводить Русь із Помор'я); тим-то вважати його за піанішу вставку, як це робить Шлєцер, не доводиться¹⁾.

Запроваджуючи Русь до реєстру народів, що залюднювали північні краї, аж доки туди поприходили слов'яни, яких, ще раз кажемо, в цьому пойменному перелікові нема, та про долю яких, у тому й про розселення по східній Європі, літописець казатиме далі, він підкреслює споконвічність в його очах селищ у східній Європі не то фінських, латисько-литовських, ба й якихось руських, яких вже через це в уявленні літописця не можна плутати з слов'янськими²⁾.

За виділ по Вавилонському столпотворінню слов'янської народности літописець каже після розглянутого географічного й етнографічного огляду північних країв: як він каже, слов'яни „по мнозѣхъ же временѣхъ сѣли суть по Дунаевѣ, кѣде есть нынѣ Угърська земля и Българська“. Де пробували вони до переселення на Дунай, це за літописцем лишається й, видимо, для нього самого було, неясне. Цікавий натяк на спробу відповісти на це питання, який свідчить, що літописець, чувши щось про споконвічність слов'янських селищ на Балтицькому помор'ї, але не мігши цих чуток погодити з сучасним йому розселенням слов'янських племен, сам був непевний, знаходимо в його реченні, що йде безпосередньо після наведеного в нас реєстру народностей північних країн. У цьому реченні автор намагається об'єднати свої географічні й історичні знання й точніше, але зате вже сумарно визначити місце, де оселилися чотири, на його думку, основні народности східньої Європи, тільки частково названі в докладному реєстрі. — „Ляхове же“, читаємо у цьому реченні, „и Пруси и Чудь присѣдять къ морю Варяжскому; по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ вѣстоку до предѣла Симова; по тому же морю сѣдять къ западу до землѣ Агляньскы и до Волошьскы“ й т. д.

У першій половині цього уривку літописець, в тому самому завоеваному для викладу власних географічних даних порядкові — з заходу на схід, твердить, що колись, як слушно гадає Шлєцер, ще до приходу слов'ян, або, певніше, доки вони ще не переселилися на Дунай³⁾, ляхи (під ними треба розуміти взагалі Прибалтицьких слов'ян)⁴⁾ сиділи на

¹⁾ Шлєцеръ, Несторъ, I, 62—63.

²⁾ „Очень видно, что Несторъ изчисляетъ здѣсь древнѣйшіе народы, начальныхъ жителей въ Россіи“, каже Шлєцер, додаючи протє: „а не лзя оспорить того, что Руссы пришли въ нее гораздо позже“. Несторъ, I, 63.

³⁾ Шлєцеръ, Несторъ, I, 47. Инакше в даному місці літописного тексту була-б помітна й зрозуміла не тільки для автора, а й редактора розбіжність: а) слов'ян ще нема, а про ляхів мова мовиться, б) прийшовши з Дунаю, ляхи сіли на Вислі, а не біля моря.

⁴⁾ „Словѣне ови пришедше сѣдоша на Вислѣ и прозвашася Ляхове, а отъ тѣхъ Ляховъ прозвашася Поляне, Ляхове друзіи Лутичи, ини Мазовшане, ини Поморяне“. Лавр. літ., стор. 3 за Поли. Собр. Рус. Лѣт. I, СПб. 1846. Пор. Костомаровъ: „Лѣтопись наша очень хорошо знаетъ всѣхъ почти Славянъ и въ числѣ ихъ поморскихъ или

березі Балтицького моря, разом чи навіть поруч з литовцями-прусами та фінською Чуддю. Цю звістку руського літопису мимоволі хочеться порівняти з тим, як розміщує три перші згадані в літопису народності Птолемеєва мапа Європейської Сарматії, складена у першій половині II в. після Христа. Ляхи — венеди на берегах Балтицького моря, Пруси — литовські племена галінди (голядь) і судіни, що дали своє ім'я країні Судавія в східній Пруссії, і, нарешті Чудь — у Птолемея — фіни¹⁾. Це справді дивно, що Олександрійський учений II в., з одного боку, і руський літописець XI—XII вв. з другого, погоджуються один з одним, причому різниця в іменнях народів цілком відхиляє від літописця підозру, ніби він був обізнаний з котроюсь середньовічною переробкою Птолемея.

Звернімось тепер до другої половини наведеного вище виривка про народи східної Європи, що жили біля Балтицького моря, доки прийшли слов'яни: „по сему же морю съѣдять Варязи сѣмо къ вѣстоку до предѣла Симова; по тому же морю съѣдять къ западу до землѣ Агляньскы и до Волошьскы“.

Тут літописець тільки провадить далі свою мову про розміщення народів на Балтицькому морі, очевидно в давнішому порядку, ідучи від заходу на схід. Згідно з змістом цілого речення, десь-там у східньому напрямку за Чуддю (поблизу Фінської затоки?) біля берегів Балтицького моря починалися колись, до приходу слов'ян, а тим більш до так званого покликання князів, селища варягів. Вони й простягалися „сѣмо къ вѣстоку до предѣла Симова“, а на захід ішли „по тому же морю“ „до землѣ Агляньскы и до Волошьскы“.

Спочатку скількись слів про останній напрямок. Ще Погодін, розглядаючи це місце, висловив здогад, що цими словами літописець хотів ніби накреслити пряму поперечну лінію, до якої жили на заході варяги, і що, отже, під землею Волоською можна розуміти тільки Францію і в жадному разі не Італію²⁾. Цю думку, що передніш висловив був Круг і підтримав акад. Кунік³⁾, тепер блискуче розробив і цілком у ширшій поставі потвердив небіжчик академик О. О. Шахматов в одній з останніх своїх праць⁴⁾.

прибалтійскимъ; літописець причисляєть ихъ къ племени Ляховъ, къ одному изъ отдѣловъ, на которые раздѣлилось славянское племя.—„Русская историческая литература въ 1876 г.“ въ „Русской Старинѣ“, 1877, I, стор. 177.

¹⁾ Ю л і а н ь К у л а к о в с к і й, Карта Европейской Сарматии по Птолемею, стор. 23 и карта. Про фіологічну персвірку див. А. А. Шахматовъ, Введеніе въ курсъ исторіи русск. языка, стор. 26 і далі. Петроградъ 1916.

²⁾ П о г о д и н ь, Исслѣдованія, замѣчанія и лекціи. Происхождение Варяговъ-Руси, т. II, стор. 8—10.

³⁾ „Несторова земля Волошеская есть ничто другое, какъ Сиоррова Valland. Сей же во всѣхъ мѣстахъ, мѣѣ извѣстныхъ, разумѣеть подъ нею Францію“. Там само, стор. 8; „Frähn. Ibn-Foszlan's Berichte. 1823, стор. 201; передрукъ в „Forschungen“ Круга I, стор. 148 і в Rom. Stud. стор. 80; А. Куникъ, Древнѣйшее славянское сказаніе о переселеніи. Извѣстія Аль-Бекри, II, стор. 10. СПб. 1903.

⁴⁾ Шахматовъ, Волохи древне-русской лѣтописи.—Извѣстія Таврической Ученой Архивной Комисіи, т. 54, стор. 234—240. Симферополь 1918. Порівн. його ж Древ-

Отже, тепер уже не доводиться сумніватися, що літописець точно зазначив межі варязьких земель на заході: за такі межі були Англія та Франція. Можна ще сперечатися, чи обмежувався у його очах варязький світ Швецією, Норвегією та Данією, чи літописець знав і про французьку Нормандію (з 912 року) та про звоювання од норманів самої Англії (з 1066 р. норманські оселення з IX в.), та нема підстав вести його далі в Італію й Сицилію (1059 р.). Найшвидше наш літописець цілком правильно обмежувався у своєму повідомленні лиш споконвіку-варязькими землями, тоб-то Скандинавією й Данією. За цим промовляє, по-перше, найпростіше розуміння даного уривку: літописець твердить, що на заході варяги живуть од берегів Балтицького моря до землі Англійської й Волозької, а не в самих цих землях також; по-друге, таким самим висловом окреслено у нього межі варязьких селищ на сході: варяги живуть тут „до предѣла Симова“. В останньому випадкові жадних непорозумін у тлумаченні повстати не може, бо варяги за літописцем живуть в Афетовій частині і з частиною Симовою можуть тільки перебувати, але ніяк в її межах не пробувати: в останньому разі межі Симової частини, тоб-то території, яку посіли нащадки Симові, тільки відсувалися-б далі на схід. По-третє й по-четверте, коли-б літописець до земель, що їх, як він уявляв, залюднювали варяги, завів території Англії та Франції, він, без ніякого з його боку приводу, допустився-б потрійної плутанини: етнографічної, географічної й хронологічної. Видалося-б, що літописець по суті не мав жадного уявлення про варягів, коли-б він їх змішав в одну купу з людністю Англії та Франції. Далі, виходило-б, що в уявленні літописця Балтицьке або, як він його зве, Варязьке море становить тільки частину моря Німецького, ба навіть Атлантицького океану. Так це звичайно й припускають ті дослідники, котрі хтять у західніх межах Несторових варягів умістити неодмінно чисто-всі норманські герцогства й королівства Європи, а не самі-но споконвічні варязькі землі навколо Балтицького-Варязького моря, за які провадить свою мову літописець¹⁾.

Нарешті, довелось-б припустити в літопису й третю помилку хронологічного характеру, бо у Франції, Англії й південній Італії нормани

нїйшія судьбы русскаго племени, стор. 25—26. Петроградъ, 1919. Пор. наведену в Куніка думку про волохів Реслера (Romänische Studien, Leipzig 1871) й Юнга (Kritisch-ethnographische Studie über „Die Anfänge der Romänen“. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 1876, Jan-Febr.

¹⁾ Напр., Шлецеръ, Несторъ, I, стор. 96—97; Френ, що, як висловлюється Погдин, „въ прекраснѣйшемъ разсужденіи своемъ о Варязскомъ морѣ неоспоримыми доводами, основанными на свидѣтельствахъ Арабскихъ писателей, доказываетъ, что подъ Варязскимъ моремъ на Востокъ также разумѣлось всегда нынѣшнее Балтійское и Нѣмецкое“; П. Бутковъ, О Руси и Руссаланді — Сынъ Отечества. 1836 г. № 1 (часть 175), стор. 30; Погдинъ, „Исслѣдованія, замѣчанія и лекціи, т. II, стор. 6—8; Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, т. I, стор. 91. М. 1874; Барсовъ, Географія Начальной лѣтописи, стор. 14. Варшава. 1885 та інші. До цих поглядів, заснованих на недоведеному звязку географічних уявлень нашого літописця з деякими поглядами східних письменників, ми звернемося далі.

оселилися в X—XI вв., а опис народів, які жили поблизу Варязького моря, у цьому місці літопису стосується до доби перед приходом сюди слов'ян або навіть раніш од їхнього переселення на південь на Дунай, тоб-то до доби перед VI в. Певна річ, ніщо нам не заваджає припустити усі ці недоладності в літопису, але, гадаємо, вони тоді впливали-б не з голови літописця й не з тексту його літопису, а з бажання за будь-яку ціну надати літописцеві помилкову думку про такі речі, за які він міг прекрасно знати, сидячи в Києві або на Ладозі.

Цим пояснюється й розуміння переліку західних народів, що йде в літопису далі: „Афетово бо колъно и то: Варязи, Свеи, Урмане, Гѣти, Русь; Агялане, Галичане, Волохове, Римляне, Нѣмци Корлязи, Венедици, Фрягове, и прочии; та же присѣдять отъ запада къ полуднью, и сѣсѣдятся съ племеньмъ Хамовъмъ“.

Тут поняття „Варяги“ в жадному разі не може йти далі од „Руси“, бо тільки до землі Агяланської сидять варяги. Варяги — це шведи, норвезці (з данцями), готландці й русь. Далі вже йде перелік інших неварязьких народів західньої Європи. Окрім того, цей перелік має вже інше завдання, ніж те, що його поставив собі розглянений вище нарис народностей східньої Європи. Тут окреслено межі Афетової частини в західній Європі, а там мова була про те, яка народність східньої Європи де сиділа, коли сюди ще не приходили східні слов'яни. Після цих завважень, звернімося до нарису літописцевого й народів, у ньому згаданих.

Як ми бачимо, бажаючи змалювати картину, які народності залюднювали північно-східню Европу, від берегів Балтицького моря, літописець каже, що, починаючи від берегів Варязького, тоб-то Балтицького моря, „сѣмо“, тоб-то сюди, по цей бік, у бік, де живе сам автор¹⁾, на схід „до предѣла Симова“, колись жили варяги, що посідали отже центральний район пізнішої великоруської держави.

Це повідомлення, ясне само собою, здавалося-б вимагає одної лиш довідки: де саме, як уявляв літописець, проходили межі Симової землі, отже, як далеко на схід простягалися селища варязькі, що від них якісь сліди, хоча-б у місцевій традиції, були відкриті нашому літописцеві ще в XI—XII віках. Довідку цю подають дві цитати з того самого літопису: „Волга, яже идетъ на вѣстокъ в часть Симову“, та „тѣмъ же (тоб-то Волгою) изъ Руси можетъ ити по Вѣлзѣ въ Бѣлгары и въ Хвалисы, и на вѣстокъ дойти въ жребии Симовъ“²⁾. Отже, в уяві літописцевій „жребий Симов“ перетинає річку Волгу там, де вона тече ще в східньому напрямі, а проте не ближче тих місць, де йдуть володіння Камських Булар і Хазар. А тому що цих народностей в числі нащадків Афета літописець уже не називає, їхні межі й повинні приблизно збігатися з ме-

¹⁾ Пор. слова Володимира грецькому цареві про варягів, відряджених до Царгороду: „Се, идутъ къ тобѣ Варязи, не мози ихъ държати въ градѣ, оли то сѣтворять ти зъло, якоже и сѣде, нѣ расточи я разио, а сѣмо (тоб-то сюди, до Києва) не пушчи ни единого“. Повѣсть Вѣм. Лѣтъ у вид. Шахматова, стор. 95; Лавр. 980 р.

²⁾ Шахматовъ, Повѣсть Врем. Лѣтъ, стор. 3 й 7.

жами земель Булгарських і Хазарських. За Барсовим,²⁾ „Восточная граница (Афетовой землі) идетъ отъ крайняго восточнаго пункта на Варяжскомъ побережьи (sic!) къ Поволжью, отдвляя Югру, Пермь, Черемису, Мордву и Мещеру отъ Болгаръ Волжскихъ и Камскихъ, область которыхъ находится уже въ Симовомъ предѣлѣ, и Славянское племя Вятичей (на Окѣ) отъ Казаръ (на Дону и Нижней Волгѣ“)!). Отже свідчення нашого літописця про те, кажучи Шлѣцеровими словами, „каковъ былъ Рускій сѣверъ до прихода Рюрика и вѣроятно еще до прихода славенъ“³⁾, зводиться до того, що його посідали чотири народності: на захід від інших, біля берегів Балтицького моря, сиділи, мабуть споконвіку (пор. мапу Птолемея), лясські племена, тоб-то поморські прибалтицькі слов'яни, за ними на схід сидять племена литовсько-латиські, далі фінічудь і, нарешті, ще далі на схід, починаючись теж од берегів Балтицького моря, простяглися далеко на схід аж до меж Волзьких і Камських булгар, варязькі селища, селища таких-таки варягів, як і ті, що жили по той бік Балтицького моря, посідаючи території до землі Англянської й до Волоської, тоб-то Скандинавський півострів і Данію. Цих східніх варягів літописець, як видно з попереднього докладного переліку племін, видимо й називає Руссю.

Ці, здавалося-б, виразні літописцеві свідчення не було проте взято в їх прямому й, додамо, єдино можливому розумінні до наукового обігу: одні не хотіли їх зрозуміти, другі, розуміючи, за всяку ціну намагалися збити коли не їх,—це було не так легко,—то принаймні ті географічні уявління, які мав наш літописець, і перекручуючи їх, зводили до абсурду ясну та історично правдиву картину літописцеву.

2. ОЦІНКА ВІДОМОСТЕЙ ЛІТОПISY ПРО СХІДНІХ ВАРЯГІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

До свідчень Початкового літопису про те, що поміж споконвічними народами східньої Європи існувала окрема група східніх варягів, дослідники поставилися негативно, бо, з одного боку, свідчення ці розходилися з сучасними поняттями про те, як розташовано було тоді окремі народності, а з другого боку, вони, як здавалося, суперечили оповіданню того-ж-таки літописця про покликання чисто-всіх варягів-русів з-поза моря 862 року. Якщо за літописцем варяго-русів покликали з-за моря, значить вони за морем до того часу й пробували, отже тільки за морем їх треба й шукати—такий більше-менше був хід думки тих істориків, котрі намагалися дати даному літописному свідченню належну, певна річ, у такому випадку негативну оцінку. Спроби погодити цю начеб-то розбіжність звичайно скеровано було в той бік, щоб поступитися даним свідченням літописця про східніх варягів на користь літописної традиції про покликання князів з усіма русами з-за моря, причому перше або зовсім за-

¹⁾ Барсовъ, Географія Начальной Лѣтописи, стор. 213. Варшава 1885.

²⁾ Несторъ, I, стор. 47.

мовчували, або нівечили різними виправками ніби помилкового тексту, або, нарешті, тлумачили так, щоб погодити його з тою домінантною в науковому обігу теорією про початок руської державности, що за прихильника її цей учений себе вважав.

Справді, літописець виразнісінько свідчив про стародавні у східній Європі, від Балтики й аж до Камської Булгарії, селища східних варягів (літописець уважав їх за одноплемянних варягам західнім скандинавським). Це видимо стояло на перешкоді й заступникам норманської школи, і її ворогам, бо першим воно, так мовити, вибивало з-під ніг скандинавський ґрунт і руйнувало хронологію, з якою сполучалося багато вивідних побудовань, а другим заваджало в їхніх етнографічних комбінаціях, що в змаганні з норманістами завсіди відогравали одну з головних роль.

Вже В. Н. Татіщев, що, як каже Шлєцер, „обманувшись подложною Іоакимовою лѣтописью... вздумалъ выводитъ Варяговъ изъ Финляндіи, замѣтя, что это мѣсто (тоб-то літописцеве свідчення про східних варягів. *П. С.*) противно его мнѣнію, осмѣлился слово сѣмо, вездѣ (тоб-то в усіх списках. *П. С.*) находящееся, тихомолкомъ перемѣнить въ и Емь, такъ что изъ сего вышло: „по сему же морю къ востоку обитають Варяги и Емь... къ востоку до предѣла Симова“¹⁾. До цієї переробки літописного тексту „нишком“ призвело те, що літописний текст аж ніяк не вкладався у рамці фінської гіпотези Татіщева. Татіщев міг використати лиш частину літописцевих свідчень, а саме географічну. — „Симъ сказаніємъ: къ востоку обитають Варяги, — каже він, Несторъ точно на Оиновъ показуеть; ибо кромѣ Финляндіи никоей области къ востоку разумѣть не можно, хотя и она отъ Руси болѣе къ сѣверу, нежели къ востоку лежитъ“²⁾. Та що-ж робити з дальшою частиною тексту, де літописець цілком виразно підкреслює, що варяги східні тотожні з західніми, скандинаво-данськими? І далі, чом-же літописець, називаючи скрізь фінські племена власними їх іменнями, тут обмеживсь якоюсь двозначністю, бо як-же инакше назвати йменування чуди іменем варягів, які ще живуть не тільки „сѣмо“, а й на заході за морем, аж до Англії й Франції?“

Лишалося тільки вдатися до кон'єктури, що Татіщев і зробив, дотепно виправивши текста таким чином, що разом порушено граматичну суцільність речення, знищено рівноставлення варягів східних західнім, отже й ототожнення їх у літописця, й, нарешті, з'явилися, у вигляді Емі, фіни, яких вимагала гіпотеза та з якими не так уже важко було ототожнити невідомих східних варягів. Отакі переробки пам'ятки, щоб догодити гіпотезі, певна річ, не можуть бути корисні ані для науки, ані для автора.

Упіймавши Татіщева й цим знищивши його антинорманську інтригу, сам Шлєцер проте не міг цілком використати своєї перемоги, бо

¹⁾ В. Н. Татіщевъ, *Исторія Россійская*, кн. I, стор. 2. Москва. 1773; Шлєцеръ, *Несторъ*, I, стр. 98.

²⁾ Татіщевъ, *Исторія Россійская*, II, стор. 349.

не міг поєднати літописного свідчення з своїм правовірним норманізмом. Своє тлумачення страшенно важливого тексту про східних варягів славнозвісний критик обмежує коротеньким і ледві чи слушним завваженням, в якому не можна не дочути жалю, що ніяк не щастить розв'язати питання: „Съмо къ востоку, т. е., къ Києву, гдѣ писалъ Несторъ. Во всѣхъ спискахъ поставлено это „Съмо“¹⁾. Це відрізало Шлєцєрові шлях, щоб вступити до царини довільного виправлення тексту. Що-до Шлєцєрового Київа, тоб-то заміни великого Волзького шляху, де, за літописцем, треба шукати слідів перебування східних варягів, Дніпровим шляхом із варяг в греки, то ледві чи вона й географічно й хронологічно щасливіша від Татищева Фінляндії: Київ лежить не так на схід, як на південь од Балтики, і сам Шлєцєр не раз підкреслює „что Несторъ изчисляетъ здѣсь древнѣйшіе народы, начальныхъ жителей въ Россіи“, малює „Рускій сѣверъ до прихода Рурика и вѣроятно еще до пришествія Славенъ“, тимчасом тепер ніхто вже не боронитиме глибокої давнини Дніпрового шляху з Балтики до Чорного моря²⁾.

Сам Шлєцєр безперечно відчував, як важко поєднати свідчення відомих списків Початкового літопису про східних варягів з тими історичними конструкціями перших сторінок руської історії, які за нього існували, й тому свій розгляд попередив завваженням: „О всемъ етомъ и я не выдаю еще ни какого мнѣнія, и на первый случай отказываюсь отъ гипотезъ кои за 34 года передъ симъ помѣстилъ въ Probe Russ. Annal. Я постараюсь только какъ здѣсь, такъ и во многихъ слѣдующихъ мѣстахъ очистить сперва текстъ, а по томъ посмотрю, можно ли изъ кучи разнословій, коими особливо сія мѣста завалены, вывести мнѣніе, которое дѣйствительно принадлежало бы Нестору, и не только не имѣло никакого противорѣчія, но даже внутреннее и виѣшнее вѣроподобіе“³⁾.

Ледві чи щасливіш за Татищева й Шлєцєра виратувавсь історіограф М. М. Карамзін. У тексті свого славнозвісного твору Карамзін просто промовчав Несторових східних варягів, обмежившись тим, що пе-

¹⁾ Шлєцєр, Несторъ, I, стор. 98.

²⁾ Шлєцєр, Несторъ, I, стор. 17, 63, 68.

³⁾ Несторъ, I, 57—58. На стор. 49—50 див. у нього думки про посередників: „Слѣдующіе только люди осмѣлились объяснить исторически сіи мѣста“, тоб-то реєстр народів у літописця; на думку автору, „сія роспись удержала в Рускихъ временныхъ книгахъ нѣкоторый родъ классическаго достоинства... она находится во всѣхъ спискахъ и принята даже въ Степ. гл. 7 стр. 32“. Байєр, Geographia Russiae vicinarumque regionum circiter. A. 948, e scriptoribus septentrionalibus — у Commentar. Acad. Petropol. t. X, 1747 p., і Miller. Origines gentis et nominis Russorum, СПб. 1749, ч. I. Що-до решти, то Татищев, як каже Шлєцєр, „въ своей Россійской Исторіи, кн. I, стр. 525, дѣлаєть мимоходомъ нѣкоторыя объясненія, какія только въ состояніи сдѣлать ученикъ въ исторіи“; Шєрбаговъ, — „говорить о 50 народахъ, со всемъ не принадлежащихъ къ Руской исторіи; но ни слова о старожилахъ, показываемыхъ ему Несторомъ“. Краткую Россійскую исторію, СПб. 1709 г. і Георгієво Описаніе всѣхъ народовъ, въ Россіи обитающихъ. СПб. 1776, Шлєцєр має за неварті уваги, Несторъ, I, стор. 49—50.

перахував західніх, заморських, скандинавських¹⁾, а в 103-ій примітці до цього місця процитував надрукований з видимими й, можливо, в даному місці цілком свідомими, перейняттями літопис у ось якому вигляді: „Ляхове же и Пруси и Чудь присѣдять къ морю Варяжскому. Посему же сѣдять Варяги сѣмо къ Вѣстоку предѣла Симова; по тому же морю сѣдять (Варяги) къ Западу до земли Англянскія и до Волошескія (Италіи): то есть, шведы къ Востоку или предѣлу Симову, Норвежцы и Датчане къ Западу“²⁾.

Видима неточність видання, що відхиляється від усіх, безперечно відомих Карамзінові рукописних текстів, не спинила історіографа. Мабуть йому здавалося, що цей замах на текст літописного свідчення, другий після Татищева, до певної міри ратував становище скандинавських варяго-русів, яким, за норманською, що засвоїв Карамзін, теорією, слід було до 862 року сидіти вдома, тоб-то в Скандинавії, й цього було досить, щоб історіограф, не наводячи в своїй примітці хоч-би яку паралелю автентичного, одинокого читання літописного тексту, обмежився згаданим перекладом-коментарем, у якому не можна впізнати думки Несторової: „то есть Шведы къ востоку или предѣлу Симову, Норвежцы и Датчане къ Западу“. Певна річ, таке причісування літописця à la portmanist тільки зовні й тимчасово могло ратувати автора. Пристановище було надто хистке, й тріумф хвилиний, та й то лиш в очах непосвячених. Досить було, щоб М. П. Погодін уважно перечитав зазначене місце літопису, й незаконний спосіб Карамзіна було викрито й розбіжність його в даному місці побудування з літописом було як-найпереконливіше виявлено.

„Туть очевидно подновленіє“, каже М. П. Погодін, навівши використане в Карамзіна друковане різночитання літопису про розселення варягів, ибо что это за необыкновенное выраженіе ‚къ востоку предѣла Симова‘? По сему объясняетъ онъ (тоб-то Карамзін. *П. С.*) ‚Шведы жили къ востоку, или предѣлу Симову, Норвежцы и Датчане къ Западу‘ (235). Нѣтъ. Несторъ не говоритъ здѣсь неопредѣленно; напротивъ, у него именно сказано, что Варяги жили вполоть, такъ сказать, до предѣла Симова, т. е. между ними и предѣломъ Симовымъ не было больше никакого народа: — здѣсь говорится вообще о жилищѣ всѣхъ племенъ Варяжскихъ, о границахъ ихъ общихъ на востокъ и на западъ, а не о томъ, какъ они жили относительно одно къ другому, въ какую сторону одно отъ другого (236). Если сказано будетъ: Европейцы живутъ на востокъ до Уральскихъ горъ, а на западъ до Атлантическаго океана, то для полученія понятія объ ихъ жилищѣ должно узнать прежде, гдѣ Уральскія горы и Атлантической океанъ“³⁾.

¹⁾ Карамзинъ, *Исторія Государства Россійскаго*, I, стор. 28 у вид. Ейнерлінга. СПб. 1842; „Самъ Несторъ повѣствуєть, что Варяги живутъ на морѣ Балтійскомъ къ Западу, и что они разныхъ народовъ: Урмяне, Свіе, Англяне, Готы“, то-що.

²⁾ Карамзинъ, *Исторія Государства Россійскаго*, стор. 15, прим. 103 до 1 тому.

³⁾ М. П. Погодинъ, *Происхождение Варяговъ - Руси.* — *Исслѣдованія, замѣчанія и лекціи*, т. II, стор. 141–142. М. 1846.

У цій цитаті Погодін чудово з'ясував обсяг питання, що випливає з літописного тексту, хоч і не наважився, як побачимо далі, піти за ним. Пряме й виразне свідчення літописця про східних варягів ніяк не можна було виправити що-до його змісту ні „зовнішньою критикою“, тоб-то змінивши текст, до чого вдавалися Татищев і видавці літопису, а за ними й Карамзін, ані очистивши його неначеб-то від помилок і огрехів з боку переписувачів, шлях, яким пішов Шлёцер. Помилка та огрехів не знаходилось, і виправдати поправки було нічим.

Лишалось тільки погодитися з літописцем і прийняти його східних варягів, покласти їх в основу схеми, як почалася держава, і таким чином створити нову теорію, рівночасно вільну від виразно помилкового побудування Татищева. А що головна хиба теорії Татищева полягала в тому, що він визнавав Русь за фінську народність, дарма що літописець фінські племена перелічив і поміж ними Русь не називав, то треба було взяти таку народність, яка-б жила до приходу слов'ян на сході та якої літописець у своєму переліку не називає. Таких народностей було дві: Камські булгари й хазари, до того між собою споріднені. Довелось-б, певна річ, не вважати й на те, що, як уявляв літописець, східні варяги з варягами західними, тоб-то з шведами, норвежцями й готландцями становили один „языкъ“, бо, по-перше, саме про східних варягів у літопису це виразно не сказано, а прикладено до руси, по-друге, тут ми маємо виразний висновок, замисел літописця, який міг допуститися помилки. Таким саме шляхом пішов у своїх „Предварительныхъ критическихъ изслѣдованіяхъ“ Густав Еверс.

Як справедливо завважує Еверс, Шлёцеровому розумінню літописних варягів, як скандинавів, що жили коло Балтики й Німецького моря й допіру в IX в. з'явилися в східній Європі серед слов'янських та фінських дикунів, „неотразимо противорѣчатъ въ семь же мѣстѣ (тоб-то літопису. П. С.) встрѣчающіяся слова, которыя по всѣмъ извѣстнымъ спискамъ расселяють Варяговъ до Симова удѣла, т. е. до Востока (5). Какъ теряются въ семь обширномъ пространствѣ обитатели Балтійскаго и Нѣмецкаго морей!“ вигукує Еверс. „Оно вмѣщаетъ кромѣ Германцевъ еще многіе другіе народы, и требуетъ соразмѣрнаго сему объясненія имени Варяговъ, которое несогласно съ принимавшимися доселѣ“. На його думку, „Объ этомъ столь же мало можно спорить, какъ и о главномъ положеніи Исторической критики, что всякій писатель всего вѣрнѣе можетъ быть объясняемъ изъ себя самого“¹⁾.

Потрібне пояснення Еверс знаходить у визнанні східної, Волзької й Озівської Русь, хазарського походження, що з неї з-за Озівського моря слов'яни й чудь у другій половині IX століття й покликали братів-князів.

А що хазари в IX в. служили ще в Царгороді в цісарській гвардії, то до них, як гадає Еверс, могли прикладати й грецьку назву

¹⁾ Эверсъ, Предварительныя критическія изслѣдованія Густава Эверса для Россійской Исторіи, стор. 41—42, переводъ съ нѣмецк. Москва. 1825.

Варягов. „Словене, — пояснив Еверс, — многочисленныя тогда въ столицѣ (тоб-то, в Царгороді. П. С.), привезли оттуда имя Варанговъ въ свое отечество, какъ общее имя многихъ чуждыхъ народовъ, и между ними имя Козаровъ“¹⁾.

Беручи під увагу, що його побудування слабо зв'язано з літописною традицією, Еверс додає: „Это есть, разумеется, гипотеза, которая не имѣла бы никакой цѣны, если бы по какой-либо убѣдительной причинѣ должно было исключить Козаровъ изъ Етнографическаго понятія, какое Несторъ имѣлъ подъ Варягами; но мы находимъ сію гипотезу согласною съ онимъ“.

Далі в примітці до цього місця Еверс відповідає на те заперечення, що повстає само собою: адже Несторові східні варяги, яких літописець уважав за потрібне поставити в одному переліку поруч із варягами західними, жили на схід лиш „до предѣла Симова“, тимчасом Хазарія не Афетова, а Симова пайка. Як гадає Еверс, тут криється непорозуміння: за східними звістками, хазари походять саме од Афета; сам Нестір зве хазар здебільшого скитами, — „а Скивія, и по его и по Византійской космографіи, находилась въ удѣлѣ Іафетовомъ“; а головне в тому, що „Несторова Генеалогія народовъ столь недостаточна и невѣрна, что ею не лзя ничего доказывать“²⁾.

Ці завваження проте не досить серйозні, щоб вони могли усунути безперечну невідповідність між Еверсовою гіпотезою та етнографічними поняттями літописця. Що-до покликування на недостатність та неправдивість Несторової генеалогії народів, якою нічого не можна доводити, то мова-ж не про те, правильно чи неправильно Нестір східно-європейські народності поєднав з Афетом, і, отже, правильна чи неправильна його генеалогія народів. Правильною, певна річ, вона не може бути; але важливо те, що ця генеалогія всупереч уявлінням хазар та персів, за які скажемо далі, не пускає хазар до гурту нащадків Афетових, отже і гіпотеза Еверсова для нашого літописця неприйнятна. Вчений коментар до незрозумілої назви „Скуф“—„Придоша отъ Скуфъ, рекше отъ Козаръ, рекомии Българе“, що його наш літописець у цьому місці цілком запозичив з Амартолової хроніки³⁾, так само мало говорить за етнографію хазар в уявлінні Нестора, як і весь його науковий багаж з римськими провінціями, у тому й з країною „Скуфія“ в Афетовій дільниці:... „Колхисъ, Боспорию, Меоти, Деревы, Сарматы, Тавриани, Скуфия, Фраци, Македония“... то-що.

Запозичений із перекладних грецьких хронік перелік римських провінцій літописець подав нехай і старанно, але видимо не розуміючи значіння окремих назв, і тому з цілою низкою суперечностей, подав як

¹⁾ Эверсъ, Згадана праця, стор. 271.

²⁾ Эверсъ, Згадана праця, стор. 285.

³⁾ Шахматовъ, Повѣсть Временныхъ Лѣтъ, стор. 11. Петроградъ 1916; В. М. Нестринъ, Замѣчанія о началѣ русскаго лѣтописанія, стор. 68. — Извѣстія Отдѣла. русск. яз. и слов. т. XXVI. Петроградъ 1923.

данину вченості свого часу. Міркувати-ж про те, як уявляв руський літописець хазар, на підставі цього візантійського багажу аж ніяк не можна, — бо всенякий той матеріял в його устах, так-би мовити, ірраціональний: літописець тут не обмірковує й не стверджує чого-небудь, а попросту переписує незрозумілі назви, зв'язуючись на авторитет своїх візантійських колег.

Інша річ, коли той самий літописець сам каже за свою батьківщину й за східню Європу взагалі. Тут хазари відомі йому під своїм власним ім'ям і під назвою „хвались“. За його часів живі ще були спогади про минуле хазарське панування над частиною східньо-слов'янських племен та про повільне їх визволення в IX—X віках. І ось тут, у своїй етнографії, „до Понтъскаго моря на полунощънныя страны“ Нестір не називає хазар поміж яфетидами, а навпаки, каже, що до них можна доплинути рікою Волгою; „въ Българи и въ Хвалисы и на вѣстокъ дойти въ жребин Симвовъ“. Отже, коли Еверс покликується на уявлення руського літопису про яфетизм хазар, оперте на цитати його з візантійської хроніки, він не перекоує. Нарешті, вказівка на те, що східні письменники прилучають хазар до нащадків Афетових, так само є недостатня. Недостатня вона, по-перше, тому, що взагалі вплив східніх письменників, істориків і географів на уявлення руських літописців XI—XII віків не доведено, та, зважаючи на час, цього впливу й припускати не можна; по-друге, тому, що генеалогії народів у східніх істориків, перських зокрема, так сильно відрізняються від уявлень Початкового літопису, що запозичення тут неможливі¹⁾; нарешті, по-третє, гадати про хазарство русів можна було лиш до того, як оголошено арабських істориків, що, всупереч персам і туркам, виразно відрізняють тих і тих за їх етнографічними ознаками²⁾.

За таких умов не важко було Погодінові зруйнувати разом з Карамзіним і побудування Еверсове. Це він і зробив цілком успішно й, своїм звичаєм, нещадно³⁾. Свій розгляд Еверсової гіпотези Погодін завершує ось яким висновком:

„Читатели видятъ, что онъ (тоб-то, Еверс. П. С.) не опровергнулъ Нестора, а сдѣлалъ только нѣсколько замѣчаній, очень незначительныхъ,

¹⁾ Нам доведеться ще далі казати за ці генеалогії в іншому звязку. Перська історіографічна традиція за територіяльною ознакою об'єднує, як нащадків Афетових, в одну сім'ю всі-чисто турецькі племена, монголів, ба навіть китайців; її яфетиди на захід ідуть до слов'ян включно, зрідка і далі. Наш літописець, навпаки, підкреслює, що слов'яни споріднені з усіма західньо-європейськими народами: „Афетово бо то колъно и то: Варязи, Свеи, Урмане, Гъти, Русь, Агяне, Галичане, Волохове, Римляне, Нѣмъци, Корязи, Венедици, Фрягове и прочии“, але не згадує жадного турецького народу, тим більш далеких монголів або китайців.

²⁾ Напр., Иби-Хаукаль (976—7 р.): „Языкъ Булгаръ сходенъ съ языкомъ Хазартъ; Буртасы же имѣютъ другой языкъ; также языкъ Русовъ различенъ отъ языка Хазартъ, Буртасовъ“ та инш. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и руськихъ стор. 219, СПб, 1870.

³⁾ Погодинъ, Исслѣдованія, замѣчанія и лекціи. II, стор. 94—104.

на кои отвѣчаютъ легко. По всему замѣтно, что онъ былъ рѣшительно незнакомъ съ лѣтописью Нестора, и оттого оставилъ множество мѣстъ безъ вниманія, кои, гораздо яснѣе разобранныхъ имъ, свидѣтельствуютъ о происхожденіи“ й т. и. ¹⁾

Сам М. П. Погодін, розчистивши своєю критикою ґрунт для нових дослідів у царині стародавньої етнографії й географії Росії, як і Шлєцер, не пішов далі, а тільки поставив питання про літописних східніх варягів, що існування їх не можна погодити з старою норманською теорією про походження Руси, за одного з стовпів якої справедливо вважають Погодіна.

На його думку, обґрунтовану низкою витягів з літопису, із свідчене літописця „математично“ ясно, що „Варяги Несторовы суть Скандинавы“ ²⁾; що „по Нестору и прочимъ нашимъ лѣтописямъ не подлежитъ никакому сомнѣнію, что Варяги-Русь принадлежали къ числу племенъ Норманскихъ“ ³⁾. Та в питанні про географічне розташування варягів і зокрема варягів східніх, що сиділи, як визначає літописець, між Балтикою й „жребиемъ Симовымъ“, тоб-то Камською Болгарією й Хазарією, Погодін обмежився тим, що, на жаль не досить обережно, наближує географічні уявління нашого літописця з уявліннями деяких східніх письменників, певне, не без Еверсового впливу.

Наводячи речення з „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ — „По сему же морю сѣдять Варязи и сѣмо ко востоку до предѣла Симова“, — Погодін завважує: „Любопытныя свѣдѣнія къ сему предмету находимъ мы въ Арабскихъ извѣстіяхъ Г-на Френа: Бируни (писатель, жившій въ концѣ 10 и въ началѣ 11 столѣтія) ⁴⁾ продолжаетъ Варяжское море до области Булгаровъ (стр. 182 и 183), а Дшордшани (писавшій около 1409 г.) до Китайскихъ границъ (Френъ с. 198) и проч. Одинаково съ симъ первымъ, скажу утвердительно, думаль и Несторъ: Болгарія, по его мнѣнію, принадлежала къ Симову предѣлу... Источникъ извѣстій Нестора и Арабовъ былъ одинъ и тотъ же: Варяги. (Ср. въ моемъ из-

¹⁾ Згад. праця, т. II, стор. 101.

²⁾ Згад. праця, т. II, стор. 23, 32—33.

³⁾ Згад. праця, т. II, стор. 41.

⁴⁾ Абу-Рейхан Мохаммед аль Біруній, родом з Хоризму (Хіви), визначний історик, географ і хронолог, жив. р.р. 973—1048. Написав книгу „Навчання початків астрономічної науки“ (1029 р.). У ній сказано: „Въ тѣхъ моряхъ, что на западѣ обитаемой части земли выше Танджира и Андалуса (Марокко и Испанія) [плавая] не удаляются слишкомъ отъ берега, по причинѣ обширности и темноты и неизвѣстности пути, но держатся у береговъ. Отъ моря, простирающагося отъ указанныхъ береговъ къ сѣверу, тамъ гдѣ оно встрѣчается насупротивъ земли Славянъ (Саклабъ), на сѣверѣ отъ нея, отдѣляется часть, врѣзывающаяся въ обитаемый материкъ и продолжающаяся настолько, что приближается къ землѣ Болгаръ, которые мусульмане. Называютъ ее (т. е. ту часть моря, этотъ заливъ) Варяжскимъ моремъ (моремъ Варанговъ). Эти варанги народъ очень храбрый и рослый. Города ихъ на берегу этого моря. Загѣмъ море (сѣверный океан) простирается на востокъ за землю Турковъ. И отъ Туркестана до берега этого моря-океана, что на сѣверѣ, находятся земли неизвѣстныя и горы, и никто туда не идетъ“. Цит. за Геденовымъ: Варяги и Русь. II, XXVI—XXVII. Спб. 1876.

слідовані о Несторѣ с. 102). Изъ сего видно, что Варяговъ и Варязское море съ восточной стороны онъ очень сближалъ съ удѣломъ Симонымъ, который примыкался, такъ сказать, по его словамъ, къ сему морю" ¹⁾).

Це наближення я назвав необережним тому, що воно, по-перше, йде далі од думки обох авторів, накладаючи Бірунієві приписане Несторові продовження Варязького моря аж до Камської Болгарії, тимчасом як арабський географ говорить тільки про наближення моря Балтицького в бік цієї країни з погляду мандрівника-мореплавця, що пливе Атлантицьким океаном, далі Німецьким морем, а це не те саме; потім це вигадане неправдиво перекручення знову від Бірунія переноситься на Нестора, отже утворюється логічне коло. По-друге, це зближення визначається тими самими хибами, що й Еверсова гіпотеза, яку Погодін відкинув, і зовсім нічого не доводить.

Тлумачити географічні уявлення автора „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, спираючись на географічні помилки, як-би навіть вони були, а не припускалися, в писанні араба Бірунія, що пробував в Індії, або Джорджанія (XV в.), можна було-б тільки тоді, коли-б Погодінові пощастило виявити, що перший запозичував у других. Навіть пристаючи на здогад, ніби за джерело для ознайомлення з Балтицьким морем в обох випадках були варяги, ми повинні ще припустити, що всі варяги однаково помилоково уявляли або розповідали про Балтицьке море, буцім-то воно простягається аж до Камської Болгарії, ба навіть до кордонів Китаю, або що й руський літописець і арабські географи, слухаючи тих оповідань, однаково не зрозуміли й перекутили їх зміст. І навіть коли ми підемо назустріч Погодінові й припустимо, що арабський письменник, живучи десь далеко, напр., в Індії й працюючи над географічною наукою теоретично міг отак-о помилитися, то ледві чи й сам М. П. Погодін погодивсь-би з тим, що такої помилки могли допуститися руські літописці, які жили в Новгороді, в Києві, бували і в Ладозі, розмовляли з людьми, що їздили й до Білоозера й до югри на Уралі. Щоб правильно уявляти собі східній край Балтицького моря, руським літописцям взагалі непотрібні були ані араби, ані варяги, будь-що-будь, вони мали цілковиту змогу зорієнтуватися в оповіданнях і перших і других.

Досить згадати, що руські князі вже в X в. робили походи в Болгарію і в Хазарію. Навіть у Каспійське море руси пробиваються десь коло 870 року. Р. р. 968—9 вони плюндрують болгарські й хазарські міста. У першій половині XI в. (1030 р.) великий князь Ярослав Володимирович будує в землі чуди місто Юріїв (Дорпат); Володимир Ярославович р. 1040 ходив походом на південну Фінляндію проти емі, а з 1032 року новгородці починають систематично наступати на схід проти югри або угри. Коли в усіх тих виправах брали участь цілі ва-

¹⁾ Погодинъ, Исследованія, замѣтки и лекціи. II, 7. Той самий погляд спочатку в трохи инакшій формі було висловлено в Погодіновій статті: „Замѣчанія на нѣкоторыя мѣста въ Несторѣ“, стор. 27.—Вѣстникъ Европы, 1824, № 9. Тут замість Бірунія й Джорджанія, вжиті у Френа, названо „Бакуви“ й „Димешки“.

таги дружинників, то вигадане у М. П. Погодіна уявлення Нестора-літописця, що жив на початку XII в., ніби Балтицьке море доходить безпосередньо аж до Камської Болгарії, повинне було-б викликати гомеричний регіт сучасників, і його напевне-б десятки разів, не вважаючи на всенякий свій консерватизм, виправили-б переписувачі. А втім літописцеві слова, що в „Болгары и въ Хвалисы“ можна ходити з Руси не морем Варязьким, як це йому накидають, а рікою Волгою, досить заперечують Погодінову думку й збивають її.

Та слово було сказано, і потрібну послідовним норманістам гіпотезу знайдено. З неї скориставсь С. М. Соловйов, що йому пощастило з необережних слів М. П. Погодіна збудувати свого роду канонічне місце російської історичної літератури.

Покликуючись у примітці на літопис і на Френа (Fraehn, Ibn-Fozands und anderer Araber Berichte, S. 182, 183, 198), тоб-то на зазначені в Погодіна джерела, і повторюючи слідом за Погодіним, що „Арабский писатель Бируни (X — XI в.) продолжает Варязское море до области Булгарь, а Дшордани (1409 г.) до китайских границ“, С. М. Соловйов у тексті своєї великої „Исторіи Россіи съ древнѣйшихъ временъ“ Погодінів здогад про неправильні географічні уявлення руського початкового літописця розгортає в отаку сміливу картину: „...прежде нежели приступитъ къ разбору лѣтописныхъ свидѣтельствъ о Варягахъ, считаемъ за нужное сказать нѣсколько словъ о географическихъ понятіяхъ лѣтописца, насколько они разнятся отъ нашихъ. Разница состоитъ въ томъ, что Балтійское или Варязское море, по лѣтописцу, находится не на сѣверо-западѣ, но прямо на сѣверѣ; это видно изъ описанія рѣчныхъ теченій: „Днѣпръ бо потече изъ Оковьского лѣса, и потечетъ на полдне; а Двина изъ того же лѣса потечетъ, а идетъ на полунощье, и впадетъ въ море Варязское; изъ того же лѣса потече Волга на Востокъ“. Вслѣдствіе такого взгляда, — каже далі автор, — становится понятнымъ, какъ Варяги, „присѣдя къ морю Варязскому“, могутъ въ то же время соприкасаться съ востокомъ, предѣломъ Симовымъ: Скандинавскій полуостровъ мы должны положить поперегъ, Балтійское (Варязское) море будетъ находится прямо на сѣверъ отъ русскихъ владѣній, составляетъ одно съ Нѣмецкимъ, это будетъ огромный рукавъ Атлантического Океана, совершенно въ видѣ Средиземнаго моря, причемъ Сѣверный Скандинавскій берегъ Варязскаго моря будетъ соответствовать европейскому берегу Средиземнаго, южный берегъ Варязскаго — африканскому берегу Средиземнаго; слѣд., Скандинавскій перешеекъ, подобно Суэцкому, долженъ находится на востокъ, около Уральскихъ горъ, соприкасаться съ частью Симовою“. Під ім'ям-же „Руси“ в переліку народів Афетової дільниці літописець розумів, як гадав був С. М. Соловйов, „всѣ славянскія племена, находящіяся подъ властью русскихъ князей“, отже, ніби плутаючи часи первісного розселення слов'ян і приходу після 862 року варяго-русських князів¹⁾.

¹⁾ С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, т. I, стор. 91, прим. 140 на стор. 313. Москва 1874.

Виравно скомбінована й майстерно намальована в історика картина, як літописець ніби-то уявляв положення Балтицького моря, в остання, але й нашкідливіша через свої наслідки спроба скомпромітувати літописне свідчення про селища східних варягів від Балтики до Камської Болгарії. Гіпотезу цю, що має й без того авторитетні ймення М. П. Погодіна й С. М. Соловйова, підсилено було ще тим, що її запровадив до своєї спеціальної розвідки „Очерки русской исторической географии. — География начальной (Несторовой) летописи“ Барсов, випустивши свою книгу р. 1885 у Варшаві. Тепер це питання вважають ніби за розв'язане й до нього не повертаються вже навіть ті історики, котрі мають нахил переглядати підсумки російської історичної науки.

А втім, ближче її розглянувши, гіпотезу Погодіна - Соловйова не можна вважати за науковий багаж хоч трохи солідний, вона цілком застаріла, як поставити поруч дані хоч-би археологічного походження, за які ми казали були вище. Усі заперечення, наведені проти Погодіна, мають силу й проти Соловйова. Він-бо до аргументів свого попередника додає по суті одну тільки самостійну думку про те, що літописець неправильно уявляв собі течію річок; цією думкою він зміцнює здогад, ніби той неправильно уявляв положення й Балтицького (Варязького) моря й Скандинавського півострова.

А втім ця думка, як нам здається, не може правити за аргумент на користь Погодінової гіпотези ані з історичного, ані з логічного боку. Річ у тім, що в Початковому літопису ми взагалі зустрічаємо означення тільки чотирьох сторін світу: „полдень“ чи південь, „полунощьє“ чи північ, схід та захід. Проміжних між ними напрямків окремими термінами, хоча-б подвійними, літописець не зазначає. Що за такої системи для означення країн світу північно-західній напрям, яким у дійсності тече Західня Двина, літописець замінив на „полунощный“, північний, це зовсім натурально. А напрям, яким течуть Дніпро — на південь і Волга — на схід, зазначено правильно. Вимагати від літописця початку XII в. більшої в даному випадкові точності значило-б накидати йому сучасні підхідки географічної науки. Треба мати на увазі, що навіть арабська географічна наука, яка дістала в спадок способи класичної вчености, для проміжних країн світу користувалася з тих самих означень, що й для основних, тільки додаючи слова: літній або зимовий¹⁾.

Та коли навіть припустити, що літописець мав цілковиту змогу точніш визначити північно-західній напрям Західної Двини, і що він помилково назвав його північним, то чи можна-ж звідси робити висновок, як його робить С. М. Соловйов, ніби літописець неправильно уявляв собі й положення Балтицького моря, до якого вливається Західня Двина? Певна річ, що не можна. Літописне речення: „а Двина изъ того же лѣса потечеть, а идетъ на полунощье, и впадетъ въ море Варязское“, ще не приводить до необхідности перевертати в уявлінні літописця

¹⁾ Rein aud, Géographie d'Aboulfeda, I, стор. СХСII, Paris 1848.

весьню Балтику, а далі й Скандинавський півострів таким неприроднім і неправильним способом, яким їх не могли уявляти собі ані варяги, що на берегах її жили й нею плавали, ані руські літописці, знайомі з Новгородом, Ладогою, Білоозером, Ростовом, Муромом, ба навіть Уральськими горами.

За таких умов немає чого дивуватися, що Барсова спроба ближче дослідити й поширити фактичне обґрунтування Погодінсько-Соловйовського побудування що-до положення Балтики в Початковому літопису не зміцнила, а підірвала гіпотезу, дарма що Барсов, певне не маючи кращої, залишив її в своїй монографії.

Приймаючи аргумент від річної течії Соловйова, Барсов далі зближає ніби-то помилкове уявлення про Балтику в руському літопису з свідченнями про неї і західніх, і східніх письменників, яких він міг вивчати з цілої низки видань, у тому й з збірника Гаркаві. Обізнавшись з цими письменниками, Барсов пересвідчивсь, що східні письменники „не придають ему (себ-то положенню Балтицького моря) такого широкого значення, какъ нашъ лѣтописецъ, приурочивая его собственно къ Балтійскому морю въ связи съ Нѣмецкимъ“, а в західніх письменників (Адам Бременський і Гельмольд) Варязьке або Балтицьке море має зазначене в Соловйова і в самого Барсова, ніби-то на підставі Початкового літопису, положення лиш „почасти“¹⁾.

Іншими словами, зберегаючи гіпотезу Погодіна-Соловйова про положення Балтики у літописця, Барсов, розвинувши й поглибивши її, прийшов до висновку, що такої завершеної плутанини в географічних уявленнях про руську північ, яку на підставі ніби-то східніх письменників приписали нашому літописцеві Погодін і Соловйов, а за ними й сам Барсов, не існувало ні у східніх письменників IX—XIV віків, ні у західніх XI—XII віків.

Такий висновок, непомітно для самого автора, підкопував сами основи його способу знищити це визначне свідцтво літопису, що вперто повставало знову з-поза всіх хитросплетених для нього здогадів. Справді, Погодін, Соловйов та Барсов, добре опікшись, залишили спроби по-просту заперечувати або виправляти текст літопису про східніх варягів. Натомість вони намагалися, так-би мовити, зайти в тил літописцеві й, визнаючи, що оповідання його правильне, спитувалися корінь потрібної для норманістів помилки перенести в неправильне ніби літописцеве уявлення про положення Балтики й Скандинавського півострова. Корифеї норманської школи вивернули ці останні з своїх місць і повернули так, щоб можна було безборонно перенести за море всіх варягів, не вилучаючи й тих, які, за літописцем, жили десь поблизу Камської Болгарії, щоб, коли буде треба і в належному порядку покликати їх звідти, як настане слушний час. Але до чого-ж тут наш руський літописець з його прямим

¹⁾ Барсовъ, Очерки русской исторической географіи, стор. 14—15. Варшава 1885.

і виразним свідченням про те, що варяги жили на обширі від берегів Балтики „сѣмо“, тоб-то по сей бік її, до Камської Болгарії?”

Слабке обґрунтування й фантастичні висновки цієї спроби скомпромітувати літописця, запідозриши не його текст, а його голову, не могли довго лишатися непомітні для самих норманістів, і небіжчик академик А. А. Кунік († 1899 р.) у своїй посмертній праці — в коментарях до Аль-Бекрія, написаних близько 1877 р., ані слівцем не згадує за гіпотезу Погодіна — Соловйова. Та вибору не було, і Кунікові доводиться братися до старої, зламаної вже зброї М. М. Карамзіна й доводити, що літописець хтів фразою про східніх варягів зазначити тільки, що шведи жили далі на схід проти інших скандинавських народів. Певна річ, на цьому шляху якогось успіху важко було чекати.

У третьому своєму „разысканіи“ — „Древнѣйшее славянское сказаніе о переселеніи“, що його видав бар. Розен у II-ій частині „Извѣстій Аль-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ“ (Спб. 1903), А. А. Кунік переказує літописну звістку про розселення варягів так: „Этнографическо-историческое введеііе, предпосланное древнѣйшей русской літописи, обыкновенно приписываютъ ея редактору, жившему въ концѣ XI столѣтія... Несторово родословіе племень, а равно и его свѣдѣнія о рѣчныхъ и морскихъ сообщеніяхъ сѣверозападной и сѣверо-восточной Европы и т. п. заимствованы изъ разнообразныхъ источниковъ. Даннія о плаваніи по Варяжскому (Балтійскому) морю и по прилегающимъ къ нему морямъ, очевидно, заимствованы изъ норманскаго источника, т. е. изъ сообщеній болѣе или менѣе ославянившихся варяго-русскихъ мореходовъ. На одномъ берегу Варяжскаго моря (по Нестору) живутъ Ляхи (Лютичи и Поморяне), Прусы и Чудь (Куры, Ливы, Эсты и Воты), а на другомъ (скандинавскомъ) берегу живутъ Варяги „сѣмо къ востоку“ „до предѣла Симова“; по тому же морю (далѣе) сидятъ (Варяги) „къ западу“ (Ютландскіе Датчане) „до земли Аглянски и до Волошьски“ й т. д. ¹⁾.

Вистарчить цей переказ порівняти з текстом літопису, щоб за Куніком виразно побачити Карамзіна з тим його тлумаченням літописного „сѣмо къ востоку“, яке досить оцінив і відкинув М. П. Погодін. Одміна лиш у тому, що М. М. Карамзін, висловлюючись образно, ламав літописцеві кістки, а А. А. Кунік витягав його на Прокрустовому ліжку норманської теорії: у цьому він пішов слідом за Погодіним та Соловйовим.

Невдачі, що спіткали усі спроби так чи інакше одкинути літописне свідощтво про східні оселення варягів від Балтики й до меж Камської Болгарії, переведені протягом столітнього періоду в розвитку норман-

¹⁾ Извѣстія Аль-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и славянахъ, ч. II — Разысканія А. Куника, стор. 8 — 10. Спб. 1903. Написані р. 1876 — 1877; німецьке видання того саме часу.

ської та інших національних шкіл, зобов'язують тепер історичну науку помиритися з тими невдачами, визнати, що спроби ті неправильні і прийняти літописне свідчення так, як нам подає його пам'ятка: „по сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ вѣстоку до предѣла Симова“. А тоді ми муситимемо погодитись, що країни між східнім берегом Балтики й Камською Болгарією в старовину були тереном розселення варягів, і що наш руський літописець мав про це виражене уявлення, яке й хотів нам подати. А втім тепер, коли ми маємо висновки наших археологів, це наврайд щоб кого залякало.

Як уявляє літописець, варяги сиділи в оцих місцях, починаючи з глибокої старовини: він називає їх у переліку народів Афетової частини, що залюднювали східню Європу ще раніш, ніж переселилися сюди східньо-слов'янські племена, поруч з надбалтицькими селищами слов'ян, литовців та західніх фінів. Як уявляв сам літописець, ці селища були давніші, ніж його мапа розселення східньо-слов'янських племен, отже, повинні належати принаймні VIII—першій половині IX в. Селища варягів на сході починалися від Балтицького узбережжя, захоплюючи, мабуть, почасти й Новгородську країну¹⁾. Звідси вони розпросторювалися в східньому напрямку, тоб-то по-над великим Волзьким шляхом, досягаючи „жребия Симова“ на межах Камської Болгарії, де починалися дужі як на свій час політичні організації тюркських народів: болгар і далі хазар. Отже, уявлення нашого літописця про розселення варягів по східній Європі мало що відрізняються від того, як уявляє це саме питання сучасна археологія, і мапа Арне може правити за кращий до нашого Початкового літопису коментар, ніж усі розглянені вище гіпотези про значіння даного уривку з літописця. Східніх варягів літописець уважав за таких самих варягів, як їх західні родичі шведи, норвежці та данці. Але при цьому в літопису виразно зазначено й окрему назву для цих східніх варягів, власне назву варягів-руси, що її нижче літописець пояснює, як щось відоме й само собою зрозуміле.

1. Отож, у першому переліку найдавнішої передслов'янської людности східньої Європи Афетової дільниці літописець називає племена литовсько-латиські, фінські й русь; а в другому — надбалтицьких слов'ян (ляхи), литовсько-латиські племена, фінські й східніх варягів. Отже „Русь“ з першого переліку відповідає або поморським слов'янам, або східнім варягам.

2. Але, неначе маючи на думці запобігти можливості першого наближення, що з нього розгорнулася теорія Гедеонова й Забеліна, літописець тут-таки, продовжуючи речення, ставить, з одного боку, поруч з західньо-варязькими народами Русь, а з другого — східніх варягів: „Афетово бо и то колъно: Варязи-Свеи, Урмане (Готе), Русь, Англяне, Галичане, Волъхва, Римляне, Немцы, Корлязи, Веньдици, Фрягове и прочии“...—„По сему же морю сѣдять Варязи сѣмо къ вѣстоку до

¹⁾ Пор. акад. С. Ф. Платоновъ, Старая Руса.—Дѣла и дни, т. I, Пгр.

предѣла Симова; по тому же морю сѣдять къ западу до земле Агляньскы и до Волошьскы“.

3. Нарешті, в Початковому (Несторовому) літопису збігається й місце, де оселилися руси та варяги, а саме в зазначеній горішній частині Волзького шляху. Показуючи східних варягів між Фінською затокою й Камською Болгарією, що належить до „Симова жребия“, літописець каже: „из того же лѣса (Оковьского) потече Волга на вѣстокъ, и вѣтечь семьюдесять жерель в море Хвалиссское, тѣм же и из Руси может ити (по Волзѣ) в Болгары и въ Хвалисы, (и) на вѣстокъ дойти въ жребий Симвъ“... Нам немає жадної потреби переносити цю Русь перших етнографічних переліків кудись далеко од горішньої й середньої Волги. Вона тотожня з східними варягами, як ми в цьому переконуємося згодом на підставі інших джерел.

III. „ВЕЛИКА ШВЕЦІЯ“ ТА ЇЇ КРАЇНИ ЗА СКАНДИ- НАВСЬКИМИ САГАМИ.

Щоб перевірити вказівки автора „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ на те, що в старовину існували варязькі селища в східній Європі, ми повинні вдатися до інших джерел. За такі джерела, природня річ, повинні бути перекази, як усні, так і писані, тих народів, що межували з країною східніх варягів, яку зазначили руські літописці: з заходу скандинави з їхніми сагами, з сходу перські й арабські мандрівники та письменники.

Ми почнемо з перших — північно-західніх джерел, що для цікавого нам тепер періоду до X століття збереглися в вигляді ісландських та скандинавських саг, записаних уже в XI—XII віках. Саги цікавлять нас з боку їх географічних та етнографічних уявлень¹⁾.

Скандинавська сага, як усякий епос, подає епопею героїчної людини. Її герої — велетні фізичної й духовної сили, іноді божистого й завсіди вельможного, родовідного походження. Природжені прикмети героїчної душі (дванацять братів-берсеркерів, Орвар-Од, Гервара), пориви почуття, любови або зненависти, покори батькам (Гудруна та її сини), відвага й смерть у далекому краю, темна сила заклятого меча — ось улюблені й звичайні її теми, на яких розгортається поетичне багатство й спадкова мудрість північних скальдів. У цих мотивах нерозривно сплітаються: сага-історична пісня й сага-вігадка; історичні ймення й епізоди виступають поруч з фантастичними постатями ідеальних втілень різних сторін людської душі й разом утворюють химерно-похмурий потік билинної поезії скандинавів.

За тло править своєрідна географія й етнографія творців саг, але ними складачі цікавилися не дуже. Назва якої-небудь країни, напрямок, у якому її треба показати, річка, місто та деколи скупі натяки на природу якого-небудь острова — от і все, що ми знаходимо в сагах. Іноді й у цій ділянці сага обертається в вигадливий калейдоскоп, де неможливо відокремити й відновити історичний підклад, — така, напри-

¹⁾ Ми користувалися з текстів, зібраних у відомому виданні: „Antiquités russes d'après les monuments historiques des islandais et des anciens scandinaves, éditées par la Société Royale des Antiquaire du Nord“, t. I—II, Copenhague 1850. Видання на порпені з перекладом латинською мовою.

клад, сага про походження Гаррауда й Боза ¹⁾, але і в цій ділянці скандинавські саги подають порівнюючи путящий матеріал випадкових помилок на слові та застережень, якими співдець обставляв епізоди, не повертаючи їх самих у предмет фантастичних вигадок. Надто стоується це до географічних вказівок на ті країни, які під той час, коли саги склалися, були давно й добре відомі й співцям і їх слухачам. Тут фантастичні перекручення й навіть звичайні помилки мусіли здаватися недоречними й викликати протести та поправки тямущих людей.

До таких, добре відомих у стародавній Скандинавії країн належать країни східні, забалтицькі, територія Руси; історично-географічний і почасти етнографічний матеріал про неї ми й здобуваємо з стародавніх скандинавських та ісландських саг.

Звязки скандинавів із східною за-балтицькою Європою, як ми вже бачили з археологічних та лінгвістичних даних, ідуть у глибоку давнину, коли культурний вплив Скандинавії поширювався далеко на східню Русь. Ця країна в цілому мала в скандинавів характерні назвища: „країни богів“, „великої Швеції“, „холодної Швеції“, „Austrvegr“, тоб-то шляху на схід, де саме ім'я відповідно до другого ймення Norvegr, Норвегія, як завважає д-р В. Томсен, „выражаетъ собою ощущение норманновъ, сознававшихъ себя въ этихъ странахъ у себя дома“ ²⁾.

З цією країною „шляху на схід“, тоб-то з країною Волги, якою лежав шлях на схід, у стародавніх скандинавів сполучалися їхні перекази про батьківщину асів-богів; тут була арена подвигів багатьох улюблених легендарних і напівісторичних героїв скандинавського епосу.

¹⁾ Antiquités russes I, 225. Пор. передмову до саги про Рольфа Гафтрексона та інших; там-же 223—4.

²⁾ ... „A regione autem Maris Nigri in septentriones versa Svethia magna sive frigida extenditur“. — („А від країни Чорного моря простягається звернена на північ Велика або Холодна Швеція“) — Inglisara. Antiquités russes I, 245, стор. 242—3.

„In ea parte orbis, quae Europa appellatur, Svethia Magna orienti proxima est, quo ad religionem Christianam propagandam Philippus apostolus venit. Huius regni pars est Russia, quam nos Gardarikiam appellamus“... — „У тій частині світу, що зветься Европа, найближче до сходу міститься Велика Швеція, куди, щоб благовістувати християнську віру, прийшов апостол Пилип. Частина цієї країни то Росія, яку ми називаємо Гардарікією“... — з книги Hauk'a Erlendson'a XIII — поч. XIV стол. — Antiquités russes, II, 438; пор. I, стор. XXII.

„In Europa ad orientem proxima Scythia, nobis Svethia magna dicta, sita est“, тоб-то: ... „Європі найближче до сходу лежить Скитія, що в нас зветься Великою Швецією“ — із Скальгольської книги за рукописом XIV в. — Antiquités russes, II, 447.

Про це пор. у Щеглова, Первые страницы русской истории, стор. 240. — Ж. М. Н. П. 1876, кн. 4.

„Magnam vero illam Svethiam Godheimos (regionem deorum) appellarunt“. — „Цютаки Велику Швецію називали „Країною богів“, — Inglisara — Antiquités russes, I, 254.

Про ім'я Austrvegr див. Томсенъ, Начало Русск. государства, стор. 72—73. Пер. Н. Аммоні.—Чтенія въ О. И. и Д. Р. 1891, I.

Інґліґасаґа оповідає, що боги германців аси, на чолі з Оденом, прибули до Скандинавії з Великої Швеції з сходу, де перебував Асґард та куди відійшов після земної смерти Оден ¹⁾. З східною Європою сполучали стародавні скандинави й долю його нащадків.

Найближчу до скандинавів частину Великої Швеції, що лежить від Балтики на схід, називали Гардарикією, що значить, за одним тлумаченням, країна міст, фортець, дворів, за другим — царська ставка, найвищий двір ²⁾. Саме тут, за скандинавськими переказами, царював колись легендарний Оден, тоб-то Божистий, після нього син Одена Сигурлам, а тоді син останнього, внук Одена, Свавурламіґ з його численними нащадками ³⁾.

Тут-таки в Гардарикії, за Герварасаґою, карлики скували для Свавурламіґа чудовного меча, названого Тюрфінґа, що з ним сполучено так багато повних похмурої сили переказів скандинавської поезії.

Саґи оповідають, що скандинавські вікінґи скородили ці країни, як драпіжники-пірати осаджувалися в подоланих краях, як їх правителі, а де-не-де становили й місцеву людність. Саґи кажуть за напади на східні країни, починаючи з VI стол. по Хр. ⁴⁾. Так, саґа про те, „Як

¹⁾ Antiquités russes, I, 246, 254. За здогадом Рафна, ми маємо тут домисли — Снорре Стурлесона (1178—1241 р. р.), але це справи не міняє, та наряд чи цей здогад має підставу.

²⁾ Власне „двори“, фортеці, Gardar або Gardariki — множина від gardr — двір, фортеця Томсенъ, Начало Русск. государства, стор. 73. Чт. въ О. и Д. Р. 1891, I; Кн. Пав. Вя з е м с к и й, Синды, Зундь и Сундары, стор. 45—46. Ж. М. Н. П. 1876, кн. 3. Гардарикія, як тлумачить автор, норман. Garderige — найвищий двір, царська ставка.

³⁾ Antiquités russes, I, 14, 116, 138—9. Зведення див. так само в Щеглова, назв. праця, стор. 187.

Гадають, що Сигге на прізвище Оден, батько Сигурламіґ і дід Свавурламіґів, прибув до Гардарикії й Скандинавії в другій половині IV століття (379 р.), коли впала Готська держава. За вказівку на це можна вважати те, що Сигурламову смерть, як переказують саґи, в бою з велетнем Таїсієм, Скандинавські легенди застосовують до боротьби готів з гунами. Датування див. у Буткова, О Новгородѣ въ VI в. — Сынъ Отечества, 1836 р. № I, 19 і 23. Такий поважний археолог, як Н. Е. Бранденбург, у цілому бере на увагу ці розрахунки, що з ними збігаються й розрахунки за поколіннями генеалогії, поданих у саґах. Саґи називають найдавнішим конунґом Альдейґобурґи — Старої Ладоґи якогось Біартрама, що з ним приятелювали 12 синів морського вікінґа Анґрима, одруженого з дочкою Свавурламіґа, отже його сучасника. Онука Біартрамова була матір'ю Гейдрекка й бабою Арґантира, прадіда Івара Відфрамія, що його саґа про Івара й Гейдрекка називає прадіом Сигурда. Останній, Сигурд Ринґ — особа історична; помер він р. 750-го. Значить, Біартрам і внук Одена Свавурламіґа, за генеалогіями саґ десятима поколіннями старіші від Сигурда Ринґа, владучи на покоління по 30 років, вони жили на 300 років раніше перед VIII-им століттям, тоб-то приблизно в V—VI в. в. В такому разі Оден повинен був існувати в IV-му ст. Наводячи цей розрахунок, Н. Е. Бранденбург завважує: „хронологією саґ, конечно, руководствоваться трудно, но тъмъ не менше характеръ ихъ содержанія можетъ въ общемъ давать указанія, съ какими отдаленными періодами нужно считаться въ вопросе о существованіи древняго Альдейґобурґа“. Н. Е. Бранденбургъ, Старая Ладога, стор. 14—15. СПб. 1896, I, додамо від себе, про часи скандинавської колонізації на схід.

⁴⁾ Rasmussen, De orientis commercio, стор. 16—17. Цитати беру з Савельєва, Мухамеданская нумизматика въ отношеніи къ русской исторіи, стор. CLXXXII, СПб. 1846.

залюднено було Норвегію“ оповідає, неначе-б ще за дуже давніх часів Гальвдан Давній „був славетний воляка і в багатьох місцях у східній країні, im Austrveg, брав піратську здобич“¹⁾. Гвідсерк, син Раудоліни, як оповідає сага про Рангара Ладброка, підчас нападу на східні країни — і Austrveg — діставсь до Болгарії, і тут його оточивши схопили во-роги та й спалили живцем на могилі складеній із людських голів²⁾.

Гейдрек, син конунга Гемунда, що правував на сході країною ризів, Risaland'ом, коли вбив свого брата й був засуджений за це на смерть, тікає до Рейд'готоланду й там стає за правителя³⁾.

Скандинавами безперечно були конунги Альдейгубурги — Старої Ладоги, починаючи з Біартмара; останній був дід войовниці-дівчини Герварри, що її покличний спів розбудив у їхніх на острові Самсеї могилах 12 забитих його синів, серед їх і Герварриного батька Аргантира⁴⁾, то-що. Коли нащадок Одена Свайдгер, один із конунгів Швеції, мітичної доби її історії, приходить до Великої Швеції на схід, він знаходить у ній багатьох своїх земляків⁵⁾. Отже, скандинавські перекази стверджували й те, що скандинави дуже рано пробилися на схід і те, що дуже давно існували скандинавські колонії на „східньому шляху“, у Великій Швеції, яка могла дістати цю назву безперечно тільки тому, що була з неї країна скандинавської колонізації⁶⁾.

У спорідненні з правителями окремих країв „Великої Швеції“, як свідчать саги, були всі північні династії, а в васальні стосунки з ними заходили найвидатніші члени Норренських родів⁷⁾. Зрозуміло, чом у Швеції існувала заціліла до XI ст. традиція, за якою східня Європа (власне, „шлях на схід“, Austrveg) колись належала шведським конунгам. Про це оповідає, напр., у сазі про Олафа на початку XI-го століття старий Торгній за словами свого батька, що йому це оповідання переказав дід Торгнія. Згідно з тим оповіданням, за часів Ерика Едмунсона шведи володіли Фінляндією, Корелією, Естонією, Курляндією й багатьма країнами східньої сторони. Ще й тепер, як він каже, можна було бачити там земляні укріплення та інші широкі насипи, споруджені неначе-б на спомин про Ерикові подвиги⁸⁾. За це саме говорить коро-

¹⁾ Fuit insignis bellator, multisque locis in regione Orientali piraticam faciebat.—Ant. russes I, 217, поп. 224.

²⁾ Ant. russes I, 87—88.

³⁾ Ant. russes I, 166—167.

⁴⁾ Ant. russes I, 143, 154.

⁵⁾ „Sveigder... venit in... Svethiam illam magnam, multosque ibi consanguineos suos reperit“.—Ant. russes, I, 258.

⁶⁾ Пор. назви колонізованих країн: „Велика Греччина“, „Велика Русь“, то-що.

⁷⁾ Кн. Павелъ Вяземскій, Синды, Зундь и Сундары. Ж. М. Н. П. 1876, кн. III. стор. 45—46. Пор. Томеєнъ, Начало русскаго государства, стор. 77. Чт. въ О. И. и Д. Р. 1891, I.

⁸⁾ Thorgnius locutus est: Aliud est nunc regnum Sveoniae ingenium, atque olim fuit Thorgnius, avus meus paternus recordatus est memori am Eiriki Enmundi filii, regis Upsaliensis, et hoc de eo retulit: Solitum esse... expeditionem in varias terras facere, et Finnam,

деві шведському Олафові його дочка Інгігерда, особа цілком історична, намовляючи його, щоб замиривсь з норвезьким королем Олафом Святим та пішов завойовувати східні краї. Сама Інгігерда одружилася потім з руським князем Ярославом Володимировичем, що сидів тоді (988—1016) в Гольмгарді-Новгороді, і як віно дістала від нього Альдейсбург—Стару Ладогу¹⁾. Якщо зібрати до купи вказівки саг на географічні й політичні обставини східньої Європи, які існували й змінювалися в ній протягом тих довгих століть, коли вона була ще Великою Швецією, ареною для подвигів східних і північних германців, ми матимемо змогу накреслити таку історичну панораму.

Велика Швеція починається на півдні безпосередньо від берегів Чорного моря, „a regione Maris Nigri“, і простягається в північному напрямку „in septentriones“²⁾. На сході ріка Tanakvisl або Vankvisl, тоб-то Дін, відмежовує її від Азії³⁾, і тому вона є „найближча до сходу частина Європи“⁴⁾. На заході вона межує з Польщею⁵⁾ й обіймає Ліфляндію та Естляндію⁶⁾, маючи кордон далі на північ по східньому узбережжю Балтики⁷⁾.

Велика Швеція замикає в собі такі окремі краї: по-перше, Gotland або Reidgotaland, тоб-то країну готів, головним чином на середній та південній Наддніпрянщині, поміж Польщею, з одного боку, та Гуналандом, — країною гунів (в IV—V в. в.), згодом Хазарією, що лежала далі на схід і, очевидно, за рікою Доном; по-друге Gardariki, тоб-то Гардарикію з Гольмгардією, Ліфляндією та Естляндією, що входили (відколи саме?) до її складу; по-третє, Rizaland, Risaland, Rysaland або Russia, що лежала на південний схід од Гардарикії поміж Гардарикією та Гуналандією⁸⁾. Ризаланд-Руссія на сході межує з Bólgaraland, тоб-то з Камською Булгарією⁹⁾. Нарешті, на півночі саги зазначають Finnmörk і велику країну біармійців — Bjarmaland, що лежить на річці Північній Двині⁹⁾.

Kirialos, Estoniam, Kurlandiam multasque partis orientis subehisse, et etiamnum cernere licet terrenas illas arcas aliaque amplissima monumenta quae facienda curavit. Трохи інакше в Снорре Стурлесона: ubi etiamnum cernere licet ungestas ex cespite aggeres aliaque fortiter ibi et preclare ad eo gestarum rerum monumenta. Ant. russes I, 316. Пор. переклад у Костомарова. Начало Руси, стор. 18—19. — Современникъ. 1860, кн. I, т. 79.

¹⁾ Ant. russes I, 308, 332—3. Інгігерда—на Русі Ірина, жінка Ярослава Мудрого, в чернецтві Ганна. померла р. 1050-го, її прилучено до числа святих. Її імені монастир існував у Києві, а мощі — в Новгородській св. Софії.

²⁾ Ant. russes I, 245.

³⁾ Там-же I, 246.

⁴⁾ Там-же II, 438; пор. I, стор. XXII.

⁵⁾ Скальгольтська книга, там-же II, 447.

⁶⁾ Там-же I, 174 і 231.

⁷⁾ Напр., виправа Олафа (X в.) до Геймскрингле—Ant. russes I, 291—2.

⁸⁾ „Гертриг був на імення той конунг, що володарював на сході в Русії; це країна простора й позначна силою мешканців, що лежить між Гуналандією й Гардарикією. — Ant. russes, I, 212.

⁹⁾ Ant. russes, I, 272, 2, II, 93, та інші.

Розгляньмо докладніше вказівки скандинавських та ісландських саг що-до історичної географії Великої Швеції, під якою, отже, скандинави розуміли не яку-небудь північну країну над Білим морем ¹⁾, а мало не всю західно-південно-східну частину Європи до лінії річки Дону на сході, до польських земель на заході, на півдні від берегів Чорного моря й до берегів Білого моря на півночі, де лежала країна біармійців. Лишається нез'ясоване, чи включали скандинавські скальди до складу Великої Швеції Гуналандію, Камську Болгарію й Біарманландію, тобто східні окраїни східної Європи.

Через Велику Швецію, як сказано, протікає річка Танаквісл або Ванквісл, тобто Дін, що обмежує Європу з східного боку, відділяючи її від Азії (для XII—XIII в. в.), і вливається в Чорне море. Широку просторінь Великої Швеції залюдноють „різноманітні, дивовижні й різномовні народи“ ²⁾. Перекази про Асгард, який лежав десь на схід од річки Дону, свідчать за те, що тільки до річки Дону сягали більш-менш виразні уявлення скандинавів про східну Європу, можливо не без зв'язку з тим, що власне до річки Дону доходили колись селища гритьонгів, надбережних або східних готів у IV-му столітті ³⁾.

Уперше східній Європі надають історичних обрисів саги еддиного циклу про готів і гунів, Атлаквіда — Старша Едда та найдавніша частина Герварасаги, в яких описано події готського панування в східній Європі й зокрема боротьбу готів з гунами, що закінчилася занепадом готської держави Германариха й вигнанням готів із східної Європи. Події ці відбулися в другій половині й навіть в останню чверть IV століття по Хр. (близько 375 р.) ⁴⁾.

Як оповідає Герварасага, за тих часів у східній Європі існує й, очевидно, посідає центральний своїм значінням Рейдготоланд, тобто „країна блискучих готів“. В Рейдготоланді лежить Danpstadir і Arheimar, тобто Дніпрянське місто в долині Дніпра, що під ним є досить підстав розуміти готську столицю на місці сучасного Києва ⁵⁾. В цьому

¹⁾ Пор. Шеглов, Первыя страницы русской истории, стор. 240. — Ж. М. Н. П. 1876, кн. IV. Автор покликається на книгу Карльстрема: *Observationes historico-geographicae de terris ad Mare Album*, якої ми не могли здобути.

²⁾ „multifariae mirabiles nationes multaque linguarum genera“. *Ant. russes*, I, 246.

³⁾ Далі на схід, може, зайшли герули. — Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, S. 353—391. Leipzig 1903, хоч це й сумнівна річ, бо Доном проходив кордон між державою Германариха й аланами. — Ю. А. Кулаковскій, *Новые домыслы о происхождении имени Русь*, стор. 309—Егanos. Сборник статей въ честь Н. П. Дашкевича. Киев 1:06.

⁴⁾ Про зносини Скандинавії з готами Наддніпрянщини в II—IV в. в. див. Тіандер: *Датско-русскія изслѣдованія*, в III, стор. 154—159. Звідси до скандинавів перейшли особливі фібули, руни, культ Одина, то-що.

⁵⁾ Danpstadir — Дніпрянське місто див. *Ant. russes*, I, 112. 'Arheimar, за блискучим, здогадом акад. Веселовського, Vargeimar, тобто долина Дніпра (Вар по-гунському — Дніпро). — *Мелкія замѣтки къ былинамъ. Готы и Гунны и русская мѣстность Hervarasag'i* — Ж. М. Н. П. 1888, кн. 6, стор. 85. Те саме у проф. І. В. Шаровольського: *Древне-скандинавское сказаніе о битвѣ готвъ съ гунами и его историческая основа* — Егanos, стор. 29.

місті, що коло нього розкинулися непроглядні ліси, міститься осідок готських конунгів. Тут, коло Дніпрових схилів стояли „високі палаци й пишні залі“ готських королів, де вони справляли розкішні бенкети. Тут була якась „свята могила“, коло шляху (in via publica) й „висока скеля (гора?), що в Дампштадірі“¹⁾.

Окрім Дніпрянського міста, готи, за сагами, володіли ще іншими укріпленими містами (castella) й переховували великі багатства, що склалися з товару, рабів, нагромаджених скарбів, прибутків з підвладних їм земель та народів.

Згідно з переказом, що зберегла Гервара-сага, за місто на Дніпрі посварилися два брати, спадкоємці готського конунга Гейдрек: Ангантир, що жив у Дампштадірі, та Глодр, що виховувався (як заручник?) у гунського короля, свого діда по матері. Потому, як помер Гейдрек, Глодр разом з гунами наїжджає на Дампштадір, викликає свого брата з високого палацу, де під той час справляють по їхньому батькові тризну, й вимагає видати йому половину спадку, що лишився після батька, й відступити місто з околицями.

Він промовляє до Ангантира:

Я требую половину того,
 Чѣмъ владѣль Гейдрекъ:
 Наконечниковъ (копій), лезвій мечей,
 А также даней (его),
 Коровъ, молодыхъ телятъ,
 Мельницъ шумящихъ,
 Рабынь и рабовъ
 И ихъ приплода.
 Того знаменитаго лѣса,

Что зовется темной дубравой;
 Ту священную могилу,
 Что стоитъ среди дороги;
 Ту прекрасную гору
 Въ Днѣпровскихъ мѣстахъ;
 Половину укрѣплений,
 Которыми владѣль Гейдрекъ,
 Земель и народовъ
 И блестящихъ колезъ“...

Ангантир обіцяє Глодрові скарби й дружину: дванацять сотень вояків, стільки-ж коней і джур, що носять щити. Обіцяє обдарувати його дружину, дати кожному дівчину з намистом на шії, обіцяє йому золото й срібло, відступає третину готської землі, але мовчить про свою столицю з її святою могилою.

Незавдоволений і зневажений кинутим йому прозвиськом „сина рабин“, Глодр від'їздить й кличе на допомогу гунські потуги... Розбитий

¹⁾ „Они увидѣли палату готовъ и скаты береговъ Днѣпра“... „Дань и Данпъ обладаютъ пышными залами, лучшимъ наслѣдіемъ, чѣмъ какое вы имѣете“... та инш. Див. Дашкевичъ, Приднѣпровье и Кіевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы. — Унив. Изв. 1886, кн. XI; Веселовскій, Кіевъ — городъ Днѣпра. Ж. М. Н. П. 1887, кн. VI; Записки Романо-Герм. Отд. Филол. Общества при Имп. С.-Петербургу. Ун-тетъ, вып. I. СПб. 1888; його-ж, Мелкія замѣтки къ былинамъ. Ж. М. Н. П. 1888, кн. VI.

До III—IV століть належать найдавніші на території сучасного Кієва скарби, що являють собою, найпевніш, матеріальні пам'ятки готської доби в історії міста. В. Б. Антоновичъ, О монетныхъ кладахъ найденныхъ въ Кіевѣ и его окрестностяхъ. Чт. въ Обществѣ Нестора Лѣтописца. Кн. II, за 1888 р., стор. 17; тут подано й иншу літературу. Антоновичъ и Армашевскій, Публичныя лекціи по геологій и исторіи Кієва, стор. 36—37. Кієвъ 1897.

у бою, він гине від братньої руки, а Ангантір, „повернувшись додому влаштував блискуче бенкетування в місті, що звалося Дампштадир (Дніпрянське місто), в Дніпровій долині, що під цей час було за головне місто Рейдготії“¹⁾.

В Атраквіді старшої Едди (*Oda Atlis Grenlandica*) Дніпрянське місто вже належить гунам, і король гунський Атли обіцяє Гуннаркові й Г'єгові:

„И городъ Днѣпровскій

[И] льєъ азнаменитый,

Который люди зовуть темною дубровою“ (*Myrkvid*)²⁾.

Застосування Рейдготоланду саг, країни блискучих готів, та їхнього головного міста до України й до річки Дніпра, як зазначали в своїх працях проф. Гейнцель, акад. Н. І. Веселовський і проф. І. В. Шаровольський, є тривале надбання скандинавської давньо-епічної й середньовічної географії. І справді, ми зустрічаємо таке застосування протягом віків, починаючи з найдавніших саг (названі вище) й кінчаючи творами XIII—XIV віків (праця Гавка Ерлендсона й так звана Скальгольтська книга). Місце Рейдготоланду між землями Польщі з заходу та країною гунів на схід, як анахроністично визначають скандинавські географи XIII—XIV століть³⁾.

Поряд з землею готів лежить країна гунів, Гуналанд; від першої відмежують її непроглядні ліси — Мірквід⁴⁾. За Гервара-сагою, країна гунів від країни готів лежить на південь або, певніше, на південний схід, бо Скальгольтська книга уявляє її, як країну, відокремлену від Польщі готськими землями⁵⁾. В цьому саме напрямку, на Дону, між Доном та горами, мабуть Кавказькими, відбувалися, за сагами, перші сутички готів з гунами.

¹⁾ Ant. russes I, 193, 196 і далі.

²⁾ Ant. russes I, 35. Переклад див. у назв. статті проф. Дашкевича. Те, що Атраквіда уявляє Дніпрянське місто в руках гунів, може свідчити про її незалежність у даному місці від Гервара-саги. Можна бачити в ній відбиток наступного моменту в історії Києва після перемоги гунів над готами.

³⁾ „З східного боку Польщі лежить Рейдготія“, тоб-то країна гунів — Уривки з Гавка Ерлендсона XIII — поч. XIV в. в. Ant. russes. II, 438.

„Од Польської землі в східному напрямкові міститься Рейдготія — Степова Готія, що од неї починається Гуналандія — країна гунів“.

Географічні уривки з Скальгольтської книги, рукопис XIV ст., там-таки II 447. Веселовській, Мелкія зам'ятки къ былинамъ. Ж. М. Н. П. 1883, кн. VI, стор. 85. І. В. Шаровольській, Древнескандинавское сказаніе о битвѣ готовъ съ гунами и его историческая основа. Еranos, стор 9 і 11.

⁴⁾ Ant. russes I, 199.

⁵⁾ Там-же I, 168. Пор. I, 111, 199; II, 447. У своїй ранній статті „О Руси и Рюссаландѣ“ Бутков, йдучи необережно за шведськими істориками, Гуналанд утотожнював з Обонезькою п'ятиною Великого Новгороду, яку олонцькі карели називали „Аунулайн“. Примітьєрь донауочної філології історика. Сынъ Отечества, 1836, № 1, часть 175, стор. 33. А. Шельонговський уважав, що Гуналандія саг — це Угорщина, тому що гуни, мовляв, у V в. сиділи в Угорщині. Але в IV в. вони ж сиділи за Доном, А. S z e l a g o w s k i, Najstarsze drogi z Polski na Wschód, стор. 97, Kraków 1909.

- „Признач їм (місце) на Динь'в і на рівнині Дону і коло всіх гір Йурсур.
— Там готі часто вчиняли битву і блискуче, славетні, перемагали“¹⁾.

Друга з державою готів суміжна країна є в Гервара-сазі Гольмгардарикія або Гардарикія²⁾. Складові її частини такі: Кенугардія або Гольмгардія, що відповідає приблизно Новгородській країні³⁾, Вінляндія (Vinland)⁴⁾ та Ермяндія або Ентляндія⁵⁾, що відповідають Ліфляндії й Естляндії.

Як оповідає Гервара-сага, за Гейдрекєвих часів, тоб-то коли вірити генеалогічній хронології саг, у VI—VII століттях, у Гардарикії володарював конунг Роллауг, — „муж могутній, що панує над далекими краями, постійний у приятелюванні, воявник надзвичайний“⁶⁾. Анахроністично він бере участь у січі готів з гунами й, поранений, повертається додому в Гардарикію⁷⁾. Взагалі, як було вже сказано вище, Гардарикію добре знають складачі саг, вона — одна з улюблених місцевостей скандинавського епосу, де править за королів і багато інших героїв⁸⁾.

Через Гардарикію (per regnum Gardorum) протікає річка Двина, певна річ, Західня, що її сага про Гаунгу-Рольфа описує, як третю або четверту завбільшки ріку серед найбільших річок на світі⁹⁾. Із Гардарикії можна нападати на східні країни, що зазначають саги; звідти, з сходу, скандинавські пірати вивозять нечувано коштовні речі¹⁰⁾. На півночі Гардарикія, як держава, не доходить до Ладозького озера: принаймні в Альдейг'єбурзі, тоб-то в Старій Ладозі сидять окремі правителі¹¹⁾. Згодом, за конунга Вальдимар-Володимира, тоб-то в другій половині X століття Альдейг'єбурга входить до складу Гардарикії, як це можна бачити, напр., із саги про Олафа Триггвасона¹²⁾.

Як оповідає ця сага, в Гардарикії володарює конунг Valldimar, тоб-то князь Володимир Святославич, що, як відомо, сидів саме в Новгороді. Конунгові підвладна Естонія, з якої він стягає данину. Йому служить вельможний виходець із Швеції — Сигурд син Ериха, дядько Олафів.

Саги дуже жваво й правдоподібно описують велелюдний і багатий торг Новгорода Великого IX—X віків, очевидячки добре відомий їх складачам і співцям. Як оповідає сага про Гавка Габрока (сучасник Га-

¹⁾ Ant. russes, I, 202. Веселовскій. Ж. М. Н. П. 1888, кн. V, стор. 86.

²⁾ Ant. russes, I, 111, 132, 134, 171. Пор. сагу про Гаунгу-Рольфа: „в Гольмгардарикії, що її дехто зве Гардарикією“. I, 230.

³⁾ Там-же, I, 233, 470; II, 83.

⁴⁾ Там-же, I, 174.

⁵⁾ Там-же, I, 231.

⁶⁾ Там-же, I, 111, 132, 134, 171.

⁷⁾ Там-же, I, 208.

⁸⁾ Там-же, I, 14 прим.; пор. 230 та інші.

⁹⁾ Там-же, I, 130—1.

¹⁰⁾ Там-же, I, 131.

¹¹⁾ Там-же, випис видавців про Альдейг'єбургу. Тотожність її з Старою Ладогою встановив Бранденбург, Старая Ладога, стор. 9—12. СПб. 1896. Цьому колись заперечував Бутков, О Альдейгаборгъ — Сынъ Отечества, 1836, № 19, часть 177, стор. 241—258. Тут слушно з'ясовано походження слова Ладога від скандинавського Ladugard — багата садиба, думку що поділяв і Бранденбург (lada — товар, житниця; gard — двір, маєтність).

¹²⁾ Ant. russes, I, 286.

ральда Прекрасноволосого, 863—936 pp.) — на торг у Гардарікію з'їжджалася сила люду з різних земель. Сюди норвезькі й шведські конунги відряджали своїх послів навмисне, щоб тут закупити „коштовні й рідкі“ в їхніх землях речі. Траплялося, що за якого-небудь злототканого плаща (pallium), певне східнього походження на Новгородському ринку зчинялися бійки й за право придбати для своїх господарів той чи инший раритет траплялися поєдинки¹⁾. Геймскрингля в історії св. Олафа (сучасник князя Володимира, друга половина X століття) оповідає, що звідси, з Гольмгарда, купці вивозили до Швеції пурпурові єдваби, уживані до королівських шат, дорогоцінні хутра й дивної краси столовий посуд²⁾. Усе це цілком правдоподібне, зміцнює нашу віру, що зміст оповідань саг про „Велику Швецію“ цілком реальний, а так само подає дуже цікаві й історично важливі свідчення про значіння для Скандинавії великого шляху на схід; за вихід його до Балтики й правила Гардарікія.

Сага про Олафа оповідає, що саме на Новгородському торгу (à torgi) він ще хлопцем бувши забив естонця Клеркона. За участю останнього захоплено корабля, що на ньому тікала до свого брата Сигурда, який служив у князя Володимира, ратуючись од переслідувань, мати Олафа Триггвасона Астрида, одвозячи свого трілітнього тоді сина Олафа. Естонські пірати захопили корабля, і по тому здобич поділено, Олаф з Торгільсом, сином годувальника Астриди й Олафа, припав Клерконові. Клеркон забив Торольфа, що видався йому надто старим, а його сина Торгільса разом з Олафом виміняв в Естонії на доброго цапа. Перейшовши через декілька рук, Олаф, нарешті, потрапляє до свого дядька Сигурда, що приїхав до Естонії стягати данину на конунга Вольдемара, тоб-то на князя Володимира. Викупив Сигурд обох хлопців і привіз їх у Гольмгард, тоб-то Новгород. Тут у Новгороді на торгу Олаф зустрічає Клеркона й, довго не міркуючи, розрубє йому голову сокирою. Ратуючись од натовпу, що став надбігати, юнак зникає потім у палаці дружини князя Володимира Аллогії, яка закликає своїх дружинників, визволяє Олафа від переслідувачів і з своїх коштів виплачує віру, що князь призначив замість життя хлопця-душогуба. Бо, як каже сага: „в Новгороді лад охоронювано так свято, що в законах було встановлено, щоб забивати кожного, хто заб'є незасуджену (на смерть) людину“ й т. д.³⁾.

¹⁾ Ant. russes, I, 119—120. ²⁾ Там-же, I, 295.

³⁾ Там-же I, 272—278. Переклад Сабініна видрукувано в Русск. Истор. Сборн. Общ. Ист. и Древн. Рос., т. IX, кн. I, стор. 7—116. М. 1840. Переклад досить вільний і відрізняється від тексту саги у вид. Рафна. В стародавньому Богемському й Моравському праві в трьох випадках право кривавої помсти обмежувалося: убійник був незаїманий, коли його покривала своєю одежею або пригортала дружина месника, коли месник знаходив винного перед чеською королевою або біля домовини патрона Богемії св. В'ячеслава. Н. Д. И в а н и ш е в ь, О платъ за убійство въ древнемъ русскомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германской виурою. Сочиненія, стор. 33 Київ 1876. Ратунок Олафа в палаці княгині, від якої не могли його взяти ні юрба, яка діяла „secundum consuetudinem et leges“, ні князь Володимир, примушує думати, що подібні обмеження існували і в руському праві X століття, яке під той час було вже правом слов'янським.

Вратований од смерти Олаф, як каже сага, прожив у Володимира 9 років. Народження Олафа Снорре Стурлесон відносить до 969 року, отже подорож і неволя, коли йому було троє років, припадає на 972 рік, визволення за допомогою Сигурда і вбивство Клеркона в Новгороді на 978 рік. Ці дати стоять у згоді з літописною хронологією, бо Володимир Ярославич сидів у Новгороді в 970—980 роках, отже, сага правдиво показує історичні обставини в Гардарикії X віку¹⁾.

В пізніших уривках (чуда св. Олафа) Гольмгардія зветься вже одним із князівств руських²⁾, а князем Гольмгардським іменується Олександр Невський³⁾. Отже, тотожність Гольмгардії з Новгородською землею безсумнівна, і географічна поінформованість складачів саг стверджується ще одним прикладом.

За морський порт Гольмгардії править Альдейґбурга або Стара Ладога, що в ті часи, очевидно, лежала на самому березі Ладозького озера. Сюди, в Альдейґбургу, прибувають ті, що їдуть з-за моря в Гольмгард-Новгород, і звідси починається морський шлях для тих, що пливуть з Гардарикії до Швеції⁴⁾. В такому разі треба припустити, що в IX—X столітті рівень Ладозького озера був на багато вищий, ніж тепер, коли Стара Ладога далеченько відлежить від його берегів. Далеко вищий був рівень і ширше річище також у річці Неви, що її сучасники уявляли собі немов продовження Фінської затоки або устя Ладозького озера, яке безпосередньо сполучається з морем і править йому за глибоку затоку⁵⁾.

1) Закид видавців Ant. russes, ніби жінка князя Володимира звалася Ганною, а не Аллогією, спирається на видиме непорозуміння. Ганна, царівна грецька, стала за дружину Володимирові не раніш од 988 року, після його походу на Київ, а звідси на Корсун. А літопис перелічує „водимых“ жінок Володимирових, починаючи з 980 року, з Рогніди Полоцької, що її захоплено підчас походу до Київа (Рогніда, грекиня, чехиня, болгариня, 300 підложниць у Вишгороді, 300 в Білгородці й 200 в селі Берестові; окрім того, „бѣ несуть блада, приводя къ собѣ мужьски жены и дѣвиць растыля“). Невже-ж так треба припускати, що Володимир перед шлюбом з Рогнідою був неодружений і невинний. У Новгороді у нього могла бути й княгиня Аллогія, за яку не загадав літописець.

2) Ant. russes I, 470.

3) Там-же, II, 83.

4) Син Олафів Магнус, вирушивши з Гольмгарда-Новгорода, доходить до Альдейґбурги й тут починає будувати кораблі, на яких пливе потім до Швеції. Там-же, I, 467. Так само робить Гаральд Гарраде, зять руського князя Ярослава Володимировича (1016—1054).— „Вирушивши й зробивши путь од Новгороду, він висів в Альдейґбурзі, де, наготувавши кораблі, приплив улітку з сходу“. Там-же II, 59.

5) Початковий літопис так і дивиться на Ладозьке озеро або озеро Нево, ніби воно безпосередньо своїм устям сполучається з морем. „Из него же озера (Ильменя) потечеть Волховъ и втечеть въ озеро великое Нево, того озера видеть устье въ море Варяжское“. Лавр. лѣт., стор. 3. П. С. Р. Л. I. СПб. 1846. Для ще давнішої давнини А. А. Іностранцев в прийшов до висновку: „было время, когда рѣка Нева представляла собою довольно широкій проливъ, достигающей мѣстами отъ 8 до 20 верстѣ“, а „общее повышение уровня Ладожскаго озера, въ то время когда р. Нева представлялась проливомъ, достигало, по крайней мѣрѣ, 7,5 саженъ надъ современнымъ уровнемъ того же воднаго бассейна“. До-историческій человекъ каменнаго вѣка побережья Ладожскаго озера, стор. 239. Сиб. 1882.

Третя країна в складі „Великої Швеції“ скандинавських саг — це Ризаланд або Рюссаланд (Rizaland, Risaland, Ryssaland), куди можна проїхати водними шляхами з краю готів. Саги оповідають, що син короля Рюссаланда Гемунда, на ім'я Гейдрек, засуджений за вбивство брата на смерть і вигнаний з Рюссаланда, віддаляється звідси до готів і потім стає в їхній країні за найвельможнішу людину¹⁾.

Ще Бутков і Беляєв утотожнювали дві назви, що трапляються в сагах: Rizaland і Ryssaland, як два рівнозначні імення тієї самої країни. Країна ця, як гадає Бутков, лежала навколо Ботнічної затоки і звідти простягалася на схід, сягаючи до Білого моря; її південні границі, на його думку, нез'ясовані. Ця країна була ніби давнє „Рюриково наслідственне достояннє“, тоб-то країною його предків, з якої немов вийшли руські князі й яку новгородці втратили тільки з XIV століття²⁾.

Така локалізація Рюссаланду тої доби, коли складалася сага, у Буткова, як раніш у Татіщева, повинна була, з одного боку, виправдати Татіщевську гіпотезу про покликання Рюрика з братами саме з Фінляндії, частину якої за Татіщева Петрові I-му пощастило „возсоединити“, з другого — вона повинна була виправдати й те остаточне „возсоединеніє“ Фінляндії до Ботнічної затоки, як „Рюрикова наслідственнаго достояннїя“, що його переведено було вже в часи Буткова за Олександра I. В обох випадках обидва вчені історики, і Татішев і Бутков, мимо безперечної ерудиції й наукової сумнівності обох, захоплюючись політичними апологіями, несамохіть пересунули Рюссаланд скандинавського епосу надто на північний захід і тим стали в суперечність з географічними уявленнями останнього про країну Великої Швеції.

Спитуючись відірватися від цієї встановленої в літературі локалізації, що її важко було погодити з вказівками джерел, Щеглов намагався відізнати Ризаланд (Rizaland), країну велетнів, яка лежить неначе по обидва боки Ботнічної затоки, і Рюссаланд (Ryssaland), країну русів, яку треба шукати десь на сході³⁾.

З того матеріялу, який був у нашому розпорядженні, нам не пощастило переконатися, чи існувала різниця між Ризаландом і Рюссаландом в уявленні скандинавських саг. Навпаки, Татішев і Бутков, очевидячки, цілком слушно їх утотожнювали. Але Щеглов мав повну рацію, коли

¹⁾ Ant. russes, I, 166—7.

²⁾ У П. Буткова читаємо: „Русь Варяжская имѣла подвореніе свое въ Рюссаландѣ (Ryssaland). Страна сего имени обнимала берега Ботническаго Залива въ областяхъ Вестерботніи и Остерботніи. Она составляла самобытное княжество, въ которомъ Готы-Руссы господствовали надъ коренными жителями Скандинавскими, Лопарями и Финнами... Имя Рюссаланда измѣняемо было иногда въ Риса-ландѣ, въ Реса-ландѣ... Скандинавцы пишутъ и произносятъ наше государство Рюссаландомъ, безъ всякаго съ Приботническимъ Рюссаландомъ различія... Слово Русь превратилось у насъ въ Русь... Рюрикъ, и по переселеніи въ Новгородъ, сохранилъ себѣ и потомкамъ своимъ право господства надъ отечественнымъ Рюссаландомъ“... П. Бутковъ, О Руси и Рюссаландѣ. Сынъ Отечества 1836, № 1, ч. 175, стор. 26—44.

³⁾ Щегловъ, Первые страницы русской исторіи, стор. 201—2. Ж. М. Н. П. 1876, VI.

країну ризів або русів містив геть далі на схід, ніж двоє перших учених. Декілька уступів із саг доведуть нашу думку, а також подадуть деякі дані для характеристики цієї таємничої країни Великої Швеції.

Сага про відкриття й залюднення Ісландії, Ланднамабук, хронологічно зорієнтована безперечно на IX століття¹⁾, країну ризів (Rizaland), якою править король Дагстиг-Темряволюбєць, містить у межах Великої Швеції в східньому від Гардарикії напрямку. Тимчасом, коли, як каже Ланднамабук, у Гардарикії був за князя якийсь Бурислав, з імени безперечно слов'янин²⁾, конунг країни ризів мав без сумніву скандинавське ім'я: Дагстиг на норрені значить — „той, хто уникає дня“, темряволюбєць. Таке саме скандинавське ім'я належить його сестрі Інґігерді, що була одружена з Буриславом, князем Гардарикії („systur Dagstygs Risakonung“). Їхня дочка зветься Elinu або Eilinu.

Отже, за свідченням Ланднамабук, що зорієнтована на IX століття і являє собою добре поінформоване джерело до тогочасної політичної географії, десь далі на схід од країни Гардів з її слов'янським княжим домом, була країна ризів, Risaland, з княжим домом скандинавського як видно з імен, походження.

В тому самому напрямку, але ще виразніше положення країни ризів-русів або навіть русів зазначають саги: про Ейґлі Сухорукого, про Галердана сина Ейстена й частки старовинна ісландська географічна мапа, видана в II-му томі Копенгагенського збірника. Сагу про Ейґлі Сухорукого видавці прилучають до найдавніших пісень героїчного циклу. З цікавого для нас питання про країну русів сага дає такі відомості: „Гертриг — було ім'я конунга, що панував на сході в Русії; це країна простора, що має силу людности; вона лежить між Гуналандією й Гардарикією“³⁾.

Отже, Русія — це простора й залюднена країна, що лежить у східньому, розуміється, від Балтицького узбережжя, напрямку, між Гуналандією й Гардарикією. Коли Гардарикія приблизно сходилася з пізні-

¹⁾ Видавці Ant. russes про цю сагу роблять зауваження: „Цей твір то один з найвидатніших документів, що залишила нам північна давнина“. Там-же, II, 231.

Заселення Ісландії закінчилося між 874—934 рр. Сага має докладне й цікаве датування за іменами володарів, що свідчить про надзвичайну поінформованість і рівночасно точність її складачів. „Під той час коли відкрито Ісландію, й її стали у великому числі залюднювати мешканці з Норвегії, у Римі був папа Адріан (867—872) і по ньому Іоан, що восьмий з чим ім'ям посідав апостольський престіл (872—882), Людовик син Людовика (був) цісарем од гірної країни, оберненої до півночі (за Альпами) (843—876); Лев і Олександр, його син (? брат), в Міклагарді (886—911); тоді Гаральд Прекрасноволосий був королем Норвегії (863—933 † 936), Ерик, син Еймунда, і його син Біорн володіли Швецією. В Данії — Горм Старий († 936), в Англії — Альфред Могутній та його син Ятвард (Едуард) (871—901), в Дубліні — Кіарвал, на Оркадах — Сигурд Могутній“. — Ant. russes, II, 232, пор. II, 235 у сазі про Олафа Тринґвасона.

²⁾ Іоакимів, літопис не знає такого князя в Новгороді, але дав спромому припускати його існування поміж Володимиром і Буривоєм, Гостомисловим батьком.

³⁾ Ant. russes I, 212. Пор. переклад у Цієґлова: Назв. праця, стор. 200. Ж. М. Н. П. 1876, VI.

шою Новгородською країною, а Гуналандія — з Хазарією або взагалі з південно-східною частиною руської рівнини, головним і навіть єдиним битим шляхом між якими для VIII — X століть була річка Волга, то визначене в сазі положення між ними країни Русії є досить точне й зрозуміле як для її сучасників, так і для нас. Цю країну треба шукати приблизно в середині між північно-західним і південно-східним кутами північної Росії, дець на водяних шляхах, тоб-то в центрі тієї Росії, найшвидше на середній Волзі або навіть у центральному межиріччі між Волгою й Окою, де могла оселитися „сила люду“. Схематизуючи уявлення стародавніх скандинавів про політичну географію Великої Швеції до IX століття приблизно, можна сказати, що вона здавалася їм поділеною на чотири головних і просторих країни: на південному заході Рейдготоланд, країна готів, яка в грубих рисах відповідає сучасній Україні; на південному сході — Гуналанд, країна гунів, пізніша Хазарія, яку посідали тюрки; на північному заході — Гардарикія, а на північному сході Рисаланд-Рюсаланд або Русія, велелюдна країна русів, де правлять конунги скандинавського походження або принаймні вони мають скандинавські ймення. Русія межує на півночі з Біарманландією, а на сході, видимо, з Булгараландом (Bólgaraland), тоб-то з Камською Булгарією, про що скажемо далі.

Сага про Галердана, сина Ейстена, своїм змістом належить до часів незалежного існування конунгів Альдейгёбурги, тоб-то Старої Ладogi на березі Ладозького озера з його „устьям“ — Невою. Отже, уявлення її про політичну географію східної Європи не можуть бути молодші від VIII — першої половини IX-го століття. Н. Е. Бранденбург у своїй розвідці про Стару Ладogu вважає за можливе утотожити батька Галердана Ейстена, конунга Альдейгёбурги, з Ейстеном Белі, сином шведського короля Гаральда, що загинув у Бровальському поєдинку р. 734-го¹⁾.

З саги про Галердана сина Ейстена до країни Русії (Russia) стосується оцей уривок: „Трапилось якось, що загинув великий купецький корабель, принесений у люту бурю з сходу проз Балагардські береги (Balagardssidu), так що не знайшлося й однієї людини з тих, хто на ньому плив, отож і вважали, що корабель розбила буря. Але згодом тієї-ж-таки осени якось трапилось, що до двору прийшло двоє чоловіка високих на зріст — тільки-ж лихенько вбраних. Що на головах у їх були насунуті шапки, то обличчів їхніх не можна було добре розглянути. Вони підходять до конунга (Ейстена Альдейгёбурзького) й шанобливо вітають його, бо він взагалі був привітливий. Коли він спитав: хто вони такі? обидва відказали, що зветься (вони) Гримар, родом із Русії (of Russia), і під той час, як корабель розбивсь, втратили своє майно²⁾.

¹⁾ Н. Е. Бранденбург, Старая Ладога, стор. 14.

²⁾ Ant. russes I, 232. Пор. переклад також у Цеглова, назв. праця, стор. 201. Ж. М. Н. П. 1876, VI.

З огляду на те, що мова йде про Ейстена, конунга Альдейгёбурги, по-перше, час події треба віднести до VIII — першої половини IX століття; по-друге, місцем дії, куди з'явилися Гримари до конунга, найшвидше була Стара Ладога, а розбиття корабля вони зазнали на Ладозькому озері, пронесені бурєю з сходу на захід проз Балагардські береги. Балагардські береги — це безперечно береги Неву, коли розглядати її як устя озера, сполученого з морем.

Геймскрингля Снорре Стурлесона (жив 1178—1241 рр.) в сазі про Олафа Святого (X в.) оповідає, між іншим, про морський напад цього шведського конунга на землі фінів, найшвидше на Карельську землю. Заглибившись у країну, вікінги плюндрують, палять і вибивають людинність. Але раптовий напад підчас переходу через ліс примушує Олафа з дружиною відступити до своїх кораблів. Вночі зчиняється велика буря й хвилювання. Проте Олаф дає наказ зняти котвиці, розпускає вітрила, й протягом ночі йому щастить поминути Балагардський берег і вийти в чисте море¹⁾. Отже, Балагардський берег лежав десь недалеко від Альдейгёбурги, з одного боку, і чистого моря, з другого; буди між ними, він одночасно сполучав море з фінськими землями. За сильним вітром цей Балагардський берег можна було проїхати під вітрилами в одну ніч. Усі ці умови як-найкраще пристають до узбережжя ріки Неву, що має 60 верстов завдовжки й дуже сильну течію. Спробу перенести Балагардський берег десь у Швецію треба визнати за цілком неслухну²⁾. Сага про Олафа Святого описує, як цей конунг через Неву й Ладозьке озеро вчинив напад на корелу й повернувся назад.

В такому разі країну Русія (Russia), що її Гримари називали Ейстенові, як місце свого походження, треба шукати в східньому від Старої Ладоги напрямку, звідки принесено було розтрощений у бурю Гримарів корабель. Завважмо знов, що ім'я Гримарів, які з'явилися з великим „кораблем“ із сходу, з Русії VIII-го віку, знов-таки швидше скандинавське, аніж слов'янське.

Нарешті, старовинну ісландську мапу, часом свого складання належну до XII-го століття, як гадає Щеглов, було накреслено „на основанні древнїйших свѣдѣній Скандинавовъ о восточныхъ странахъ“. Той самий історик робить висновок, що в цій мапі не можна бачити нічого іншого, крім „представленія Исландцевъ о Россіи, относящагося къ IX вѣку и даже къ вѣкамъ предыдущимъ“³⁾. На цій мапі країна Русія — Russia — позначена рядом з північними скандинавськими країнами: Норвегія, Готія (о. Готланд), Швеція й Русія, зовсім так, як руський початковий літопис: „Варяги — Свеи, Урмане, Гъте, Русь“... І окремо, на великій від Росії віддалі, далі ніж відлежить від неї Швеція, позначено Кію, тоб-то Київ. Таке розміщення на мапі написів примушує кра-

¹⁾ Ant. russes I, 291—2.

²⁾ Пор. там само I, 472.

³⁾ Мапа — Ant. Russes II, додаток Щегловъ, Первыя страницы русской исторіи, стор. 206—7. Ж. М. Н. П. 1876, VI.

їну русів, яку знали складачі ісландських саг, шукати там само, де її зазначають попередні саги: в північно-східній чверті Великої Швеції.

На підставі всіх цих поодиноких вказівок скандинавського епосу, ми припускаємо можливість уважати за установлене, що стародавні скандинави так само твердо, як Готаландію, Гуналандію й Гардарикію, знали й четверту частину Великої Швеції — Ризаланд — Рисаланд — Рюсаланд або просто Русію. Усі саги, які торкаються її положення, зазначають її на схід від Гардарикії або взагалі від східнього узбережжя Фінської затоки, на шляху до Гуналандії, але ближче Камських болгар, як країну, що існує окремо, тоб-то десь у центральній Росії, найшвидше в межиріччі середньої Волги й Оки, бо саме ця місцевість відповідає згаданому географічному положенню. Пізніші саги (XIII ст.) називають цю країну Сурдаларики або Суредаларики, земля Суздальська, куди норманські вікінги й торговельники наїжджають із півночі, з Біармії та через яку можна проїхати в найдавніші східні країни ¹⁾.

Варто уваги, що саги одноставно, хоча й мимохідь, свідчать про те, що конунги цієї країни Русії мали скандинавські ймення, в усякому разі ймення германського пня. Гемунд, король Рисаланду, і син його Гейдрек, що емігрував у країну готів; Дагстиг-Темряволюбець, король того самого Рисаланду, та його сестра Інгігерда, одружена з Буриславом, що про них повідомляє Ланднамабук; Гертриг, король Русії, в сазі про Ейглі Сухорукого й, нарешті, країни цієї Русії на ймення Гримар, що пливали кораблем на захід в Ладозьке озеро, у сазі про Галердана сина Ейстена. Ці вказівки гідні віри тому, що в ближчій і безперечно краще скандинавам відомій Гардарикії вони проте називають князів із слов'янськими йменнями, як Бурислав у Ланднамабук. Зазначимо, нарешті, що Рисаланд-Русія, за сагами, країна „величезна, що має силу людности“, що в завваженнях з нею сполучено уявління про шлях, на схід, у Гуналандію, та про торгівлю (брати Гримари), і це буде все, що можна зачерпнути з саг про Русію VIII й першої половини IX століття.

Не можна не прийти до висновку, що усі ці дані стоять у згоді із свідомством руського Початкового літопису про існування східніх варягів, що жили від Варязького моря до „жребія Симова“, тоб-то приблизно до меж Камської Болгарії, так і з історією „руського каганату“, за яку мова буде далі, та яку репрезентує така високої вартости пам'ятка, як запис Бертинських анналів 838—9 року про росів, шведів з походження, що їх відрядив руський каган, як своїх послів, до царя Теофіла незадовго до цієї дати.

Щоб закінчити загальний нарис історично-географічних уявлень про східню Європу в скандинавському епосі, нам лишається ще огля-

¹⁾ Див. сагу про короля Гакона Гаконсона, Егмунд, виїхавши р. 1222 з Суздальської землі на схід, досягає Сирії й звідси морем повертається до Норвегії. Ant. Russes, II, 81—2; пор. II, 89.

пути побіжно північні й східні її межі, що теж відомі були скандинавам, згадуються в сагах, але, як вони собі уявляли, лежали вже за межами „Великої Швеції“.

У східньому напрямку, окрім Гуналандії, саги називають ще Булгараланд-Болгарію, тоб-то країну Камських або Волзьких болгар. В країні болгар, наприклад, гине страшною, але певне, цілком ним заслуженою смертю Гвітсерк, син Рандоліни, як за це оповідає сага про Рагнара Лодброка. Підчас нападу на східні країни, і Austrveg, Гвідсерка в землі болгар — á Bólgaralandi оточила сила ворогів і схопила живого. Полоянника поклали на могилу, споруджену з відтятих людських голів, і спалили живцем. Його мати, Рандоліна, складала про сина зворушливу трагічно-героїчну пісню¹⁾.

За часів руського князя Володимира (980—1015), у Новгороді, де сидів його син Ярослав, гонobili думку цілком підгорнути під себе Болгарію, яку недавно (968—9 р.) зовсім сплюндрували руси, певне, Новгородсько-Волзького походження. Сага оповідає, що підчас поневольного перебування в Новгороді Олафа Святого, його намовляли тут „узяти в керування царство, що зветься Болгарією; воно становить частину Гардського царства: мешканці цієї країни — погани“²⁾. Отже, в X-му столітті в Новгороді ще плакали широкі задуми захопити більшу частину Волзького водяного шляху на схід, що як-раз того часу занепадав і відступав своє місце Дніпрянському шляхові „в грекы“.

На крайній півночі східньої Європи, важко сказати — в межах Великої Швеції чи по-за ними, саги називають ще дві великі країни: країну фінів — Finnmörk, та країну біармійців — Bjarmaland. Перша, видимо, лежала на захід, друга на схід. Щоб пробитися в ці країни, можна було, окрім морського шляху, їхати й суходолом, на північ від Швеції й від Сурдаларики, тоб-то Суздальської землі³⁾. Через Біарманландію протікає ріка Вина або Двина, тоб-то Північна Двина. Цим визначається загальне положення країни, яка проте могла на сході обіймати й Велику Пермь. На берегах річки Двини скандинавські вікінги билися з біармійцями⁴⁾.

¹⁾ Ant. russes I, 87—88.

²⁾ Там-же I, 348, 460.

³⁾ Там-же I, 270—72. (Геймскрингла Снорре Стурлесона (II, 81—2), сага про короля Гакона Гаконсона) та інше.

⁴⁾ Там-же I, 271—2; II, 93. Див. також Тіандеръ, Повѣдки скандинавовъ въ Бѣломъ морѣ. СПб. 1906.

IV. „РУСИ“ СХІДНІХ ПИСЬМЕННИКІВ.

1. СХІДНЯ ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНА НАУКА ТА ЇЇ ТРАДИЦІЇ ПРО РУСІВ.

За найбагатше джерело до питання про народи, які залюднювали східню Європу перед приходом слов'ян і так званім утворенням руської держави, а зокрема до питання про стародавніх русів, є свідчення про них у східніх письменників: сирійців, вірмен, персів, арабів, ба навіть турків.

Зацікавлення до народів, які залюднювали східню Європу, прокидається за доби великої мандрівки народів, надто за другої південної або арабської фази в її розвитку. Уявлення класичної географії про східню Європу, що надзвичайно застаріли й тому здавалися фантастичними, починають замінюватися на новіші, сучасніші дані вже з VI століття по Хр. Але оповідання про неї вірменського географа так зв. Мусія Хоренського, автора сирійської „церковної історії“ так зв. Захарії Ритора, візантійця Прокопа і навіть Йорнанда, історика готів, були проте випадкові уривки. І тільки коли до меж східньої Європи докочується хвиля арабської навали, коли в передній Азії повстає світова держава арабського халіфату й багаті промислові центри його починають шукати в східній Європі нових ринків для своїх виробів і сировини для себе, коли східньою Європою починають цікавитися східні мандрівники й письменники, тоді призбирується чималий запас відомостей про її народи й повстає східня географічна наука, що трактує про народи східньої Європи.

Усі ці три моменти, — успіхи арабської зброї, розквіт арабської торгівлі й розвиток арабської географічної науки — щільно між собою зв'язані й розвивалися рівнобіжно.

У VII столітті араби пробиваються в передню Азію і з двох боків виходять на межі східньої Європи. Після бою під Нигавендом (641 р. по Хр.) араби підбивають собі північну Персію, р. 652 Вірменію. Вони угрунтовуються на узбережжі Каспійського моря й поширюють свою зверхність в північно-східньому напрямку до берегів річки Джейхун, тоб-то Аму-Дар'ї. З перших років VIII століття (705 і 708 роки) до рук переможців дістаються головні осередки середньої Азії: міста Бальх, Бухара й Самарканд, а з ними — їхні торговельні зв'язки й шляхи в східню Європу. Одночасно починається запекла боротьба арабів з Хазарською

державою, що південні її межі заходили за Кавказький кряж. Боротьба триває сто років, з половини VII до половини VIII століття, й закінчується тим, що араби здобувають західне узбережжя Каспійського моря; їхні армії пробиваються цим шляхом в Хазарію, доходячи, як кажуть деякі свідчення, до берегів Дону.

Рівночасно розвиваються й торговельні звязки передньої персько-арабської Азії з народами східної Європи.

Ці звязки датуються численними скарбами й окремими знахідками східних виробів, надто монет, золотих дїнарів і срібних диремів, розсіяних по східній Європі. Вони трапляються на північному Передкавказзі, в поріччі Дону, по Волзі з її допливами, в Наддніпрянщині, на берегах Балтики й на Скандинавському півострові. Як свідчать дати монет, торгівля між передньою Азією й східною Європою починається більше-менше з кінця VII століття, зростає протягом VIII віку й доходить величезних розмірів в IX—X віках. З X-го століття, в звязку з економічним занепадом і розкладом халіфату, ця торгівля починає підупадати і за першої чверти XI-го віку цілком завмирає¹⁾.

Нарешті, географічна наука, разом з іншими, повстає в арабів у другій половині VIII та в IX століттях. Відтоді з'являються подорожники й провідники, що їх складали як для торговельних потреб, так і для військових цілів; складаються різні списки для потреб управління; нарешті, східні вчені переймають і перероблюють початки астрономії й математичної географії, утворені в індусів, греків та римлян. У IX—X віках географічна наука в персів та в арабів доходить блискучих успіхів: ці століття — то класична доба в її розвитку й зокрема її ознайомлення з східною Європою²⁾. За наступних століть звязки арабів з східною Європою слабшають, не з'являється більше нових, що походять од самовидців, відомостей про неї і в науці переважають компіляції, словники й подібні твори, автори яких перекроювали на всі боки

¹⁾ Арабські монети були в обігу тільки поки жив той володар, що за його життя їх вибивали. Про скарби див. Савельєв, Мухаммеданская нумизматика вь отношеніи къ русской исторіи; Марков, Топографія восточныхъ монетъ. СПб. 1910; М. В. Довнар-Запольскій, Історія русск. нар. хозяйства. Київ, 1911.

²⁾ В 40-х роках IX ст. ибн-Хордадбег дає вказівки на цілі каравани русів, що з далеких кінців Славонії доходили до Багдаду. Їхні оповідання могли стати за джерело авторових відомостей. У середині IX-го віку халїф Васик-Біллах посилав якогось Селляма, на прізвище ат-Тарджомана, тоб-то перекладача, щоб оглянути краї, які лежать на північ од Каспійського моря, ріки Волги й Аму-Дар'ї. Частина його звідомлення, фантастичний опис стіни й народів Гога й Магога, збереглася в Ідрісії та інших авторів. Нові відомості про східну Європу зібрав од Ховарезмійських (хівінських) купців близько 900 р. аль-Джейханій. Истахрїй, відтворюючи аль-Бальхїя († 934 р.), що з них користавсь, каже: „Люди вирушають торгувати до Куяби, що-ж до Арти, то ми не пригадуємо, щоб хтось із гузів там подорожував“. Мас'удїй (930—956) писав: „Я не бачив між купцями, що їхали до країни Хазар і подорожували морем Майотас і Найтас в країну Русів і Бургар“ і т. и. Видимо, це звичайне з'явище. Року 921 проїжджало з караваном у землю Камських болгар через Хазарію посольство халїфа Муктадіра, де брав участь ибн-Фадлан, що описав русів, які наїжджали до м. Булгар.

своїх попередників і до самого XVIII в. знаходили на сході своїх читачів¹⁾.

Певна річ, східні, як перські, так і арабські, описи земель і народів аж надто не точні. Арабські вчені сами це зрозуміли й, користуючись з географічного матеріалу, силкувалися поробити в ньому потрібні поправки²⁾. Далеко не точно обчисляли також арабські вчені довжину й широту різних місцевостей, надто тих, що лежали далеко від мусульманського світу; не точні й географічні мапи, що вони склали³⁾.

Не зважаючи на все це, східня географічна наука зробила такий поступ, що багато де-в-чому лишила позад себе класичну географію. І Мас'удій, напр., порівнюючи мапи Марина Тирського (I в. по Хр.), з яких користавсь Птолемей, і мапи самого Птолемея (II в. по Хр.) з мапами арабського географа Альбатенія, який працював на початку X-го століття, цілком дає перевагу останнім⁴⁾.

І справді, не підходити до східньої географічної науки з критеріями сучасного наукового знання, а порівнювати її досягнення з тим, що відомо було без арабів, на підставі античної традиції, то великі заслуги східнього географічного знання взагалі й у справі вивчення східньої Європи зокрема стають очевидні й безперечні. Вона відсвіжила й оновила запас історичних даних; оповідання східніх мандрівників і вчених становлять цілий архів багаточінних даних про народи східньої Європи, що його російські й українські історики далеко ще не вивчили й не використали; при цьому сами хиби східньої науки, особливо її консерватизм, нахил до дослівного відтворення авторитетних попередників, надають звісткам, у ній перехованим, певної сталости й цікавості.

Хоч як багато східніх письменників писало про історично-географічні питання східньої Європи взагалі й про народність русів зокрема, та оригінальних відомостей про русів, що їх можна звести до спосте-

¹⁾ На цьому ґрунті повставали дивовижні на наш погляд анахронізми. Напр., турецький географ і історик Хаджі-Халфа в своїй книзі *Джиган-нума*, надрукованій у Царгороді р. 1732-го, тоб-то за часів цариці Ганни Іванівни й Мініха, спокійно поновлює відомості про народи східньої Європи письменника XIV віку Абульфеди, покликуючись на нього, а сам Абульфеді свої оповідання про хазарів і русів, що переписав Хаджі-Халфа, зачерпнув у Истахрія, що жив у X віці. Отже, відомості турецького вченого про руських, під той час, як вийшла його книга, спізнавалися на 700 років. Hammeг, *Sur les origines russes. Extraits de manuscrits Orientaux*, стор. 67—68. S.-Petersburg. 1825. Пор. акад. В. В. Бартольдъ, *Исторія изучения Востока*, стор. 56.

²⁾ Аль-Біруній (XI в.), напр. пропонував зменшувати свідчення мандрівників про віддаль, яку вони пройшли, на одну п'ятину. Reinaud, *Géographie d'Aboulféda*, t. I, CCLXIII; про розміри переходів там-же, стор. CCLXVI—VIII.

³⁾ Думку про них див. у Reinaud, *Géographie d'Aboulféda* I, CCLVII і далі. Пор. Бартольдъ, *Исторія изучения Востока въ Европѣ и въ Россіи*, стор. 55. СПб. 1911. На арабських мапах річки іноді вважаються за морські відноги, рельєф ґрунту накреслено невідрізно, поминувши прями поміаки складачі.

⁴⁾ Reinaud, Назв. праця I, ССХС; акад. В. В. Бартольдъ, *Исторія изучения Востока*, стор. 14, 51, 53—4.

режень і оповідань самовидців, у нас збереглося не гурт¹⁾). Коли брати до уваги генеалогічну легенду про те, звідки з'явилися народи східньої Європи, що склалася в Хазарії близько VII—VIII століття, разом з замітками літописного характеру про русів VI—IX віків, які походять невідомо звідки й трапляються у тогочасних і пізніших письменників, то ми маємо поки-що п'ять самостійних традицій про стародавніх русів, з яких одна давніша IX віку, дві зводяться до спостережень і оповідань мандрівників IX століття, а дві точно датуються першою половиною X віку. Решта авторів переказує або навіть переписує дослівно ці основні традиції з творів своїх попередників²⁾).

Коли впорядкувати східніх письменників за цими традиціями, матимемо такі групи звісток і авторів про східню Європу й русів.

I. Хазаро-перську легенду приблизно VII—VIII століття про розселення синів Афета, сина Ноя, і про народи східньої Європи, які від них походять, в тому числі й про русів і слов'ян, зустрічаємо переважно в перських письменників VIII—XV століть. До цієї легенди дотворюються окремі замітки літописного характеру про русів VI—VII століть, що їх знаходимо в так званій „Церковній Історії“ Захарії-Ритора 555 року, у перського історика Табаристану й Мазандерану Загіреддіна, з міста Мер'аша, XV віку, і в перському перекладі історичної праці ат-Табарія родом з того-таки Табаристану, який жив 838—923 р. Сюди-ж можна зарахувати уривок з ибн-Хордадбега про одвідини караванами русів міста Багдада й інших міст передньої Азії, що його запровадив він до „Книги шляхів і країн“, написаної 847—8 року³⁾).

¹⁾ Бібліограф XVII віку, турок Хаджі Халфа, налічував до 1200-істориків, що писали арабською мовою, не рахуючи географів. В одному лиш збірнику Гаркавого „Сказання мусульманських писателів о славянахъ и рускихъ съ половины VII вѣка до конца X вѣка по Р. Х.“. СПб. 1872, з додатками автора, наведено уривки з 32 авторів. Гаммер у своїому збірнику „Sur les origines russes. Extraits de manuscrits Orientaux“. S.-Petersbourg. 1825, зробив витяги з 18 східніх авторів XVIII стол., ак. Дорн—з 14,—Mélanges Asiatiques т. VI і VII. СПб. 1874 й т. и.

²⁾ Пор. ак. В. В. Бартольдъ, Історія изученія Востока, стор. 56. Абульфеда (р. 1321) справедливо каже, підбиваючи підсумки знанням своїх сучасників, що про Китай, Індію, країну болгар, черкесів, русів, сербів, валахів і країну франків, починаючи з Царгородської протоки й закінчуючи західною частиною Наокружного моря (Атлантицький Океан) є тільки „звістки рідкі й неповні“. Обіцяючи зібрати до купи розпоршене в масі книг, автор що-до русів не спромігся ні на що краще, як дослівно відтворити письменника X в. Истахрія.

³⁾ Гаркави, Сказання мусульманських писателів, стор. 44—58 і 249—255. Нову й надзвичайно для руської історії важливу дату, коли написано працю ибн-Хордадбега, встановив за Оксфордським списком проф. Де-Гуе в своїому виданні книги ибн-Хордадбега Kitâb al masâlik wal mamâlik — Liber viarum et regnorum autore Ibno-Khordâdhbeh cum versione gallica edidit M. I. De Goeje, стр. 115. Bibliotheca geographorum arabicorum, pars sexta. Lugduni Batavorum 1889.

Цю дату прийняв ак. Васильевський, Труды III, СХІХ—СХХІ, де наведено й її мотиви. Акад. А. Е. Кримський датує працю ибн-Хордадбега 844—848 роками, див. його статтю в Нов. енцикл. Словарѣ Брокгауза и Эфрона т. III, стор. 252—283. Дату Де-Гуе спитувалися заперечувати заступники норманської школи. Услід за Куніком, стримано, але

II. Оповідання двох невідомих осіб про руський острів, руський каганат, про число і звичаї русів, що зліті були до купи й, видимо, вперше наведені в утраченій праці ибн-Хордадбега „Про генеалогії персів та їх колоній“, а потім їх використали ибн-Русте (близько 903 р. ¹); почасти невідомий на ймення автор „Книги меж світу од сходу до заходу“, складеної близько 982—3 року для одного з Феригунідських князів, Мукаддасій (985—6) або інший автор, якого цитує й на якого покликується Якут з іменням Мукаддасія († 1229) й, нарешті, Гярдизій, родом з Персії (північного Афганістану), який писав 1050—1052 рр. при дворі Газневідського султана Абд-ар-Рашида і склав книгу „Окраса відомостей“. Згодом з того самого оповідання користувалися Ахмед Туський (1160), перський письменник XIII ст. аль-Авфій Шабанґарайі (близько 1333 р.), Шукраллах, автор надзвичайно цінної компіляції з кращих перських істориків, що з них деякі до нас не дійшли (1456).

III. Опис країни русів з поділом останніх на трое племен з трьома містами й трьома правителями, з вказівкою на положення й межі цієї країни, який зводиться, найпевніше, до збірника аль-Джейханія, родом з міста Джейхан у середній Азії, везіра й потім правителя Саманідської держави, що обіймала в X столітті водозбори річок Сир-Дар'ї та Аму-Дар'ї; праця його датується самим початком X віку ²).

З цього опису в оповіданні про русів користалися переважно арабські вчені географи, починаючи з X віку й далі. Його ми знаходимо в Абу-Бекра Ахмеда ибн-аль-Гамаданія ибн-аль-Факіга, що, як гадають, опрацював і вкоротив збірник Джейханія коло 903 року, потім у славнозвісного географа аль-Бальхія, родом з міста Бальха, який умер 934 року, Слідом за Бальхієм ту саму традицію використали класики арабської географічної науки: аль-Истахрій (951), родом з міста Фарса, стародавнього

видимо неспочуваючи за неї Вестберг, який покликується на думку Маркварта (Marquardt, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, стор. 390). Вестберг г, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 374.

¹) Хвольсон відносив твір ибн-Русте до 903—913 років. Хвольсон г, Извѣстія... Ибнъ-Даста, стор. 3—8. Проте Гаркави, з цілої низки міркувань, поставив ибн-Русте після ибн-Фадлана й тому датував його працю 930-ми роками. Гаркави, назв. праця стор. 260—262. Ак. Кримський приймає першу дату Хвольсона 903 р. А. Вестберг, заперечуючи зв'язок між текстами ибн-Фадлана та ибн-Русте, проте гадає, що праця ибн-Русте з'явилася пізніш од 922 року. Вестберг г, Къ анализу восточныхъ источниковъ о вост. Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, III, стор. 7—10.

²) Акад. А. Е. Кримський у названій статті датує працю аль-Джейханія „здається близько 907 р.“. Але коли ибн-аль-Гамаданій ибн-аль-Факіг, якого вважають за епітоматора Джейханія, працював 903 року, то Джейханія обережніше відсунути до року давнішого. Акад. Кунік застосовував Джейханієву працю більше-менше до 900 р. Цих дат додержуватимемося, застерігши тільки, що Джейханій почав свою працю, мабуть, раніше а вмер, не закінчивши її, після аль-Факіга. Думку Куніка див. Извѣстія Аль-Бекри II, 138—9. СПб. 1903. Ак. Дорн, що надрукував з ім'ям Джейханія й витяги з перського перекладу чи переробки аль-Бальхія за питання про дату праці Джейханія нічого не каже. Останній, як каже Дорн, був за везіра у Саманідів Ісмаїла, Ахмеда й Насра, тоб-то 892. 943 рр. Dorn, Auszüge aus vierzehn morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Länder, Mélanges Asiatiques tirés du Bulletin l'Académie Imp. des Sciences, de S. Pétersbourg, t. VII, Livraison 1, стор. 53—59. СПб. 1874.

Персеполя, ибн-Хаукаль, названий вище автор „Книги границь світу од сходу до заходу“, аль-Бекрій (1040—1094), найвидатніший географ XII століття Ідрісії (народ. р. 1099 в Цеуті, писав р. 1154) і, нарешті, вчений арабо-сирійський принц Абульфеда (1273—1341), який написав свою книгу р. 1321-го. Ту саму версію про русів поновлюють і пізніші письменники: географ Шемседдін Димешкій († 1327 р.), ибн-аль-Асір (1160—1232), продовжник Абульфеда сирієць Ибн-аль-Вардій (1290—1340) та єгиптянин, учень славнозвісного Соютия, ибн-Аяс (1448—1524).

IV. Окреме посідає місце записка араба ибн-„Фадлана“ (Фадлана), що р. 921-го приїжджав у Хазарію й Камську Болгарію, де спостережав руську торговельну валку, яка прибула до міста Булгар Волгою. Ибн-Фадлан брав участь у посольстві халіфа Муктадіра до болгар, що мало на меті повернути їх на іслам. Тексту звідомлення про подорож ибн-Фадлана, видимо, не опубліковано було, — принаймні його впливу на жадному з наступних географів не помітно. Тільки в XIII столітті оголосив його в своєму географічному словнику Якут (1179—1229), що здобув його, певне, з якого-небудь архіва.

V. Нарешті в частині, що стосується до стародавніх русів, особливі джерела мав славнозвісний мандрівник і географ аль-Мас'удій, автор „Золотих Лугів“ і інших творів, у яких йому доводиться торкатися східньої Європи та її народів. Дані Мас'удія належать до середини X століття († 956) й мають за джерело, крім попередників, також оповідання купців, що на них покликується автор. З Мас'удія користувалося багато наступних письменників, що перелічувати їх тут була-б річ зайва.

Перші три з зазначених традицій східньої літератури про стародавніх русів, що належать до найтемнішої доби руської історії перед X століттям, ми тут переглянемо й пильнуватимемо з'ясувати їх місце та значіння в нашій науці. А двох останніх, тоб-то звісток ибн-Фадлана й Мас'удія, що належать до краще нам відомого X століття, ми торкнемося, тільки як допоміжного матеріалу, поруч з іншими джерелами, окремо їх не досліджуючи.

2. ХАЗАРО-ПЕРСЬКА ЛЕГЕНДА ПРО ТЕ, ЗВІДКИ З'ЯВИЛИСЯ ТА ЯК РОЗСЕЛИЛИСЯ НАРОДИ СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ.

Так само як візантійські й західньо-європейські хроністи, починаючи з III—IV віків, розпочинають свої хроніки з оповідання про біблійні події, звичайно від потопа й поділу на мови підчас будування Вавилонської вежі, так і східні письменники, надто перси, в історичних оглядах вдавалися до тої самої біблійної легенди, використовуючи її як вступ і як рамці для своїх праць, коли описували народи, що живуть в Азії та Європі¹⁾. Одміна тільки в тому, що східні письменники не говорять за Вавилонську вежу, як це роблять часто західньо-європейські та наш літописець, а прямо наділяють кожного з синів Ноя таким числом синів, яке відповідає числу народів, що їх описує автор, надають їм від-

¹⁾ Про біблійну генеалогію народів див. уваги акад. Т у р а в а, Классический Восток, стор. 123 й далі. Л. 1924.

повідні епонімічні прізвища й потім примушують цих синів, кожного з своїм родом, розселитися туди, де легенда застає відповідну народність. При цьому до оповідання заводиться й той запас історичних переказів про дану народність, який був у автора підчас складання легенд.

Нам невідомо, коли вперше з'являється в східній історіографії легенда про потопу, пристосована до історично-генеалогічних цілей, і чи маємо ми тут передперську традицію чи її прищеплено до перської історіографії за її напевнічній передмусульманської доби розвитку, коли й повставали генеалогії народів¹⁾. В уламках або в цілому такий генеалогічний спосіб розміщення матеріалу ми здибуємо в більшості перських істориків та географів VIII—XV століть, з уривками з яких нам пощастило обізнатися²⁾. Характерно при цьому, що до генеалогічної легенди, такої популярної між перськими вченими, не мали такої самої довіри арабські географи та історики, і вже через це її не можна виводити від арабів до персів і відносити до доби арабського звоювання. Арабські вчені, усуваючи легенду, користувалися звичайно як рамцями для огляду народів пізнішим і науковішим способом поділу „заселеної землі“ на 7 кліматів, тоб-то на 7 широких смуг земної пласкої кулі, що лежать приблизно між певними ступенями широти із сходу на захід або навпаки, з заходу на схід³⁾.

¹⁾ Про характер перської передмусульманської історіографії див. акад. В. В. Бартольд, *Історія изученія Востока*, стор. 14. Легенда ця властива так само грузинським історичним переказам. Грузини вважають себе за нащадків Яфета, через його правнука Картлоса, що від нього пішов Картвельський народ. Від імення його сина Мухтоса названо Мухет.

²⁾ Так, уже Саїд ибн-Мусаїб, що вмер р. 94 гіджри, тоб-то р. 712—713 по Хр., використовував біблійну генеалогію народів і зокрема застосовував її до народів східної Європи: „Туркь, Славяне (Саклабь), Яджуджь и Маджуджь и другіє намь неизвѣстные народы происходят отъ Яфета“. Цю цитату запозичив у нього історик ат-Табарій (914—915). Г а р к а в и, *Сказанія мусульманскихъ писателей*, стор. 74, і *Дополненія*, стор. 15—16, 38. З тієї самої легенди користався, видимо, Абу-Амр-Абдуллах ибн-аль-Мукаффа (VIII стол.), на якого, щоб довести безлюдність світу після потопа, покликається Г'ярдзіій. В. В. Бартольд, *Отчетъ о поѣздкѣ въ Среднюю Азію съ научной цѣлью въ 1893—1894 г.*, стор. 103. (*Зап. Акад. Наукъ VIII серия*, т. 1, № 4). Вказівки на легенду трапляються в текстах „знавця генеалогій і взагалі передіслямської арабської старовини“ аль-Кальбія († 819). Г а р к а в и, *Сказанія*, стор. 15; у ибн-Хордадбега (844—848) в „Книзі шляхів і країн“, у розділі про найдавніших царів на землі, — *Bibl. geographorum arabicorum VI*, 12; в „Книзі звісток“ ибн-Кутайби († 884); у Йосифа бен-Горіона або Йосиппона (IX чи X ст.). Г а р к а в и, *Сказанія еврейскихъ писателей о хазарахъ и хазарскомъ царствѣ*, стор. 39—41. СПб. 1874; у Табарія (914—5), ибн-Батріка († 939), Мас'удія († 956); легенду наводить Г'ярдзіій (XII в.), сліди її помітні в Ахмеда Туського (XII в.) і Шукраллага (XV в.). Н а т т е r, *Sur les origines russes*. Найдокладніший текст легенди в праці перса XV в. Мохаммеда на прізвище Мірхонда, що склав усесвітню історію під назвою „Сад моральної чистоти в життєписах пророків, князів і халіфів“ (1443—1498). Г а м м е r, назв. праця, стор. 44 й далі, 54—58. Уривки з неї в російському перекладі ми наводимо нижче. Ту саму легенду зустрічаємо в „Історії монголів і татар“ Абульгазія — *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Béhadou Khan*, publ., trad. et annotée par le baron Desmaison, t. I, S.-Psb. 1871; t. II, 1874.

³⁾ Цей грецький поділ на клімати вперше до арабської науки запроваджує Мохаммед ибн-Кетір, на прізвище аль-Фарганій († 830). За кліматами укладали свій мате-

За переказом, Ной віддає синові своєму Яфетові „північ і схід“. Отже всі народи, що жили на північ і схід від Кавказу (Вірменії) й північної Персії, залюднювали Європу й Азію, могли потрапити в число Яфетових нащадків, чи то будуть „франки“, греки або вірмени, хазари, алани, слов'яни або руси, з одного боку, турки, монголи або китайці з другого¹⁾. Зарховувано ці народи не за етнографічними або мовними ознаками, як у нашого літописця, а з суто-територіяльних міркувань. Тому й число народів-яфетитів і число синів Яфета в кожному окремому випадку визначала авторова поінформованість.

Перська генеалогічна легенда дуже рано запроваджує до свого циклу ті народи, котрі залюднювали східню Європу. Слов'ян ми зустрічаємо вже в Саїда ибн-Мусаїба († 712—3 р.) та в аль-Кальбія († 819), тоб-то на самому припочатку VIII й IX століть. Русів вони не знають. Останні з'являються в жидівській переробці Йосипа Флавія, в творі так зв. Йосиппона IX або першої половини X стол., за тієї доби, коли вони рибали наскоки на схід. Певне тоді-таки, VIII-го й не пізніш од першої половини IX століття, легенда засвоїла цілий складний переказ про те, як розселилися хазари, руси, слов'яни та інші східньо-європейські народи, здобувши його, як не важко пересвідчитися, з запасу хазарських переказів і з хазарських рук; отже в цій частині генеалогічну легенду перської переважно історіографії можна вважати за хазарську або хазаро-перську легенду про те, як розселилися народи східньої Європи. Досить учитатися у відповідні уривки генеалогічної легенди за текстом, наприклад, Мірхонда, щоб справді відчути в них руку хазарського патріота.

Після того, як Ной віддав Яфетові північ і схід, сини останнього почали розселятися. Після Турка, перший пішов на північ Хазар²⁾.

„Хазаръ, направившись къ сѣверу, прибылъ на берега Этель, которые ему очень понравились. Онъ построилъ тамъ городъ (которому далъ свое имя. Онъ также засѣялъ окрестности просомъ, которое является единственнымъ хлѣбнымъ злакомъ въ этой странѣ³⁾) и его сыновья изо-

ріал: Джейханій (близько 900), аль-Бальхій († 934), Мас'удій († 956), дарма що він знав генеалогічну легенду, Истахрій, ибн-Хаукаль (X в.), Идрісіій (XII в.) та інші. Пояснення Идрісіія до поділу на 7 кліматів див. Jaubert. Géographie d'Edrisi I, стор. 3 й далі; пояснення Абульфеди див. Reinaud. Géographie d'Aboulféda, II, 1 стор. 9 й далі.

¹⁾ Гаркави, назв. праця, стор. 17; Гаммер, назв. праця, 44 й далі; 54—58; Бартольд, Отчетъ о поѣздкѣ та инше.

²⁾ Синів Яфетових, за Мірхондом, було 11: Чин, Саклаб, Мунзедж, Кумарі, Турк, Халандж, Хазар, Рус, Седзан, Уз і Барех. Як сказано, імення й число їх відмінюються, див. Гаркави, назв. праця, стор. 15, 74, 125, 179. У Абуль-Газія Яфет має 8 синів: Турк, Хазар, Саклаб, Рус, Мінг, Чин, Кімарі й Тарі. Яфет сам оселяється на берегах Італія — Волги та Яіка — Уралу, чим стверджується перворідність спочатку хазар, потім татар, а старшим сином його, що йому всі інші повинні підлягати, як виявляється, є Турк, який оташувався на Исик-Кулі.

³⁾ Взятого в дужки нема у Мірхонда. Цей додаток див. у Гаркавогo Russische Revue von Rottger B. X., S.-Psb. 1877, Mitteilungen über die Chasaren von Harkavy 324. Цит. за Вестбергомъ, Къ анализу вост. источниковъ о вост. Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, II.

брѣли охоту на лисиць, изъ шкуръ которыхъ, по указанію своего отца, стали дѣлать одежды. При жизни отца умеръ одинъ изъ его сыновей, и втеченіе нѣкотораго времени его отецъ не зналъ, что дѣлать. Наконецъ, такъ какъ Афетъ и нѣкоторые изъ его ближнихъ утонули въ озерахъ, онъ зажегъ огонь, какъ стихію, враждебную водѣ. Онъ созвалъ свой народъ и подъ звуки фанфары, барабановъ и другихъ музыкальныхъ инструментовъ, трупъ бросили въ огонь, распѣвая гимны. Говорятъ, что этотъ нечестивый обычай еще существуетъ въ этихъ областяхъ. Его потомки первые стали разыскивать пчелъ, пока не нашли въ одной пещерѣ (caverne) медъ, изъ котораго они изготовили сласти.

Послѣ нихъ пришелъ въ окрестности Хазарской страны Русъ и послалъ вѣстника, чтобы просить разрѣшенія поселиться въ этихъ мѣстахъ. Хазаръ очень обласкалъ посланнаго и уступилъ ему нѣсколько острововъ въ этой округѣ, гдѣ воздухъ былъ чистъ и почва расчищена¹⁾.

Такий основний текст. Далі той-таки Мірхонд наводить другу редакцію того самого оповідання про появу русів.

„З Руса була людина нещадна; він після довгого подорожування прибув до Хазара й став вимагати в свого брата „юрт“, щоб оселитися. Хазар добре привітав його посланця й дав йому на оброблення скількись земельних ділянок у гарному підсонні. Саме Рус установив судовий викуп (Yerdhou — вергельд).

Звичай русів — отдавати всьєнке своє майно дочці й нічого не давати синам, окріч меча, приказуючи: „От твоя спадщина“¹⁾.

Трохи инакше перекладає цей уривок бар. Розен, який слово „юрт“, звичайний термін тюрків, що означав широкий лан у степу, ділянку, де полювали або випасали худобу, тлумачить як „юрту“, тоб-то кочове житло.

„Что касается Руса, то онъ былъ человекъ безпощадный. Послѣ долгихъ странствованій онъ пришелъ въ окрестности Хазара и потребовалъ отъ брата юрты, чтобы поселиться. И Хазаръ обласкалъ его посланца и уступилъ ему нѣкоторые изъ острововъ, которые были землею теплою и имѣли хорошей воздухъ. И обычай творить судъ и праву Русъ установилъ. И обычай русовъ таковъ, что они все имущество даютъ дочери, а сыну ничего не даютъ, кромѣ меча, и говорятъ: вотъ это — твое наслѣдство“²⁾.

....³⁾ „Саклаб, син Афета, що родина його була дуже численна, шукав землі для обробітку. Мати новонародженої дитини (його) померла од пологів, і дитину вигодували собачим молоком, через що вона узяла

¹⁾ Hammer, Sur les origines russes, стор. 57.

²⁾ Переклад бар. Розена в невиданій праці акад. Куніка, Галиндо и черноморская русь. Цит. за Вестберггомъ, Къ анализу вост. источниковъ о вост. Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, III, стор. 31.

³⁾ Проминаємо уривок про гузів, що приходять (із сходу?) до країни болгар (Камських), коли інші народи, нащадки синів Яфетових, послали свої місця в східній Европі. Далі перекажемо зміст цього уривку.

звичай, як собака, нападати на людей. Батько за дружину дав йому жінку з свого роду, і в нього був син на ймення теж Саклаб. За якийсь час він із своїми близькими переселився у країну Руса, вимагаючи придатного місця. Рус одмовив, здавшись на тісні межі своєї володіння й на просторість тієї території, що їм була-б знадобилася. Тоді вони вдалися до Хазар і Кумарі¹⁾ і дістали ту саму відповідь. Розпочалася війна, і слов'ян переможено. Вони осіли в країні, розміщеній під 64-м градусом широти, що зветься „поза межою“ (Mewerai) сьомого підсоння. Суворий клімат приневолив їх робити свої житла під землею (тоб-то будувати землянки)²⁾ й т. и. з).

Отже легенда каже, що хазари раніш від інших народів східньої Європи оселилися по тих місцях на долішній Волзі й по північному Кавказу, де в VI—X віках повстала й існувала хазарська держава. Інші народи, руси й слов'яни, застають хазар на місці й мусять домагатися їхнього дозволу оселитися. Хазарам, як каже легенда, належить так само і культурний пріоритет серед народів східньої Європи. Хазари будують город, тимчасом як ні в русів, ні тим більш у слов'ян тієї доби, коли вони з'явилися, городів, видимо, немає: перші дістають від хазар кілька островів, — руський острів у пізнішій традиції описується як болото, а другі мусять тулитися по землянках за межами придатної взагалі до життя, як це розуміють на Сході, землі. Хазари, далі, вигадують обряд поховання небіжчиків через спалення; хазари перші починають сіяти в своїх степах просо, єдину пашню на південному сході за тих часів, бити смухатого звіря й шити хутряний одяг, такий поширений на Сході, вони-ж винаходять ласощі, то-що.

Так збудувати переказ можна було тільки з хазарського погляду, бо перські історики сами по собі аж ніякісінької охоти надто вихваляти хазар і хазарську культурність не мали. Ахмед Туський, напр., р. 1160 запевняв, буцім хазари й бургаси жили з душоубства й грабунку³⁾.

Тільки хазаринові могло спасти на думку трактувати русів, як васалів хазар; найшвидше в Хазарії міг скластися переказ про те, не наче-б слов'яни походять од предка, що вигодував його собака, а тому, мовляв, вони узяли звичай накидатися на людей, як собаки, — можливий відгомін довгочасних ворожих між слов'янами й хазарами стосунків. А що в Хазарії було поширено генеалогічну легенду про походження від Яфета, на це вказують слова Абульфеди; він, описуючи хазарське місто Белен-

¹⁾ Як каже легенда, у Кумара, сина Яфетового, що особливо кохавсь у полюванні, було двох синів: Булгар і Бертас. Отже, Кумарі (комі-марі?) — це фінська людність Камської Булгарії перед приходом сюди тюрків-болгар, і найближчі родичі її, теж фіни, бертаси або бургаси, які посідали середню між болгарами й хазарами, частину правого берега Волги.

²⁾ Hammer, Sur les origines russes, стор. 52—56, з книги Мірхонда „Сад моральної чистоти в життєписах пророків, князів і халіфів“.

³⁾ Hammer, назв. праці, стор. 33. Про хазарські перекази див. Гаркавіч, Сказання о хазарахъ. Труды Вост. Отд. Рус. Арх. Общества, ч. XVII. СПб. 1874 і Russische Revue von C. Röttger B. X, S.-Psb. 1877. Mitteilungen über die Chasaren von Harkavy.

джер, подає, видимо, місцевий переказ: „Кажуть, що він виводить свою назву од Беленджера, сина Яфетового“¹⁾.

Безперечно, Мірхонд, що каже, неначе-б од хазар і сліду не залишилося, запозичив свою легенду від письменників переднішої доби: як було згадано, в іншому трохи вигляді її знав Г'ярдізій в половині XI віку, відома була вона й ибн-Хордадбегові в половині IX-го століття. *Terminus ante quem* склався й перейшов з Хазарії до Персії; епізод про розселення східно-європейських народів із згадкою про русів визначається тим, що легенда в усіх згаданих редакціях своїх не знає серед Яфетових нащадків двох народностей, які переселилися до східної Європи не пізніш од половини IX століття: угрів і печенігів. *Terminus post quem* визначається, по-перше, формою легенди, як біблійної генеалогії на хазарському ґрунті, по-друге, часом тих історичних подій, що їх легенда заводить до свого викладу, як щось її авторам відоме.

Форму біблійного переказу в Хазарії можна було засвоїти й прикласти до місцевих історичних відомостей найшвидше після того, як збільшивсь вплив жидів у Надкаспійські та Надчорноморські степи, тобто VII—VIII століття. Під той час, як відомо, юдаїзм глибоко пускає коріння в Хазарії, стає вірою верхів її громадянства, і близько 740 року сам каган Булан VIII навертається на юдейство. Найприродніше близько цього часу шукати й початку, коли почали прикладати біблійну все-світньо-історичну концепцію до хазарських історичних переказів.

Що-до відомих легенд історичних подій, то вони зосереджуються коло цього часу або, точніше, коло VI й найближчих віків.

Так, у легенді, поміж уривками про русів і слов'ян, іде оповідання про боротьбу гузів (або огузів) з турками. Під гузами треба розуміти те турецьке плім'я турків-огузів, до якого належать сучасні нам турки-османи, що їх навала на Туркестан і його завоювання була однією з видатніших подій VI-го століття на близькому сході.

Під турками треба розуміти туркестанських турків, що їх китайці називали те-ле, греки — гефталітама, а вірменські та перські письменники — турками переважно. Епізод легендарної боротьби між гузами й турками, що відповідає справжнім подіям VI століття, ми знаходимо в складі генеалогічної легенди в Мірхонда, і в Г'ярдізія й, видимо, у тих давніших письменників, від яких вони легенду запозичили.

В цьому епізоді оповідається, що від Яфета спадком повинен був припасти його синові Туркові чудодійний камінь, який має силу зводити на землю дощ. Проте ошуком камінь цей забирає Турків брат Огуз²⁾. Коли ж з'ясується, що в руках крадія камінь позбувається своєї чудодійної сили й перестає зводити дощ, Огуз вирішає напасти на брата, якого сам-же-таки й скривдив. „Він підняв військо, що його навряд чи могли вмістити гори та долини, та й пішов війною на брата“. Туркестан

¹⁾ Гаммер, назв. праця, стор. 10.

²⁾ В уривках славнозвісного поета Фірдовсія (помер р. 1020) чудодійний камінь згадується, як камінь Руса і, значить, належить цьому братові, синові Яфета.

звоювали огузи, старшого сина Туркового, Пейгу, вбито, і між двома паростями турецького народу повстає відтоді віковична ворожнеча.

Такий зміст легенди. В основі її лежить, як було зазначено, справжня історична подія VI століття, а саме — як турки-огузи звоювали Туркестан і вигубили турків ефталтів, що сталося між 545 і 568 роками. Перемігши турки-огузи пооселялися в країнах, що лежать на схід од Каспійського моря, — від них, між иншим, мусіло тікати на захід в Європу турецьке плім'я аварів (558—562), що мало не аби-яку вагу в історії слов'янства VII—VIII віків, і що пам'ять про нього зберегли й візантійські й руські літописи (обрі). В тому самому напрямку ратувалися, певне, й інші недобитки переможених та вигнаних. Рештки турків-гефталтів могли тікати до Хазарії та північної Персії й тут переказати оповідання про погром Туркестану, перейняте антиогузьким настроєм, згодом запроваджене до циклу генеалогічної легенди. Антиогузькі настрої легенди кажуть за відносну свіжість вражіння від погрому й побічно свідчать за те, що епізод про нього ввійшов у легенду за часів порівнюючи близьких до подій, коли покоління втікачів не втратили ще своїх переказів, розпустившись серед гуно-хазарських або іранських мас і поки в останній симпатії до колишніх звязків з гефталітами були дужчі від нових стосунків до переможців-огузів¹⁾.

До тої самої доби VI—VII віків приводить нас згадка в генеалогії народів східньої Європи про окрему народність „Кумарі“, яка в легенді є спільний предок болгар і буртасів, що жили на правому березі Волги, між болгарами й хазарами. Як показує саме ім'я Кумарі, тут ми маємо назву, яку дали, мабуть, хазари східньо-фінським племенам; у ній сполучилися фінські пні: комі й марі, що визначає люди, а так само позначилося уявління про ту добу, коли тюрки ще не чинили наскоків на країну Ками, де жили фінські племена, які утворили згодом разом з тюрками плім'я болгаро-чувавшів, себ-то приблизно VI вік²⁾.

Нарешті, дуже цікаве взагалі й зокрема, щоб датувати повстання нашої легенди, є оповідання про те, як слов'яни переселилися до східньої Європи, та про перші їх сутички з русами, кумарами й хазарами.

Як відомо, єпископ Равенський Йорнанд, літописець готський (близько 551 р.), каже, що венети, словени й анти є парости однієї народности, яка розпалася. За його часів, тоб-то в VI ст., венети, предки західних слов'ян, сиділи на північних узгір'ях Карпатів і поширювалися на величезні простори од вершин Висли. Словени, тоб-то південні слов'яни, сиділи від міста Новіодуна й Мурсіянського озера до Дністра. Нарешті, анти, східні слов'яни, що були найдужчі, живуть на заломі Чорного моря від Дністра до Дніпра, на багато денних переходів.

¹⁾ Пор. Са h u n, Introduction à l'histoire de l'Asie. Turcs et Mongols, стор. 43 й далі, 101—6, Paris 1896; акад. В. В. Бартольд, Туркестан.

²⁾ Н. И. Ашмаринъ, Болгары и чувашы, стор. 9. Извѣстія Общ. археологій, исторіи и этнографіи при Казан. Ун-тѣ, т. XVIII, в. 1, 2, 3. Казань 1902. Як гадав Григор'єв, болгарське царство утворилося в Надкiмських землях близько V віку. Г р ц г о р ь е в ь, Волжскіе Булгары, стор. 81. Россія и Азія. СПб. 1876.

Візантійський історик, Прокіп Кесарійський (550—564 р.), стверджуючи одноплеменність слов'ян і антів, єдність їх мови, побуту, вірувань, зичаїв і навіть зовнішності, каже, що вони живуть по той бік Дунаю в найближчому сусідстві та що селища антів простягаються далеко на схід за Дніпро. Описуючи далі найближчих родичів хазар, гуно-болгарське плім'я утургурів, що сиділи по-над Озівським морем, Прокіп на північ од них, тоб-то десь у поріччі Дону й Сіверського Дінця, зазначає „незчисленні племена анґські“. В цьому Прокоповому завваженні маємо перше виразне свідощтво про те, як глибоко зайшли слов'яни до Східньої Європи, отже сталося це в V—VI столітті по Хр., причому просуваючись степами по-над Чорноморським узбережжям на схід, слов'яни, очевидножкі, мусіли відійти на північ і там осісти.

Інші звістки стверджують Прокопове свідчення про те, що слов'яни перебували на Дону, й пояснюють, чому вони відійшли на північний схід.

Дійшовши до Дону й там закріпившись¹⁾, слов'яни протягом VI, VII, VIII й IX століть підпадали під тяжкі удари ворогів, які змінiali одні одних у степах. В VI столітті через них перекотилася аварська орда, в VII-му до них доходили арабські армії, що сплюндрували слов'янські оселі на „слов'янській річці“, тоб-то на Дону, „в землі хазар“²⁾.

У першій половині IX століття на слов'ян напали мадари, вдершись в „Лебедю“, тоб-то в країну долішнього Дону й Озівського моря; на решті, коло 860 року повинні були завдати їм страшного удару печеніги, що виперли з Лебедії угрів і погнали їх у західньому напрямку в Ателькузу. Отже ми маємо підставу припускати, що протягом цих чотирьох століть VI, VII, VIII й IX, східні слов'яни весь час відпливали з поріччя Дону назад до Дніпра й на північ, під натиском безмірної

¹⁾ Як слід їхнього перебування на Дону лишаються слов'янські назви річок у басейні Дону та Озівського моря. Срезневскій, Русское населеніє степей и южнаго поморья в XI—XV в. Изв. Второго Отд. Ак. Наукъ, I серия, VIII, стор. 313 й далі. Ма с'удій (912—956) пише: „Между большими и известными рѣками, изливающимися въ море Понтусъ, находится одна, называемая Танаисъ, которая приходитъ съ сѣвера. Берега ея обитаемы многочисленнымъ народомъ славянскимъ и другими народами, углубленными въ сѣверныхъ краяхъ. Гаркави, назв. праця, стор. 37—8, 76, 140—1.

²⁾ Аль-Балазурій (писав р. 860, але про події VII ст.) каже: в атажок арабський „Марванъ сдѣлалъ набѣгъ на славянъ, жившихъ въ землѣ Хазаръ, взялъ у нихъ въ плѣнъ 20.000 осѣдыхъ людей и поселилъ ихъ въ Хахитъ“ (Кахетію). Табарій (писав р. 914—15 про ті самі події VII в.): Марван, звоювавши Вірменщину, з військом у 150.000 люду, пройшов за Кавказ. „Съ этимъ войскомъ слѣдовалъ онъ до города Самандара, гдѣ живеть царь Хазарскій. Хаканъ бѣжалъ, и Марванъ отправился дальше, оставивъ городъ позади себя, расположился лагеремъ при Славянской рѣкѣ, напалъ на жилища невѣрнихъ, убилъ ихъ всѣхъ и разрушилъ 20.000 домовъ“. Певне, підчас цих походів склалася в арабів чванликовито-патріотична пісенька, що її зустрічаємо в поета другої половини VII ст. Абу-Маліка-Гієса ибн-Гавса на прізвище аль-Ахталя (682—714 рр.). Слов'ян, що тікають од арабів, у ній порівнюється з птахами, що їх налякав погонич верблюдів: „Пугливия птицы Ката, угрожаемая погонщикомъ верблюдовъ, исчезаютъ, какъ сакалиба при видѣ арабовъ“. Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 364.

сили турецьких народів, які посувалися в західньому напрямку. В IX столітті цей вплив набуває масового й, видимо, навального характеру: східні слов'яни, що втекли до Дніпра, тиснуть і женуть південно-західню парость слов'янства в особі деревлян¹⁾, яка оселилася була на середній його течії, вони теж збройною рукою пробиваються на північ на Оку, де, певне, сиділи під той час рештки угорської орди²⁾, і, можливо, в далеку від степового шляху й тому спокійну Тмутаракань.

У повній згоді з цими даними стоїть переказ про те, як з'явилися слов'яни, в хазарсько-перській легенді; вона подає проте таке етнографічне оточення, такі архаїзми, що живовидячки має на увазі найдавнішу стадію слов'янського переселення на схід до меж, де жили фіни, хазари та якісь руси, їх перші невдачі в боротьбі й відхід у холодні простори „поза межної“ країни, яка починалася тут-таки на північ від степів, що займали тюрки.

Навала слов'ян, за легендою, дика й войовнича вдача їх війська, яку з'ясовує те, що їхніх предків вигодувано собачим молоком, сила мандрівних мас, що вміли хліборобити й шукати земель для обробітку, низький культурний рівень, який дозволяв їм удовольнитися для житла ямами-землянками, — все це описано в легенді правдоподібно для того часу, коли слов'яни вперше стикаються з народами сходу, що давніше посіли кращі місця на руській рівнині.

Зустріч ця, певна річ, не могла бути мирна, як іноді, без жадної для того підстави, гадають наші історики. Хазаро-перський переказ виразно зазначає, що слов'янам потрібні були такі простори землі, яких без боротьби вони здобути не могли; що сталися сутички з русами, фінами — кумарі й тюрками-хазарами; що слов'ян відбили й відкинули з шляху. Вони мусли відступити на північ і оселитися за межами 7-го клімату в суворій країні, де жили, ховаючись від холоду в землянках.

Цей сьомий клімат (перенесений до легенди з арабської географії), за межами якого оселяються слов'яни, лежав недалеко, і межі його проходили степами Чорного й Каспійського моря. „Запредельное пространство“, яке своїм підсонням лякало хазар, обіймало сучасну лісо-степову смугу та засягало лісовий район середньої й північної Росії³⁾.

¹⁾ До цього відходу східних слов'ян з Дону на середню Наддніпрянщину проф. В. А. Пархоменко влучно застосовує ту зміну фізичного типу слов'янської людности на середній Наддніпрянщині (літописна територія полян), що відбулася „коло IX століття“. Давнішу (не пізніш од IX в.) полянську людність середньої Наддніпрянщини, фізичним типом подібну до деревлян, цього й наступного часу, в X—XI в. заступає інша, будовою черепа близька до сівірян і різко відмінна від місцевої давнішої людности, спорідненої з деревлянами, яку, видимо було відтиснуто на захід. В. А. Пархоменко, У истоков русской государственности, стор. 47—48. Л. 1924 з покликуванням на працю Талька-Гринцевича Опыт физической характеристики Восточных славян, стор. 62 й далі, 88, 108—111. Стаття по славяновѣдѣнню. Вып. III. Изд. Ак. Наукъ СПб. 1910.

²⁾ Городцовъ, Древнее население Рязанской области. Изв. Отд. русск. яз. и слов. Акад. Наукъ. 1908, т. XIII, кн. 4.

³⁾ Аль-Фарганій († 830 р.) каже: „Седьмой климатъ начинается на востокъ отъ сѣвера страны Яджуджа, загѣмъ проходитъ по странѣ Турка, загѣмъ по берегамъ моря

Отож, свідчення легенди про ті місця, де розселилися слов'яни, цілком погоджується з Прокоповим свідченням про місця, де в VI столітті трималися „незчисленні антські племена“, з зазначеним у Мас'удія розселенням слов'ян у X віці й, нарешті, з загальною схемою слов'янської колонізації VI—X віків.

Отже, вказівки генеалогічної легенди народів у наведеній її частині на розселення племен і на сполучені з ним історичні події приводять нас у східну Європу й передню Азію (Туркестан) VI—VII віків, а біблійно-хазарська оболонка її показує на VII—IX віки, певніше після 740 й до 840 року, як на час, коли вона склалася.

Певна річ, легенда лишається легендою, і ми ні однісінької хвилини не надаємо їй значіння поважного історичного джерела. Характер біблійної генеалогії народів, яку невідомий хазарський юдей поширив на племена, що оточували Хазарію, та яка не раз зазнавала переробок, можливо, з додаванням нових народів і епізодів, досить від цього застерегає. А втім лишається безперечним фактом і фактом непозбавленим історичного інтересу саме існування генеалогічної легенди народів східної Європи та її безперечно хазарська фізіономія. Не позбавлено історичного інтересу й значіння, і виявлене в ній переконання в тому, що, по-перше, стародавні руси є окрема від фінів, тюрків-хазар і слов'ян народність, по-друге, народність ця давно оселилася в східній Європі й хазари спізналися з нею після того, як сами вони оселилися на долішній Волзі (IV в.), але раніш, ніж на кордонах їхнього каганату з'явилися передові групи слов'янських пересельців на схід (VI в.).

Особливо цікаві також вказівки легенди на ті місця, де перебували руси, що з неї можна здобути: вони й характерні й архаїчні. Легенда виразно пам'ятає, що руси не автохтони, не одвічна людність країни, куди вони прийшли лиш „після довгих мандрівок“. Цілком ясно, що руси в уявлінні авторів хазарського переказу жили між, з одного боку, хазарами й фінами, тоб-то буртасами й камськими болгарами, з другого слов'янами, бо, просуваючись із заходу на схід, слов'янські орди зустріли на своєму шляху спершу русів, а потім кумарів і хазар. А як перші сиділи по лінії ріки Волги від Казани до Астрахана, то руси могли жити тільки на захід од цієї лінії, тоб-то на середній Волзі або Оці. Далі руси легенди оселилися на річці: вони здобули від хазар „декілька островів“, очевидно, річних островів, бо інакше не

Друджанъ (Каспійскаго), прилегающимъ къ сѣверу, затѣмъ пересѣкаетъ моря Рума (Черное море), проходить по землѣ Бурджанъ (Дунайскіи болгары. П. С.) и Славоніи, и достигаєтъ Западнаго моря (Средиземное). Что же касается (части земли), что по той сторонѣ (дальше) зтихъ климатовъ до конца обитаемой мѣстности, о которой мы знаемъ, то она начинается на востокъ отъ страны Яджуджа, затѣмъ проходитъ по странѣ Тагагазъ (тунгузи за Френом, уйгури за Рено) и землѣ Турка, затѣмъ по странѣ Аллана, затѣмъ по Татару (Френъ пропонує читати Серир), затѣмъ по Бурджану, затѣмъ по Славоніи и достигаєтъ Западнаго моря“. Гаркави, Сказанія мусульм. писателей, стор. 25. У пізніших письменників сьомий клімат иноді відсувається на північ. Так у Идрісія до складу його входить Англія.

могли на них натрапити слов'яни, які йшли суходолом. Русів розмірно небагато, в кожному разі небагато в порівнянні з слов'янами, які на них насувалися: відмагаючись поступитися своїми землями слов'янам, руси покликуються на „вузькі межі свого володіння й на просторість території, що їм була-б знадобилася“, тоб-то слов'янам. І не зважаючи на свою нечисленність, руси щасливо змагаються з слов'янами й не дають їм забрати свої землі. Отже, легенда малює нам якусь колонію або, правдивіше, колонії нечисленної та войовничої народности, яка трималася в ті ранні часи річних шляхів і пробувала стало на річних островах в окрузі, „де повітря було чисте і ґрунт розчищений“. Додаймо, що під рікою, на островах якої легенда знає русів, хазарський переказ міг розуміти переважно або Волгу з Окою, не низ її, де жили хазари, але середню течію, на захід від лінії Астрахан—Казань, або Дін, бо цими річками проходив кордон Хазарської землі. За першу гадку промовляє те, що всі наступні східні письменники знають русів саме на Волзі, а так само й те, що ріка Волга, як ми вже знаємо, починаючи з V століття й до XVI віку включно, в географічних пам'ятках західньої літератури має назву „Рос(ь)“ або „Рус(ь)“ і переважно в середній своїй течії до злиття з Окою або Камою.

Що до Дону, то він у східній географії зветься то Танаїсом, то „рікою слов'ян“, то „рікою слов'ян і русів“. Але східні письменники ніколи не зазначали на ньому селищ русів, — навпаки вони приміщують на Дону слов'ян, а назва „руський“ для Дону з'являється тільки в пізніших письменників. Це дає підставу думати, що і в даному разі наша пам'ятка розуміє не Дін, а Волгу. Окрім того, західній кордон Хазарії проходив Доном тільки в X віці (Костянтин Порфірогенет), а за доби розквіту держави, у VIII—IX століттях, коли наша легенда складалася, він сягав Дніпра й Дністра ¹⁾.

3. „ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ“ ТА ІНШІ ДЖЕРЕЛА ПРО РУСІВ ПЕРШОЇ ТРАДИЦІЇ.

На тлі хазарського переказу про появу в східній Європі русів раніш од слов'ян, на тлі тисячолітньої традиції, що сполучала їх народне ім'я з найбільшою в Росії річкою, особливо цікаві стають і тії уривки про русів, як про народність, що існувала в східній Європі вже в VI—IX століттях, які знаходимо в цілої низки слідніх письменників. Кожна зокрема ця звістка викликає законний сумнів і немає в історичній

¹⁾ Описуючи подорожі русів із східньої Європи в передню Азію аж до Багдаду в середині IX в., ибн-Хордадбег каже про русів (847—848): „Вони спускаються Танаїсом (Доном), річкою слов'ян і проходять через Камідж, столицю хазар“ й т. д. Пор. Г а р к а в и, Сказання мусульманскихъ писателей, стор. 107. Д и м е ш к і й († близько 1327 р.) іменує Дін „слов'янською й руською рікою“, — там-таки стор. 55. И д р і е і й (1154 р.) називає Дін просто „руською рікою“. J a u b e r t, Géographie d'Edrisi II. 395. За доби розквіту в VIII в. Хазарія сягала від Кавказу до Оки й Камі, від долиньної Волги до Дністра. — Г р и г о р ь е в ь, Обзоръ политич. исторіи хазаровъ, стор. 57. — Россія и Азія, СПб. 1876.

науці кредиту; але взяті разом, коли вважати на все сказане вище, вони подають неповзбавлений цікавості матеріал.

Коли не рахувати Біблії, згадка якої про „князя Рос“ нічого спільного з русами не має ¹⁾, першу виразну вказівку на народ Рос, що пробував у східній Європі, ми знаходимо в „Церковній Історії“, її складено близько 555 року в Сирії й за автора її вважали мітрополіта Мітиленського Захарії-Ритора. Насправжки-ж це компіляція в 12 книгах якогось сирійця, що поробив з праці Захарії-Ритора тільки довгі витяги, причому останній раз ім'я Захарії-Ритора трапляється наприкінці 6-ої книги ²⁾.

У 12-ій книзі „Історії“, в 7-ому розділі, вміщено огляд усього світу, що його автор склав на підставі Птолемеєвої географії. Після огляду йде невідомо звідки взятий перелік сучасних авторові народів „північної сторони“. Спочатку зазначено, серед тих народів, що охрещені й мають єпископів, Вірменщину з її князівствами, потім йдуть народи неохрещені й безвірні. Остання частина Вірменщини, Базгун, як каже автор, дотуляється до брами Каспійського моря, що лежить у країні „гунів“, тобто в державі Хазарії, яка саме тоді була формувалася.

— „По той бік брами, — каже Церковна Історія, — живуть Бургари, які мають свою мову, народ поганський і варварський, що має міста; (далі) Алани, що мають п'ятеро міст, і мешканці держави Даду, що живуть у горах і мають укріплення; Унгури — народ, що живе в шатрах, угари, сабери, бургари, куртаргари, абари, хазари, діармари, зігургури,

¹⁾ У книзі пророка Єзекіїла: „Се аз навожу на тя Гога и Магога, князя Рос“ (Рֹס, Рош). Для класичного сходу й згодом персько-арабського світу народи Гога и Магога — це північні варвари взагалі. Пророк, мабуть, має на увазі навалу варварів: кіммерійців і потім скитів у VIII—VII вв. перед Хр., але навряд чи виразно уявляє їх собі. Коли „Рос“ є назва народу, як зрозуміли це місце перекладачі вульгати, то, з огляду на час, її можна поставити в зв'язок із давньо-бактрійським коренем raoksa — блискучий, ясний, звідки скити-ревксинали й сармати-роксолани, відомі ще Птолемеєві (Ш в. по Хр.). — Пор. Соболевский, Русско-скифские этюды, стор. 6. — Изв. рус. яз. и слов. Рос. Ак. Наук. 1921 г., т. XXVI. Петроград 1923. Коли-ж, а це річ імовірніша, князь Рос є ім'я власне, а не назва народу, як її розуміли 70 тлумачів, то ім'я це пояснюване з іранських-таки коренів, найшвидше належало царям північного царства Урарту, що мали звичайне там ім'я „Русас“; VIII—VII вв. перед Хр. вони провадили запеклу боротьбу з Асирією і пригноблені народності могли вважати їх за живий образ прийдущої грози. Русас I, цар Урарту, був ворог Саргонові (722—708); р. 675 Русас, другий цар Урарту, перемагає кіммерійців. Останній цар Урарту, Русас III, помер близько 585 р. й країна Урарту ввійшла до складу Мідії. Цар останньої р. 607 зруйнував Ніневію й Асирійське царство. Як і царі Мітанні, так, можливо, й Урарту були аріоевропейського походження. — Пор. Н. Адонц, Армения, стор. 600—602 в Новом энцикл. слов. Брокгауза и Ефрона т. III; Тураев, Классический восток стор. 135. Л. 1924. Біблійний текст повторено і в Корані: його Ашабір-Рос або Рас цілком відповідає біблійному *אַרְדֻּוּתָּא* Ρֹס, князеві Рос і, певно, взятий ізвідти. Східні коментатори шукали народність Рос або Рас у північній Персії в Азербейджані. — Hamme r, Sur les origines russes, стор. 24—25.

²⁾ „Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias-Rhetor“ in deutscher Übersetzung herausgegeben von K. Ahrens und G. Krüger. Leipzig 1899. Про неї — Marquardt, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, стор. 353—391 та реценз. проф. Ю. А. Кулаковського, Новые домыслы о происхождении имени Русь. — Eranos, Сборн. ст. въ честь Н. П. Дашкевича, стор. 300—309.

багаржик, хуласи, абдали, гефталіти. Ці тринадцятеро народів живуть у шатрах (Zeltbewohner) і існують м'ясом худоби, мисливством та війською. Всередину од них — народ аммацарти й люди-собаки (Hundmenschen); на північний захід од них — амазонки, жінки з однією цицькою, що живуть тільки для себе і воюються кінно та зброєю“.

Щоб продовжити рід, амазонки протягом місяця злягають з сусіднім народом, що за нього автор пише таке: „Цей народ, що сусідує з ними, є Hros-Ros, люди з довгими членами, що не мають жадної зброї і що їх не можуть носити коні, бо вони мають великі члени“¹⁾.

Отже автор Церковної Історії знає низку степових кочовиків південної Русі, переважно гуно-болгар, що їхні імення не викликають сумнівів, бо подібні каталоги подають нам Прокіп та інші візантійські письменники. За межами степів „всередину од них“, тоб-то від кочовиків, він називає аммацартів, тоб-то карликів, людей-собак, амазонок та якихось росів. Про все це він дає відомості на підставі писаних джерел і „правдивих чуток“²⁾.

Можна, певна річ, просто не поїняти віри авторові Церковної Історії й уважати, що її повідомлення про внутрішні народи то переказ теревенів класичних письменників за карликів, псиголовців, то-що, а народність рос, поставлену в спокусливе сусідство з амазонками, визнати за непорозуміння, навіть переписувачеву помилку й читати замість Hros-Ros, напр., Heros — Ἡρώες, тоб-то „герої“, як це й зробили видавці німецького перекладу пам'ятки.

А втім такого висновку історик ніколи не визнає за правдивий, і в Німеччині він викликав авторитетний протест Маркварта, що цілком слушно намагавсь не перекручувати читання пам'ятки, а історично її витлумачити³⁾. І справді, VI століття — це час безупинних воєн Візантійської імперії в південному Передкавказзі, де вона боролася з персами за Вірменщину, — час, коли в південних степах з'явилися авари, з якими візантійці зайшли в стосунки. Під той час, як показує вже Прокіп, у Візантії цікавилися людністю східної Європи й уміли здобувати про неї досить докладні відомості. І звістки Церковної Історії не тільки про степовиків, але й про внутрішні народи Русі можна, здається, непогано пояснити й без допомоги античних традицій.

¹⁾ Ahrens und Krüger, Die sogenannte Kirchengeschichte, стор. 253.

²⁾ Там-же, стор. 4.

³⁾ Марквартові заперечення видавцям Церковної Історії див. Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, стор. 355 — 360. Сам Маркварт визнавав народність Hros Церковної Історії за таку, що справді існувала й тлумачив її ім'я, як назву решток германських герулів, які прийшли в південну Русь разом з готами й сиділи в II—IV вв. на лівому березі р. Дону. Їх ім'я, як гадав автор, заціліло в Надзів'ї до того часу, як з'явилися тут скандинавські вікінги, що їх тубільці через подібність і спорідненість з герулами, стали неначе-б по-давньому називати „рос“. Це й в Чорноморська русь східних письменників (Мас'удій). Критику надто сміливих Марквартових гіпотез див. у Ю. А. Кулаковського, що вважав їх „несообразностью“. — „Новые домысли о происхождении имени Русь“. — Сборн. статей въ честь П. Н. Дашкевича, стор. 309.

Аммацарти, що по-грецькому значить карлики, очевидножки, скитська назва якогось плім'я, найпевніше скитського або сарматського, — бо в його імені звучить іранський корінь — *maza*, великий ¹⁾. Під ім'ям амазонок, за грецькою етимологією слова — безгрудих або одногрудих, як тепер вважають, крилася не фантазія цікавих оповідачів, а одна або декілька народностей за певної доби їхнього розвитку, за доби матріярхату ²⁾. Людей-собак (*Hundmenschen*) ми вже знаємо: на сході в VI столітті під такою назвою розуміли не фантастичних людей песиголовців, а людей собачої вдачі, антив-слов'ян, які з-за Дніпра пробивалися на схід до Дону й Волги, та яких звідти відігнали руси, фіни й тюрки-хазари. В такому оточенні ім'я Рос не здається вже фантастичним, і його поява серед народів східньої Європи VI століття, на сторінках Церковної Історії невідомого сирійського автора близько 555 року, не випадково збігається з наведеними вище хазаро-перськими переказами про русів VI—VII століття. Зазначимо ще, де саме треба шукати росів Церковної Історії та якими рисами її автор характеризує їх.

Народність „Рус“ живе в сусідстві з амазонками. Амазонок грецька легенда спочатку пристосовувала до річки Фермондта в Малій Азії. Потім вона зазначала їх на березі Меотида, тоб-то Озівського моря, де від них та скитських юнаків неначе-б народилися савромати. Геродот (V в. перед Хр.) приміщує амазонок на схід од р. Танаїса (Дону) на три дні дороги й на таке-ж-таки віддалення на північ од Меотида (Озівського моря). Географи I—II століть зазначають амазонок біля північного Кавказу. Птолемей (II в. по Хр.) — між рікою Ра, тоб-то Волгою, та Гіппійськими горами. Амیان Марцелін (IV в. по Хр.) — на захід од аланів, нащадків савроматів, що їхнім західнім кордоном за класичної доби й згодом був Дін; отже, біля цієї річки треба шукати й амазонок IV віку ³⁾. Вірменська географія VI—VII століття, приписувана Мусієві Хоренському (V в.), якій дуже добре відомі були країни, що лежали коло північного Кавказу, й долішня частина Волги, приміщує амазонок між керавнічними, тоб-то Кавказькими, горами й рікою Ра, тоб-то Волгою, що її гирло вона знає під ім'ям Атиль ⁴⁾. Середньовічна

¹⁾ Пор. А. И. Соболевский, Русско-скифские этюды. — Изв. Отд. Рус. яз. и слов. Рос. Акад. Наук 1921 г. кн. XXVI. Пгр. 1923.

²⁾ Ростовцевъ, Эллинизмо и иранство на югъ России, стор. 29 й далі. Пгр. 1918.

³⁾ Геродот, IV, 116; Страбон, Географія V, 1—4; Птолемей, Географія. (Латышевъ, *Scythica et Caucasica I*, 144—6, 239). Про інших (Пліній і Мела) див. Ю. А. Кулаковскій, Новые домыслы о происхождении Руси, стор. 301—2. Аммианъ Марцелинъ въ перев. Ю. А. Кулаковскаго и А. И. Сонни, вып. III, стор. 240—1.

⁴⁾ *Géographie de Moïse de Coréne*, trad. par Arsène Soucy, стор. 35—6, Venis 1881. Про неї див. проф. Паткановъ, Изъ новаго списка географіи, приписываемой Моисею Хоренскому. — Ж. М. Н. П. 1883, III. Географія Мусія Хоренського называє невідомі Птолемеві гуно-болгарські народи, що лишилися в південно-східній Європі після того, як гуни відійшли до Паннонії, знає амазонок, але не знає ні росів, ні русів. В дуже виразному його оповіданні кавказькі гори називаються Керавнійськими (пор. Соболевский, Русско-скифские этюды XII, стор. 42—44. — Изв. Отд. русск. яз. и слов. Рос. Акад. Наук т. XXVI. Пгр. 1923), Уральські гори — Римійськими, а Вользька Височина — Гіппійськими

західня література VI—X віків відсуває амазонок у північно-західньому напрямку, іноді аж до берегів Балтики й навіть Крижаного океану, обертаючись, справді, в ремінісценцію класичних переказів; поруч з амазонками нерідко зазначаються й руси ¹⁾.

Висновок, який з цього огляду можна зробити, буде припущення, що автор Церковної Історії, написаної в VI столітті, міг уявляти собі амазонок десь між північним Кавказом, Волгою й Доном, бо більше-менше їх тут уявляли собі його сучасники. Недалеко від цього простору, „всередину“, тоб-то вглиб країни треба шукати й народність Рос, яка, отже, за географічними умовами місця, відсувається на схід і північ од степів, де кочували кочовики.

Варта уваги та характеристика, що автор Церковної Історії дає своїм росам. Ця характеристика виразно нагадує ті описи русів X віку, які лишили нам східні письменники-самовидці. У відміну од амазонок, роси не їздять кіньми, бо цьому неначе-б заваджають їхні довгі члени, тоб-то величезні розміри їхнього тіла. Не мають роси ніби-то й зброї.

Відомості про великі члени тіла росів, що їх не можуть носити коні, порівняймо з описом русів ибн-Русте (903) та ибн-Фадлана, зробленим з натури 921 року: „Они (тоб-то руси) високорослы, имѣють хорошій видъ и смѣлость въ нападеніяхъ, но смѣлости этой на конѣ не обнаруживаютъ, а всѣ свои набѣги и походы совершаютъ на корабляхъ“ (903 р.) або: „Яне видаль болѣе совершенныхъ членами, чѣмъ они, какъ будто они — пальмовыя деревья“ (921 р.). Відсутність зброї й мирна вдача росів Церковної Історії нагадують одночасно й мирні купецькі каравани русів, які спостерегав у середині IX століття ибн-Хордадбег у містах передньої Азії, і твердження Мас'удія, що аж до самого нападу русів 912—13 року народи з узбережжя Каспійського моря, через яке як-раз проходили руські каравани, ні разу не зазнавали од них нападу, — „а прибывали сюда только суда купцовъ и рыболововъ“. Така тривала репутація миролюбства русів тим дивніша, що Мас'удій помилявся, бо напади русів почалися вже з кінця IX віку ²⁾. Нарешті, брак у росів Церковної Історії коней, як засобу пересування, що автор пояснює тим, неначе-б коні не можуть носити росів через здоровенні члени їхнього тіла, як-найкраще пасує до русів ибн-Русте і взагалі до східних русів — варягів, яких східні письменники зовсім знали тільки на човнах, а не кінними, і з цього по-

горами. Волга йменується Ра, а її низ — Атиль. Амазонки живуть „у керавнійських горах, з східного боку, ...до річки, що зветься Ра, і що має двоє джерел у невідомій землі. Ці джерела сполучаються коло Гіппійських гір, звідки впливає другий рукав річки Та-наїса, що тече в Меотиду, далі повертають на схід до самих Керавнійських гір. Дві інші річки течуть з східного боку (з) північних гір, що звуться Римійськими горами, і утворюють річку з сімдесятьма рукавами — вона зветься по-турецьки Атиль“ й т. д.

¹⁾ Die sogenannte Kirchengeschichte, стор. 253. Оповідання Ібрагіма ибн-Якуба, що він переказує за словами цісаря Оттона (коло 965 р.): „на захід од Русів місто жінок“ і т. и. К у н и к ь і Р о з е н ь, Извѣстія аль Бекри, стор. 51 і прим. про місто амазонок на стор. 76. — Зап. Ак. Наукъ, т. 32, прим. 2.

²⁾ Г а р к а в и, Сказанія мусульманскихъ писателей, 93, 49 і 132.

гляду з них був такий самий „мореплавний“ народ, як і з їхніх західних одноплемінців скандинавів; про невміння їх їздити верхи тлумачать, здається, всі літописці, що ніби вони до XII століття не знали верхової їзди ¹⁾.

Отже ми бачимо, що відомості Церковної Історії про народи, які залюднювали східню Європу, не мають характеру казкового, мітичного і не є переспів застарілих відомостей класичної географії. Без ніяких силуваних пояснень їх можна зрозуміти, як повідомлення про народи, що справді існували, що частину їх ми добре знаємо з сучасних Історії або пізніших од неї джерел. Від повідомлень автора Церковної Історії справді віє „правдивими чутками“, що долинули до далекої Сирії, про ті народи, котрі жили на північ од Кавказу, де на південних узгір'ях візантійське військо боролось з персами за володіння Вірменщиною. В такому разі в Церковній Історії ми знаходимо ствердження переказів генеалогічної легенди про русів, що жили десь на Волзі або іншій річці східньої Європи ще перед тим, як з'явилися в ній слов'яни, тоб-то не пізніш од VI століття.

До цього треба додати, що свідчення обох пам'яток — генеалогічної легенди й Церковної Історії 555 р., не стоять відрубно й з хронологічного погляду: до них щільно прилягають свідцтва інших, правда, пізніших східних письменників про русів, які трималися десь біля північного Кавказу в VI—VII столітті й, видимо, брали участь у боротьбі хазар проти арабських завойовників.

Перський історик кінця XV століття, Загіреддін з Мер'ашу, написав історію північних провінцій Персії, Мазандерану й Табаристану, в якій він використав праці своїх попередників ранішої доби, що до нашого часу не збереглися. У своїй праці Загіреддін оповідає, що за часів сасаніда Хосроя Нушірвана Великого (531—579 р.) один з кавказьких володарів, на ймення Нарсіє син Джамасба, на прізвисько „переможець під Дербендом“ (Maître de combats de Derbend) протягом 13 років воювавсь з сусідніми народами, аж доки підбив їх під свою руку. У Нарсіє був син Фіруз, прекрасний, як Йосип єгипетський, та хоробрий, як Рустем.

„Після смерти Нарсіє, — каже автор, — Фіруз дістав спадок по своєму батькові і в усіх володіннях русів, хазар та слов'ян не було державця, який-би не прив'язав до вуха (свогого) кільце покори і, шануючи його батька та діда, не зняв-би руки з меча“ ²⁾.

Як повідомляє Загіреддін, власне Нарсіє збудував Дербенд, фортецю Баб-ель-Аббабу, що спорудження її приписують Хосроеві Нушірванові.

¹⁾ Аналізу цього питання див. у Гедеонова, *Варяги и Русь* I, 365—6; II, XV прим. 194, та у Куніка, *Открытое письмо къ сухопутнымъ морякамъ*. — *Извѣстія Аль-Бекри и др. авторовъ о Руси и славянахъ*, ч. 2, стор. 01—066. СПб. 1903. Археологічні дані про коні в Скандинавії див. у В. А. Городцова, *Бытовая археология*, стор. 238. Москва 1910.

²⁾ *Наптег*, *Sur les origines russes*, стор. 49—50. Про час, коли жив Загіреддін, *Гаркави*, *Сказанія мусульм. писателей*, стор. 79, прим. 3.

Загіреддінова звістка про присутність у VI столітті десь на північ од Кавказу русів, хазар і слов'ян, як звістка письменника дуже пізнього, не має кредиту. І справді, нема нічого природнішого, як припустити, що на повідомлення авторове наліг відбиток пізніших політичних і етнографічних стосунків. Хазари й слов'яни, певна річ, жадного сумніву, окрім сумніву, оскільки точно позначено розміри впливу Нарсія, не викликають; але поява поруч з ними русів в оповіданні про часи Нушірвана Великого може бути простий анахронізм.

Тому, може, було-б обережніше Загіреддінове речення обминути мовчки. А втім ми вважаємо, що методологічно це було-б слушно тільки тоді, коли-б свідчення перського історика було єдине та коли-б про русів VI століттями ми ні від кого не чули, окрім нього. А знаючи Церковну Історію й хазарський переказ, ми маємо рацію до Загіреддінових слів поставитися цілком инакше.

Безперечно, Загіреддін переписував, а можливо й переробляв свої джерела. Але цілком ясно, що в XV столітті він не міг вигадати для північного Кавказу русів, хазар і слов'ян, яких тут давно не було, і замовчати татар, які за його часів пробували на долшній Волзі та в Криму.

Примістити на північ од Кавказьких проходів одночасно русів, хазар і слов'ян міг письменник тільки IX—X століть, коли хазари ще існували, а руси й слов'яни не встигли ще злитися до того, щоб не одрізнятися. Але повідомлення письменника IX—X віків про війни Хосроя Нушірвана, приbrane до того в надзвичайно архаїчну форму, яка переносить нас до звичаєвого права війни мало не класичного сходу, являє для нас серйозний інтерес, дарма що його переказує пізніший письменник, як Загіреддін. До цього треба додати, що припущене Загіреддінове джерело взагалі правдиво висвітлює політичне оточення в північній Персії й на Кавказі для VI століття.

За часів шаха Нушірвана перси, справді, зустрічалися на Кавказі з хазарами та через них могли знайомитися й з іншими народами східньої Європи. За шаха Нушірвана між персами й хазарами спалахнула боротьба, в наслідок якої хазар виперли з Закавказзя, й шах Нушірван, тоб-то, звичайно, хтось його ім'ям збудував укріплення Дербенду¹⁾. Угрунтувавшись тут міцно, дуже можливо, перси або підвладні їм кавказькі державці могли тимчасово поширити свій вплив і на країни, що лежать на північ од кавказьких проходів. Тут вони могли зустрітися і з слов'янами, окремі групи яких, безперечно, заходили далеко на схід від Дону²⁾, так само й з русами, що жили, як свідчить Церковна Історія 555 року, десь поблизу.

Аналогічну звістку, але вже про русів наступного VII століття ми знаходимо в перському перекладі з арабської „Історії царів“ ат-Табарія,

¹⁾ D'Oshson, Les peuples du Caucase, стор. 49; Д о р н ь, Извѣстія о хазарахъ, стор. 67. Ж. М. Н. П. ч. XLIII, 1844; Григорьевъ, Обзоръ политической исторіи хозаровъ, стор. 51—52. „Россія и Азія“. СПб. 1876; П. В. Г о л о в о в с к і й, Болгары и хазары, стор. 39.

²⁾ Див. далі про походження киргизів.

родом з Табаристану (північна Персія), що жив 838—923 рр. і написав велику компілятивну всевітню історію від початку світу до 914—15 року. Літописне зведення ат-Табарія років за п'ядесят переказав перською мовою везір Хорасану Баль'амій, що де-не-де його скоротив, а де-не-де доповнив відомостями переважно з історії стародавньої Персії.

У перському перекладі Баль'амія ми знаходимо два уривки, що стосуються до арабських воєн проти Хазарії. Цитату з одного, яка торкається походу Марвана за Кавказ і нападу його на „житла невірних“ на Слов'янській річці, тобто на Дону, ми навели були попереду. Другий уривок оповідає, що р. 643, тобто через 3 роки після Нигавендської битви, яка віддала північну Персію до рук арабам, за халіфа Омара, коли арабський ватажок Абдурахман провадив боротьбу з хазарами, до нього з'явився Дербендський володар Шагріяр і запропонував замиритися, але з тією умовою, що він замість данини арабам пильнуватиме Дербендського проходу й не перепускатиме на південь русів. „Я нахожусь между двумя врагами“, сказав неначе-б Шагріяр Абдурахманові: „одинъ — хозаре, а другой — Русы, которые суть враги цѣлому міру, въ особенности же арабамъ, а воевать съ ними, кромѣ здѣшнихъ людей, никто не умѣеть. Вмѣсто того, чтобы мы платили дань, будемъ воевать съ Русами сами и собственнымъ оружіемъ, и будемъ ихъ удерживать, чтобы они не вышли изъ своей страны“... За згодою халіфа Омара Дербендському володареві дано мир на умовах, що він запропонував¹⁾.

Отже в наведеному уривку ми знову зустрічаємося з русами, які в VII столітті по Хр. перебували десь у східній Європі, проходили на південь аж до Дербенду й провадили тут боротьбу, видимо, на стороні хазар: принаймні, одночасно з ними й проти їхніх ворогів. Хронологічно ця звітка притуляється до переказів генеалогічної легенди, до твердження Церковної Історії та Загіреддінової звітки про русів VI століття; вона зміцнює їх позицію й пояснюється ними.

Певна річ, цю звітку ми знаходимо в перській переробці Баль'амія, а не в арабському тексті ат-Табарія²⁾, у письменника, що не був сучасником, а жив триста років після, в X віці; згадуються руси в штучному діалозі, якого навряд чи можна було своєчасно записати, й від цього текст втрачає свою вартість. А втім, усе це не позбавляє його всякого значіння. Додатки, що поробив Баль'амій, могли мати за основу й путящі джерела. Як сказано вже, Баль'амієва звітка не єдина й спирається на цілу низку звісток про русів VI віку, що з них самий лиш запис Церковної Історії належить сучасникові. Його підтримує, нарешті, й такий авторитетний запис першої половини IX століття, як відоме місце ранньої редакції „Книги шляхів і країн“ перського вченого ибн-Хордадбега,

¹⁾ Дорнъ, Извѣстія о хазарахъ, стор. 10-11. Ж. М. Н. П., ч. XLIII, СПб. 1841; Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 74 та його поправка до дати. Дополненія, стор. 15.

²⁾ Дорнъ, Каспій, стор. XLIV, 379 й далі. СПб. 1875.

написаної не пізніш од 846—47 року, про те, як валки русів одвідували північну Персію й навіть Багдад.

„Руси, — каже ибн-Хордадбег, — що належать до слов'янських народів, вирушають з найдальших країв Саклаба (країни слов'ян) до Румського моря й продають там шкури бобрів та чорних лисиць, а так само мечі. Державець Рума бере десятину з їхнього краму¹⁾. Або-ж вони спускаються Танаїсом (Доном), річкою слов'ян, і переходять через Камлідж, столицю Хазар, де державець країни бере з них десятину. Звідси вони плывуть кораблями морем Джурджан (Каспійським) і прямують до того місця берега, до якого хтять. Це море в 500 парасангів у діаметрі. Часом²⁾ вони перевозять свій крам верблюдами з міста Джурджан до Багдаду. Тут слов'янські євнухи правлять їм за перекладачів. Вони звуть себе христіянами і, як такі, сплачують поголовний податок. Ці різні подорожі можуть одбуватися так само й сухоходом“³⁾.

Ибн-Хордадбег, що за нього докладніше скажемо далі, деякий час обіймав посаду начальника над шляхами сполучення й поліції в Медії, потім довгий час перебував у Багдаді, й точність його докладного оповідання про русів не викликає сумнівів. Русів ибн-Хордадбег списав з природи десь на шляху валок між Каспійським морем і столицею халіфату Багдадом, коли не в самому Багдаді. Зазначено навіть тих людей, євнухів родом слов'ян, що через них ибн-Хордадбег міг розмовляти з русами та зібрати подані в нього відомості. Отож тим дивніша звістка, що в першій половині IX століття цілі валки руських торговельників спускалися Доном і Волгою до Чорного й Каспійського морей, через Хазарію й північну Персію проїжджали в халіфат. Такі шляхи й такі торговельні звязки не могли повстати відразу з нічого. Потрібні були десятиріччя, а може й сторіччя, щоб руські човни стали за звичайних одвідачів у гаванях Чорного й Каспійського моря, а руські купці за звичайне видовище на ринках передньої Азії. І одне це місце в книзі ибн-Хордадбега примушує визнати, що коли навіть кожне з наведених попереду повідомлень східніх письменників про присутність у східній Європі VI—VII століть русів не досить переконливе, то взяті разом і поруч з свідченням ибн-Хордадбега вони викликають довіру.

¹⁾ Ибн-аль-Факіг додає: „Далі, повертаючись, вони приходять морем Самакуш (Самакар) до міста жидів і звідси повертаються до слов'янських країн“, прим Де-Гує. Море Самакуш — Озівське море, Румське — Чорне море.

²⁾ Місто Рей було головним торговельним пунктом. Див. ибн-аль-Факіг, стор. 270, 271 (Прим. Де-Гує). Лежало воно більше-менше там, де сучасний Тегран. Акад. А. Е. Кр и м с ь к и й, Історія Персії та її письменств, стор. 106. Київ, 1923.

³⁾ De-Goeje, Kitāb al-Masālik w'al Mamālik. Bibl. geographorum Arabicorum, pars sexta, стор. 115—116.

Останнє речення про подорож сухопуттям, як зазначає Де-Гує, стосується не до русів, а до купців-жидів, що про них мова попереду. Пор. переклад того самого уривка в акад. В а с і л ь в с ь к о г о: Труды III, СХІХ. Г а р к а в и й (Сказанія мусульм. писателей, стор. 49) дав переклад за застарілим видацням з пізнішого списка, звідки й надто пізніе датування ибн-Хордадбегової книги,

Навіть більше, вони необхідні, як передумова до иби-Хордадбегових свідчень. Без них слова иби-Хордадбега висіли-б у повітрі й вимагали-б якої-небудь іншої перевірки, напр., в археологічних даних. Але й ці останні сумарно стверджують, що торговельні звязки східних країн з народами східньої Європи справді існували, починаючи з VI й до IX в., отже швидше стверджують, ніж заперечують існування русів у VI—IX в.

Як відомо, скарби східних монет і окремі знахідки трапляються на території мало не цілої східньої Європи. Але найдавніші з них, що належать VI—IX вікам, без домішки пізніших примірників, трапляються тільки на трьох великих територіях Росії: на північному Кавказі, в поріччі Дону та в поріччі середньої Волги й Ками, допливу Волги. З цими країнами Схід підтримував торговельні зносини в VI—IX століттях, отже й східні письменники не могли не знати тих народів, що жили або проходили цими країнами та шляхами, й коли вони однозгідно та перто кажуть про русів, то немає підстав їм у цьому не вірити¹⁾.

Правдоподібність східних звісток про передслов'янських русів стає надто переконлива через те, що вони не суперечать, а, навпаки, в основному збігаються і з свідченням руського літописця про існування в передслов'янській давнині селищ східних варягів, розташованих од Балтики аж до „жребия Симова“, тоб-то до меж Камської Болгарії й до Хазарії, погоджуються і з переказами скандинавів про „Велику Швецію“, на східньому краю якої в найближчі до готської доби століття лежала таємнича країна велетнів Rizaland або Ryssaland, — країна русів, з конунгами, що мали скандинавські ймення. В такому оточенні східні звістки набувають особливої ваги, як свідчення з третьої сторони, що розв'язує питання остаточно. Не вважати на них визначало-б стати в суперечність з пам'ятками даного питання взагалі. І коли такі суперечності траплялися та тримаються в руській історичній науці й досі, то це тому тільки, що дослідники були певні, неначе-б позиції норманської школи та її теза про першу появу русів у 869 році непохитно тверді. Але коли вже ми її одкидаємо, коли ми вислухали свідчення Початкового літопису про східних варягів, то ми можемо й повинні вислухати так само й хазаро-перську легенду й Сирійську Церковну Історію й арабо-перських істориків про русів VI—IX віків. Ми пересвідчимось, що й дальші відомості про русів не розбігаються з цими першими переказами й увагами до них, а знову-таки щільно до них притуляються і з них виростають, як дерево виростає з насіння.

¹⁾ Найдавніші скарби східних монет знайдено: на Таманському півострові 683 й 744 р.; скарб на р. Сунжі, допливі Терека, 816—867 р.; в околицях Владикавказу — монети Хосроя I-го, Хосроя II-го й Аббасідські VI—VIII віків; у Бакинській окрузі, біля старої фортеці, скарб з монет 685—705 р. У поріччі Дону: в станиці Урюпинській знайдено диргеми Моаві I — 672 р.; у Вишеській станиці цілий скарб монет 795—892 рр.; біля м. Новочеркаського скарб з 83 диргеми 556—805 рр. та інші. Марковъ, Топографія кладовъ восточныхъ монетъ. СПб. 1910; Arne, La Suède et l'Orient, стор. 62 й далі. Urvala 1914.

V. ДРУГА ПЕРСЬКА ТРАДИЦІЯ ПРО РУСЬКИЙ ОСТРІВ ТА РУСЬКИЙ КАГАНАТ.

Джерела й загальний зміст другої традиції про русів. Час, коли вона повстала.

Наведені попереду хазаро-перські, сирійські й арабо-перські звістки про русів свідчать, що поміж східними письменниками була певна думка про те, неначе-б серед народів східної Європи VI—IX віків існували якісь роси або руси. Генеалогічна легенда зазначає перебування русів на островах якоїсь ріки, дружні зв'язки їх з хазарами та ворожі сутички з слов'янами, приписує їм запровадження вергельда, тоб-то викупу за душоубство; в Церковній Історії знаходимо вказівку на фізичний тип русів, — на їх високий зріст, незвичку їздити кіньми верхи, то-що.

Умовно вважаючи сукупність цих розрізнених звісток за першу легендарно-літописну традицію східних письменників про русів, другою традицією ми зватимемо той перший суцільний опис народности русів, що з невеликими варіантами увійшов до творів ибн-Русте (903—913), Гярдізія (1050—1052), почасти до „Книги границь світу од сходу на захід“ невідомого автора (982—3), псевдо-Мукаддесія (коло 985—6) та инш. авторів. Найхарактерніші цього опису риси — то оповідання про острів, що на ньому жили руси, про руський каганат, як про форму їхнього державного ладу, та про деякі риси їхнього побуту.

У цій другій традиції є багато такого, що збігається з даними першої та з неї випливає: острів, що на ньому живуть руси, їх ворогування з слов'янами та мирні торговельні зносини з східними народами, болгарами й хазарами, яким руси продають свою здобич, характерні правні норми — звичай передавати спадщину дочці, а синові тільки меч; холод у землі слов'ян, невміння русів їздити верхи на коні, нарешті, їхній вигляд — високий зріст. Але багато з того, що в першій характеристиці тільки зазначено, в другій має поширену характеристику, як от, напр., опис руського острова; а багато й такого, що з'являється вперше й має за джерело, очевидячки, якихось двох різних оповідачів, що близько сходилися з русами, можливо, бували в їхній стороні, але різно до них ставилися.

Коли візьмемо текст ибн-Русте (коло 903 р.), що в ньому ця друга традиція з'являється вперше (серед письменників, які збереглися), то ми легко завважимо, що опис русів розпадається на дві частини, одна з одною непогоджені та одна одній суперечливі¹⁾.

¹⁾ Пор. Томсенъ, Начало русскаго государства, стор. 28, прим. Чт. в О. И. и Д. Р. 1891, кн. I.

Спочатку йде оповідання про острів русів, живе й конкретне, так неначе б автор сам побував на тому острові¹⁾. Називається титул володаря русів — хакан рус, говориться про їхні напади на слов'ян, що їх руси забирають у полон і одвозять на продаж у Хазран та Булгар. Джерело зазначає, що в русів немає нерухомого майна, міст (або сіл) і нив: руси „живляться тільки тим, що привозять із землі слов'ян“. Продають вони (з награвованого?), окрім рабів, шкури соболів, білячі та інші хутра. Зодягаються руси неохайно, чоловіки носять браслети. З рабами поводяться добре, бо раби потрібні їм для торгівлі.

Можна висловити здогад, що ми маємо тут або дуже давню або дуже односторонню звістку, що, можливо, походить від якогось бранця-слов'янина, якому довелося три дні йти лісами або болотами якогось „руського острова“ від одного водозбору до другого та який взагалі стикався з русами тільки на війні або підчас торгу, аж поки сам опинився невольником на Сході.

Далі, в тексті того-таки ибн-Русте, але, очевидно, за словами якогось іншого інформатора, що ставивсь до русів критично, та не вороже, мав ширший, ніж у першого світогляд, і, як видно з об'єктів його уваги, сам був мандрівник-купець, певне, жид-рабиніт, за яких ибн-Хордадбег згадає, ми читаємо інше. Це джерело каже, що руси живуть на просторі (а не на якомусь багнистому острові), що у них багато міст (або сіл), що вони „гостям оказывають почетъ и обращаются хорошо съ чужеземцами, которые ищутъ у нихъ покровительства, да и со всѣми, кто часто у нихъ бываетъ“. Похваливши русів за прихильність до чужинців, джерело хвалить їх так само за однодушність на війні, принагідно зазначає існування в русів родового устрою, описує суд їх царя, „поле“, тоб-то судовий поєдинок, як своєрідну форму процесу. Негативно ставиться джерело до тієї ролі, яку відіграють у русів їхні ворожбит-жерці, „изъ коихъ иные повелѣвають царю, какъ будто они начальники ихъ“. Ці ворожбити можуть самовільно звеліти задушити, неначе б у жертву богів, „что ни вздумается имъ: женщинъ, мушчинъ и лошадей, а ужъ когда приказываютъ знахари, не исполнить ихъ приказанія нельзя никоимъ образомъ“. Ворожбит вішає свою жертву на мотузці, аж доки вона задушиться, — „и каже, що це жертва богів“. Так описувати поганські релігійні обряди міг тільки досить культурний спостережник, до того монотеїст, юдей, мусулманин або християнин.

Руси, як він каже, мужні й хоробрі, подоланих вони гвалтують і повертають у неволю²⁾. Вони високі на зріст, сміливі, але не виявляють

¹⁾ „Что касается до Руссїи, то находится она на островѣ, окруженномъ озеромъ. Островъ этотъ, на которомъ живутъ они, занимаетъ пространство трехъ дней пути; покрытъ онъ лѣсами и болотами; нездоровъ и сыръ до того, что стоять наступить ногою на землю, и она уже трясется по причинѣ обилїя въ ней воды“ й т. и. Гаркави, Сказанїя, стор. 267.

²⁾ Цікаво відзначити, що тут, як в інших місцях, маємо паралелю до першого джерела, де, що правда, мова була тільки за слов'ян.

відваги на війні й усі напади чинять на кораблях. Штани у них широкі з зборами, — сто ліктів тканини йде на кожні. Завсіди носять при собі мечі. Але вони лукаві й на чуже добро заздрісні: „если кому удастся приобрѣсть хотя малое имущество, то уже родной братъ или товарищъ тотчасъ же начинаеть завидовать и домогаться, какъ бы убить его или ограбить“. Вельможних людей руси ховають у могилах, неначе-б у великих домівках (могили), і вкупі з небіжчиком кладуть його одержу, золоті браслети, харчі, напої та карбовану монету. Нарешті, в могили кладуть живцем укохану жінку небіжчикову, і вона там помирає¹⁾.

Щоб дати історичну оцінку оповіданню про руський каганат, яке збереглося в текстах ибн-Русте, Гярдзіія та подібних до них, треба спробувати за внутрішніми ознаками визначити приблизну дату цієї пам'ятки, інакше кажучи, визначити час, коли існували ті руси, що їх описували сучасні їм оповідачі, які стали за основу другої традиції. Це по-перше. По-друге, багато важить ще знайти того письменника, що з рук його могли цей опис русів узяти ибн-Русте й Гярдзіія. Це дає нам змогу зовнішньо перевірити датування другої традиції.

В оповіданні ибн Русте й Гярдзіія про народи східної Європи є вказівка на маляр та місця, де вони розселилися.

Маляри спочатку сиділи по обидва боки Уральського краю, поміж Волгою, Камою, Тоболом та горішньою течією Яїка або Урала. Звідси вони прямують на захід і переходять у північні країни Росії, деь на північ від середньої течії Волги, а потім з півночі займають межиріччя Волги та Оки. Близько 830 року маляри спускаються в країну річки Дону, в так звану Лебедію, в межах Хазарської держави²⁾. Таку Маркварт змальовує картину того, як переселялися маляри до Лебедії, і тих обставин, що це супроводили.

„Вже р. 833 каган і бег (везір) Хазарські прохали цїсаря Теофіла (829—842), щобъ збудувавъ їмъ фортецю проти навали кочовиків. Цей останній посилає спафарокандидата Петронія, що й збудувавъ хазарамъ на Дону цегляну фортецю Саркел“³⁾. До цієї події належить одне місце в звістках про малярів ибн-Русте (переклад Гуге): „Оповідать, що колись хазари оточили себе ровом, боячись маляр і інших сусідніх із своєю країною народів“⁴⁾. В цьому завваженні мова тільки за рів, а Костянтин Порфірогенет каже за спорудження на Дону фортеці з цегли.

¹⁾ Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 267, 270.

²⁾ Европеусъ, О народахъ средней и сѣверной Россіи до славянъ, стор. 70; за стародавню землю Угри автор має річку Об. Объ угорскомъ народѣ, стор. 82; Се-редонинъ, Историческая географія.

³⁾ Muralt, Essai de chronographie byzantine I, 415 зазначає подію до 833 року, граф Géza Kuun, Relationum Hungarorum cum gentibus orientalibus historia antiquissima, I, 86 до 835 року. Марквартова примітка. Кедрен дав 834 рік, але каже, що Саркел будували проти печенігів.

⁴⁾ Пор. цей текст у Хвольсона, Известія... Ибнъ-Даста, стор. 27: „Сказывають, что въ прежній времена хазаре, опасаясь Мадьяроу и другихъ сосѣднихъ съ землею своею народовъ, охаживались противу нихъ рвами“.

Не вважаючи на це, я гадаю, що обидві звістки належать до одного переказу й одна одну навізаєм доповнюють. Очевидячки, річ тут про цілу систему фортів, у якій візантійці спорудили тільки найважливішу частину, фортецю Саркел. З ибн-Русте довідуємося так само, що ця фортеця стояла на першій лінії проти наїздів маляр, які, отже, під той час стали надто дошкульні. Проти печенігів Саркела тоді не могли призначати, бо вони ще перебували далі на схід од Волги ¹⁾.

Ми вважаємо, що цей чудовий коментар до свідчення ибн-Русте про маляр дуже переконливий. Ибн-Русте, тоб-то його джерело відомостей про східньо-європейські народи, знав історію малярської навали на Хазарську державу й те, як хазари спорудили проти нападників форти, що захищали внутрішню Хазарію і що через них малярі збочили в наддонську країну, яку Костянтин Порфірогенет називає Лебедією ²⁾. Власне в цій країні, як уявляє собі ибн-Русте, сиділи малярі в ту добу, коли писав він свій твір: він каже, що малярі розміщуються між двома великими ріками, які вливаються в Румське (Чорне) море, і притуляються до цього моря, перебуваючи між печенігами й землею болгарських Есегель (у Бекрія ашкл; у Г'ярдізія „между владѣніями болгаръ и искилей, тоже принадлежащихъ къ болгарамъ” ³⁾). Тут малярі зав'язали дружні стосунки з хазарами, певне, тому, що з'явивсь спільний ворог печеніги, про що теж каже ибн-Русте ⁴⁾. А втім свій стан посідання в Лебедії малярі зберегли не довго. Вже року 830—840 сила їх приходить на заклик хана Дунайських болгар Крума переганяти на лівий берег Дуная македонських слов'ян, а близько 862 року переходять воєни в степи між Дніпром та Серетом, в так звану Ателькузу — Пятиріччя Костянтина Порфірогенета ⁵⁾.

¹⁾ Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, стор. 27—28.

²⁾ Лебедію (Лебедія), як каже Костянтин Порфірогенет, зрештує річка *Λιβυδία*; або *Χυλλός*, в якій звичайно бачать Інгул або Молочну, що повстала од спливу Чингуала й Токмака.

Ще й тепер місцевість, через яку протікає річка Молочна, звється Лебедика — Маркварт, Назв. праця, стор. 32; пор. Середонинь, Историч. географія.

³⁾ Хвольсонъ, Извѣстія... ибнъ-Даста, стор. 25; Бартольдъ, Отчетъ о путешествіи, стор. 121—2; Куникъ і Розенъ, Извѣстія Аль-Бекри, стор. 63, прим. 156.

⁴⁾ З мадарами, каже ибн-Русте, — „Хазаре находились въ дружественной связи”. Хвольсонъ, Извѣстія... Ибнъ-Даста, стор. 69, пор. 102—3.

⁵⁾ Точно часу, коли малярі перейшли в Ателькузу, ми не знаємо. Апостол слов'ян Костянтин рр. 851—863 (на думку акад. Васильєвського, 856 або 858 р.), прямуючи в Хазарію, застав іще малярів на старих місцях Лебедії: доки він їхав од Корсуна до Озівського моря, вони гналися за ним і вили, як вовки. Але р. 862-го воєни вже громили окраїни Германської Імперії. Гінкмар Реймський під 862 роком записав: „sed et hostes, antea illis populis inexpertis, qui Ungri vocantur, regnum ejusdem populantur”, тоб-то „але й вороги, раніш цим народам невідомі, що Уграми звуться, плондрують його (Людовика Німецького) державу”. Близько цього 862 року малярі, треба гадати, й переселяються в Лебедії в Ателькузу. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, стор. 30—33. Як повідомляють пізніші списки руського Початкового літопису, Аскольд і Дир, повернувшись із походу на Царгород р. 867 (правдивіше 861), біля Київів перебили силу печенігів. Мова йде, певне, за переселення угрів, що їх із сходу гнали печеніги. Ключев-

Наприкінці IX століття мадяри остаточно відходять за Карпатські гори в так зв. Угорську низину на Дунаї.

Отже звістки ибн-Русте, який знав маляр ще за тих часів, коли вони переходили в Лебедію й оселялися там, можуть стосуватися до 830—862 років, швидше першої половини цього періоду. У Г'ярдізії, що писав про маляр геть згодом по тому, як вони переселилися на Дунай, в половині XI століття, помічаємо двоїстість: звістки джерела IX століття, яке в нього було, певне того самого, що його використав Ибн-Русте, він намагається погодити з іншими пізнішими даними про перебування маляр на Дунаї. Тому в Г'ярдізії мадяри залюднюють простір між двома річками: Ітилем-Волгою та Дунаєм, притуляючись до Чорного моря. Керуючись першим джерелом, автор каже, що річка Ітиль протікає праворуч од маляр та „течеть по направленію кь странѣ славянъ и оттуда кь странѣ хазарѣ“. Країна малярів тут „вся покрита деревьями и болотами; земля пропитана сыростью“. Тут мадяри „производятъ набѣги на славянъ и русовъ, уводятъ оттуда плѣнныхъ, привозятъ ихъ въ Румъ и продають“. Другий уривок, узятий, очевидно, з пізнішого джерела X—XI століть, оповідає про річку, що протікає ліворуч од маляр (Дунай), на березі якої мадяри живуть. Сюди стосується опис, що мадярам „принадлежить равнина, вся покрита травою, и обширная мѣстность, длина и ширина ихъ владѣній — 100 фарсанговъ. Ихъ владѣнія примыкають кь Румскому морю“... Тут, на березі Дуная, за Г'ярдзієм, мадяри стикаються з різними християнськими народами, за яких „говорятъ, что они многочисленнѣе румійцевъ“¹⁾.

Слідом за мадярами, тиснучи їх із сходу, в руські степи із-за Волги з'являються печеніги; появу їх у східній Європі слід пристосувати більше-менше до середини IX-го століття, й ніяк не пізніш од 862 року, коли під їх тиском мадяри покинули Лебедію. Дата Костянтина Порфірогенета, який появу печенігів в Європі застосовував до часу на 50—55 років перед 948 роком, коли він писав свою книгу „Про керування імперією“, тоб-то до 894 або 899 року, надто спізнюється й може стосуватися тільки до часу, коли печеніги з'явилися на Дунаї, на кордонах Візантійської імперії.

Письменники другої традиції, ибн-Русте й Г'ярдізій, повторюючи своє джерело, знають ще на їхній першій батьківщині перед переходом до Європи, де зазначає її й Костянтин Порфірогенет: між річками Атель, тоб-то Волгою, та рікою Госх, тоб-то Уралом, у сусідстві з узами й хазарами. Ибн-Русте, як завважив ще Хвольсон, Г'ярдізій і навіть аль-

скій, Курсь лекцій, I, 105, 153. З таблиці родоводу ватажків, кладучи по 30 років на покоління, Вестберг вираховував, що на Дін у Лебедію угри-мадяри прийшли в першу чверть IX віку, пробули тут по-над 3 роки (цей термін подав К. Порфірогенет), коло 825 р. їх виперли печеніги, й вони пішли за Дніпро в Ателькузу, де пробули 825—895 р. Року 895 перейшли Карпати. Вестбергъ, Къ аналізу восточн. источниковъ о вост. Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, III, стор. 49—52.

¹⁾ Акад. В. В. Бартольдъ, Стчеть, стор. 122.

Бекрій († 1094), описують положення печенігів так, що з ними сусідують: із сходу кипчаки (половці; у аль-Бекрія країни гузів), з південного заходу (у Бекрія з півдня) — хазари, та з заходу — слов'яни. Такі межі могли існувати тільки тоді, коли головні маси печенігів перебували ще на схід од Волги й країни хазар і допіру починали просмоктуватися за Волгу де-небудь на півночі від Хазарії, в районі Самарської або Саратовської губернь, через це й Волзьку височину автор „Книги границь світу од сходу на захід“ називає горою „Беджнак“, тоб-то Печенізькими горами. Звідси печеніги могли заходити в стосунки з слов'янами, які сиділи на Дону та його допливах.

Видима річ, такі відомості про розміщення печенігів можна було зібрати приблизно в середині IX-го століття й за перводжерело їх повинен був правити якийсь письменник тої доби. Аналізуючи їх, Вестберг каже: „Такимъ образомъ авторъ первоисточника (ибнъ-Русте и Гардизи) удѣляетъ печенѣгамъ обширную область, на западѣ доходящую до славянской земли, на югѣ, либо юго-западѣ смежную съ хазарскою державою, а на востокѣ и сѣверѣ сопредѣльную кипчакамъ (половцамъ) и гузамъ (торкамъ)... такъ что во всякомъ случаѣ кочевья печенѣговъ доходили уже тогда до средней Волги. Но важнѣе всего показаніе, что печенѣги на западѣ, ко времени составленія первоисточника, уже соприкасались со славянами... Такимъ образомъ весьма возможно, что къ срединѣ IX вѣка отдѣльныя орды ихъ перешли Волгу и продвинулись къ странамъ славянъ“¹⁾.

Такі висновки поробити примушують ще два інші міркування, що їх висловив Вестберг; на підставі їх він вирішив, що за перводжерело звісток ибн-Русте й Гярдізія про східню Европу правила якась записка половини IX століття. Обидва письменники свідчать, що в Хазарії голова держави (каган) та ішад, а так само близькі до них старшини й вельможі — вірою своєю юдеї; інші хазари додержуються „віри, подібної до віри тюрків-гузів“, тоб-то поганства; окрім того, в двох великих містах живе скількись мусулман, очевидно, не-хазарського походження²⁾. За християн серед хазарської людности як ибн-Русте, так і Гярдізій зовсім мовчать, либонь тому, що тоді, коли складано їх перводжерело, християнства в Хазарії ще не було. Коли це так, то зазначене джерело складено раніш, ніж у Хазарії проповідував св. Кирило-Костянтин, тоб-то перед 857 роком. Східні письменники X століття, які писали після

¹⁾ Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908. III, стор. 17—18.

²⁾ Хвольсонъ, Извѣстія... Ибнъ-Даста, стор. 17; В. В. Бартольдъ, Отчетъ о поѣздѣ, стор. 120: „Хазарь хакану принадлежитъ только титулъ; все управленіе находится въ рукахъ ишада; выше ишада нѣтъ никого. Ихъ главный начальникъ и ишадъ придерживаются еврейской религіи, также всѣ ихъ приближенные, начальники и вельможи; остальные придерживаются вѣры, похожей на вѣру тюрковъ-гузовъ. У нихъ два большихъ города, Саргышъ (?) и Хылыгъ (?)... Въ обихъ городахъ живетъ нѣкоторое число мусульманъ. У нихъ есть мечети, имамы, муэззини и школы; хазары ежегодно вѣщаютъ налогъ съ тѣхъ мусульманъ, сообразно имуществу каждаго“.

ибн-Русте й за іншими джерелами, починаючи з ибн-Фадлана, Мас'удія, ибн-Хаукаля, чудово знають про християнство в Хазарії і кажуть за нього ¹⁾. Окрім того, письменників другої традиції (ибн-Русте, Гярдзія аль-Бекрія) об'єднує ще те, що вони не знають для хазарської столиці назви Ітіль, а тимчасом письменники третьої традиції, що походить від Джейханія (після 900 року, — аль-Бальхій, Истахрій, ибн-Хаукаль) з певністю заявляють, що „столиця (Хазарії) називається Ітіль“, як і річка, де вона стоїть. Письменники другої традиції також інакше пишуть назву того народу, що жив між хазарами й Камськими болгарами на Волзі: Бурдас, а не Буртас, як її писали в X віці ²⁾.

Нарешті, всі письменники, що відтворюють другу традицію, ибн-Русте, Гярдзія та інші, кажуть, що руси мають володаря з титулом „хакан-рус“. Тимчасом як побачимо, єдина сучасна існуванню руського каганату звістка про нього стосується до 838—9 року. Можна цілком певно сказати, що наприкінці IX-го, а надто в X віці руський каганат був уже анахронізм. Тому й вказівку на нього, як на факт сучасний звістці у ибн-Русте (903), у автора „Книги границь світу“ (982—3) та у Гярдзія (1050—52) мусимо звести до відповідного запису її першої половини IX-го століття.

Звертаючись до питання, у якого саме автора і з якого твору могли взяти письменники другої традиції, ибн-Русте, Гярдзія та інші, своє оповідання про народи східньої Європи, про русів зокрема, про їхній острів і каганат, ми знайдемо, що його наперед розв'язано в думках цілої низки авторитетних учених.

Російський орієнталіст Вестберг, німецький історик Маркварт і за ними славнозвісний російський філолог і історик акад. О. О. Шахматов висловили гадку, що за джерело звісток про східньо-європейські народи взагалі і наведеного цікавого оповідання про русів зокрема у ибн-Русте, Гярдзія та інших був твір везіра Саманідської держави Джейханія „Шляхи й держави“, який він склав на самому припочатку X століття, та який, на жаль, до нашого часу не зберігся ³⁾.

Як гадає О. О. Шахматов, Джейханій написав свою працю „повідомимо послѣ 922—3 года“, але „использовалъ старшія свидѣтельства и въ числѣ ихъ такія, которыя восходятъ къ первой половинѣ IX ст.“. На думку акад. Куніка, Джейханій написав свою працю близько 900 р., а акад. А. Е. Кримський датує її 907 роком. В обох випадках поміж джерелами Джейханія неминуче повинні переважати дані IX століття, що через нього неначе-б перейшли до ибн-Русте, Гярдзія та інших.

¹⁾ Вестбергъ, Къ анализу восточн. источниковъ о вост. Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, III, стор. 13, 36. Пор. Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 129—130, 220.

²⁾ Вестбергъ, Названа праця, стор. 14.

³⁾ Westberg, Beiträge zur Klärung orientalischer Quellen über Osteuropa. Изв. Акад. Наукъ, 5 серия, т. XI; стор. 1—212. Проте в російському тексті „Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ“ (Ж. М. Н. П. 1908, II—III) Вестбергъ цього не каже. Marquardt, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, стор. 25, 160. Шахматовъ, Древнѣйшія судьбы русскаго племени, стор. 54—55. Пгдъ 1919.

Проте з цілої низки міркувань пристати на цю гадку ми не можемо.

По-перше, ибн-Русте, якого Хвольсон датував „до 913—914“ р., тепер акад. Кримський застосував до 903 року приблизно, хоча підстави такого датування нам лишаються невідомі. А коли це так, то ибн-Русте писав свою книгу або одночасно, або навіть раніше, ніж Джейханій (на думку акад. Кримського, близько 907 р.). Отже, припущення, що оповідання взято у Джейханія, повинно відпасти.

По-друге, у тих із східних авторів, котрі безперечно залежать од Джейханія (аль Бальхій, Истахрій, ибн-Хаукаль, Идрісій), в описові східної Європи як-раз не знаходимо тих звісток про русів, що їх ми зазначили як другу традицію. Замість неї вони подають інше нове оповідання: про трое руських племен з трьома містами та трьома царями. За цю традицію, що, як бачимо, походить безперечно від Джейханія, ми ще казатимемо далі.

Третім запереченням здогаду, ніби ибн-Русте й Гярдзізій своє оповідання про руський острів і руський каганат списали з твору Джейханія, є те, що така гадка суперечить свідоцтвам самих цих авторів про свої джерела.

Ибн-Русте в своїй книзі покликується, як на свої джерела, на таких авторів:

1. Ахмед ибн-ет Тайїба († 898 р.).
2. Аль Фарганій (сучасник халіфа Аль Ма'муна, † 819—833 рр.).
3. Абу-Ма'шар († 885 р.).
4. Абу Джафар Мохаммед ибн Муса ибн Шакір († 873 р.).
5. Ибн-Хордадбег (писав 844—848 р.).
6. Інших письменників IX ст., поміж якими проте немає Джейханія¹⁾.

Знов-же Гярдзізій, що писав 1050—1052 р., в оповіданні про східну Європу називає своїми джерелами такі твори:

1. Абу Амр-Абдуллаг ибн аль Мукаффа, автора книги „Четверта частина світу“, що жив і писав у VIII столітті.

2. Твір „Нікчемність земного світу“ невідомого автора й невідомої дати.

3. Джейханія близько 907 р.

4. Ибн-Хордадбега „Книгу звісток“, що під нею, як гадає акад. Бартольд, треба розуміти незацілілий історичний трактат цього письменника, відомий звичайно під назвою „Збірка генеалогій персів і їх колоній“²⁾.

5. Абу-Зейд аль Бальхій († 934).

Зазначимо, що поміж джерелами Гярдзізія немає книги ибн-Русте, з яким у Гярдзізія багато рівнобіжного й дослівно подібного, що безперечно походить від одного й того самого джерела. Отже можлива незалежність Гярдзізія від ибн-Русте, а коли ближче порівняємо тексти, ця

¹⁾ Хвольсонъ, Ивѣстия... Ибнъ-Даста, стор. 3. СПб. 1869.

²⁾ Бартольдъ, Отчетъ о поѣздкѣ въ среднюю Азію съ научной цѣлью 1893—1894 г., стор. 79, 103, 126. Зап. Акад. Наукъ. VIII. Серія по ист.-фил. отд., т. I, № 4.

можливість переходить у цілковиту певність, бо у Гярдзізі є такі додатки до тексту, які він міг узяти тільки з перводжерела, та яких у ибн-Русте немає. Один від одного незалежно, обидва автори користувалися якимсь одним джерелом і по-різному його вкорочували,

Нарешті, аль-Бекрій († 1094) серед своїх джерел зазначає: для північної Африки —

1. Мохаммеда ибн-Юсуфа, на прізвище ибн-аль-Варрак, або аль-Таріхій (X в.);

для східної Європи:

2. Мас'удія († 956).

3. Аль-Гамаданія або ибн-аль-Факіга (почат. X в.), якого вважають за епітоматора праці Джейханія: аль-Бекрій зазначає навіть, що аль-Факіг покликається на Джейханія. Тому можна думати, що сам аль-Бекрій з книги Джейханія не користувався.

4. Ібрагім ибн-Якуб (965 р.)¹⁾.

Отже наведені джерела дають можливість пересвідчитися, що в них немає жадних підстав за джерело звісток про народи східної Європи у письменників другої традиції, з її руським островом і каганатом, уважати Джейханієву працю. Ибн-Русте закінчив свою працю, можливо, раніше від Джейханія, будь-що-будь серед своїх джерел він Джейханія не зазначає. Аль-Бекрій користався не з Джейханія, а з його епітоматора ибн-Факіга, що вкоротив та переробив Джейханіїв текст і тільки Гярдзізі (XI в.) покликається на твір бухарського вченого. З того самого переліку ми пересвідчуємося, що для ибн-Русте й Гярдзізі за їх вказівками, єдиним спільним джерелом був якийсь твір ибн-Хордадбега, автора цілої низки творів, з яких зберігся трактат „Книга шляхів і країн“, що його написав він р. 847—8. Як каже Гярдзізі, він користався з „Книги звісток“ ибн-Хордадбега, яку акад. В. В. Бартольд ототожнює з історичним трактатом ибн-Хордадбега, відомим звичайно під титулом „Збірка генеалогій персів і їх колоній“. Треба гадати, що й ибн-Русте, називаючи серед авторів, яких він використав, ибн-Хордадбега, розумів ту саму книгу. Далі, приглядаючись до текстів обох письменників, ми легко помічаємо, що в оповіданні про народи східної Європи вони мало не сходяться. Звідси природя є презумпція, що обидва письменники запозичили це оповідання з названого трактату ибн-Хордадбега.

Такий здогад, здається нам, правдоподібний і хронологічно, бо ті відомості про маляр, печенігів і русів, що характерні для письменників другої традиції, природні у ибн-Хордадбега, який р. 847—8 випустив „Книгу шляхів і країн“, умістивши в ній свій славнозвісний уривок про руські валки; але вони були-б застарілі й недоречні в книзі Джейханія, який склав її на початку X-го віку та мав не тільки наукові, але й практичні цілі.

¹⁾ Куникъ и Розент, Известія аль-Бекри, стор. 5—12. Зап. Акад. Наукъ, т. 32, кн. 2, прил. СПб. 1879.

Ще правдоподібніший стає він, коли порівняти звістки про східно Європу у ибн-Русте й у Гярдізій, щоб вирізнити те, що можна звести до ибн-Хордадбега, і потім здобути поставити поруч з тим, що ми про втрачений твір цього автора знаємо з інших джерел.

Трактат Гярдізійв „Окраса звісток“ (1050—2), йдучи за відомою вже нам генеалогічною традицією перської історіографії, оповідає про те, як Яфетові сини залюднювали ту, що припала їм, „землю тюрків, слов'ян, яджуджів і маджуджів до Китаю“, тоб-то передню Азію, східно Європу та східно Азію. Кажучи за тюрків, Гярдізій оповідає про походження таких головніших племен: — 1) халлухів, яких автор виводить від Халлуха, одного з турецьких (тюркських) начальників у Туркестані; — 2) татарської народности кимаків на річці Іртиші; — 3) киргизів, яких автор має за нащадків слов'ян і тюрків¹⁾; — 4) тибетців; — 5) мешканців Барсхану, яких автор виводить з перського міста Фарса, вважаючи їх за перську колонію, яку вивів на схід Олександр Македонський; — 6) тогузгузів, предок яких Кур-Тегін, з материнної сторони походив з Китаю, що Гярдізій стверджує покликуванням на авторитет ибн-Хордадбега; — 7) нарешті, про походження Китайської держави.

Так, дійшовши східних меж Азії, Гярдізій потім одразу повертає на захід і починає описувати країни й народи східної Європи та суміжні з нею, прилеглі до Уралу країни західної Азії.

Тут Гярдізій називає: 1) печенігів, які живуть у наметах, посідаючи простір на 30 день дороги; з усіх боків їх оточують народи: „з сходу кипчаки, з південного заходу хазари, з заходу слов'яни“. 2) потім він зазначає країну хазар, причому дослівно повторює текст ибн-Русте, але з додатком деяких деталей, яких у того немає; 3) про буртасів каже так само за ибн-Русте, але з додатками проти його тексту; 4) за болгар камських теж згідно з текстом ибн-Русте і з додатками, що показують між иншим, як торгували болгари з русами й слов'янами²⁾; 5) за маляр у ту добу, коли, як ми бачили, переходили вони в Європу та залюднювали Лебедю, з одного боку, й жили на Дунаї, з другого, причому оповідання це далеко повніше, ніж у ибн-Русте; 6) за слов'ян так само, як у ибн-Русте, проминувши оповідання про те, як душили й палили небіжчикових жінок³⁾ та зробивши чималі додатки про одержу, фортеці й звичаї слов'ян; 7) за русів, як у ибн-Русте, також із низкою додатків; 8) за країну серирів; 9) алан; 10) джикилів і тюркешів.

¹⁾ Гярдізій з цього приводу зауважує: „Признаки славянського походження (еще) заметны въ наружности киргизовъ, именно красные волосы и бѣлая кожа“. Акад. В. В. Бартольдъ, Отчетъ, стор. 109. Див. також цікаві з цього приводу уваги акад. Бартольда.

²⁾ Гярдізій говорить за диргеми: „Эти диргеми они (болгары) ломають, и каждый кусокъ (употребляютъ въ дѣло?). Потомъ они тѣ диргеми отдають русамъ и славянамъ такъ какъ тѣ люди не продають товара иначе, какъ за чеканенные диргеми“. Там-же таки, стор. 121.

³⁾ У ибн-Русте за Хвольсоновим вид. § 4.

Наприкінці трактату Гярдізій покликується на джерела: „Таковы свѣдѣнія о тюркахъ, добытыя нами частью изъ „Путей и государствъ“ Джейхани, частью изъ книги „Ничтожность земного мира“, частью изъ книги Убейдаллаха б. Хордадбега, частью изъ разныхъ другихъ мѣстъ. Возможно, что кромѣ этихъ племень есть и другія, но о нихъ намъ не удалось добыть свѣдѣнія, и авторъ просить извинить его“¹⁾.

Зазначений розполог матеріялу в Гярдізівому трактаті, щільний звязок його тексту з текстом ибн-Русте й, нарешті, зацитоване покликування на джерела — являють багато цікавого.

Спочатку Гярдізій оповідає про тюрків і монголів, розташовуючи їх приблизно в географічному порядку з заходу на схід, причому кожен нарис народу йде в нього в супроводі докладного опису шляхів, якими можна в дану країну проїхати. Дійшовши так до Китаю, автор змінює порядок і зміст свого викладу, відразу переноситься до східної Європи та починає перераховувати народи, що її залюднюють, у якійсь іншій послідовності: печеніги, хазари, бургаси, булгари, мадяри, слов'яни, руси, серири, алани. При цьому докладні провідники зникають, а їх заступають короткі вказівки на положення кожної країни або на її відлеглість від інших країн. Як додаток, у кінці наведено опис країни джикілів і тюркешів.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що Гярдізій увесь цей матеріал і його розполог запозичив з двох якихось для нього основних джерел. Перше його джерело, що містило докладний опис шляхів і народів, розклало своє матеріал у послідовному географічному порядку з заходу на схід — його Гярдізій списував або компілював, описуючи народи Азії. Друге, в якому шляхи не описано, і матеріал розміщено не в географічному, а в якомусь іншому, найшвидше генеалогічному порядку, Гярдізій використав, описуючи народи східної Європи. Як усі східні письменники, Гярдізій не здолав та, мабуть, і не вважав за потрібне визволитися від чужих систем розміщення матеріялу, а запозичив їх разом з матеріялом, можливо, додавши до них опис джикілів та тюркешів.

Які-ж це джерела? — Як ми бачили, Гярдізій сам називає, до того в порядку свого оповідання, тільки двох видатних учених, що їх він для своєї праці використав: книгу „Шляхи й держави“ Джейханія та „Книгу звісток“ або під ширше відомим її титулом — „Збірку генеалогій персів і їх колоній“ ибн-Хордадбега. В обох тих працях і матеріал, і його розполог цілком відповідали двом одмінним половинам Гярдізівому трактату.

Джейханій свою книгу „Шляхи й держави“, де зібрано величезний історично-географічний матеріал, розмістив його, згідно з ученою візантійсько-арабською географічною традицією, за сімома кліматами. Опис народів та шлях до них він подав у географічному порядку, смугами залюдненої землі, проведеними в напрямку широт з заходу на схід²⁾.

1) В. В. Бартольдъ, назв. твір, стор. 126.

2) Так розмістив свій матеріал і Идрісій, що був залежав від Джейханія.

Цей порядок викладу ми знаходимо у Гярдзізія, коли він описує азійські народи, причому, як сказано, до кожного опису він додає докладні покажчики шляхів, що до кожної країни провадять. Без великого ризику можна припустити, що в цій першій частині свого опису Гярдзізія використав Джейханієві „Шляхи й держави“.

З другого боку, згадана в Гярдзізія праця ибн-Хордадбега „Книга звісток“, як здогадується акад. Бартольд, тотожня з історичним трактатом його „Збірка генеалогій персів і їх колоній“ (за це свідчить сама назва) і, як побачимо далі, спиралася на легендарні перекази перської старовини та, можна гадати, на відому нам біблійну генеалогію народів, що її Гярдзізія міг для свого трактату зачерпнути саме звідси. Звідси-ж найшвидше узяв він і оповідання про народи східньої Європи, що їх, як ми знаємо, зачисляли до Яфетових нащадків, а перська традиція навіть виводила „від народів Анушірвана“, тоб-то від перського царя VI-го століття Анушірвана Великого, який провадив епічну боротьбу з Візантією та Хазарщиною і став за символ світової перської монархії¹⁾.

Цей висновок тим імовірніший, що ибн-Хордадбег перший із східніх письменників заговорив про печенігів²⁾, а Гярдзізія описом печенігів розпочинає другу частину свого нарису. Ми знаємо далі, що ибн-Хордадбег добре знав народи східньої Європи, про які він принагідно подає багато цікавого в „Книзі шляхів і країн“. А головне на користь нашої думки і, як здається, вирішальне, міркування полягає в тому, що текст Гярдзізія саме там, де він описує народи східньої Європи, починаючи з печенігів і закінчуючи аланами, виявляє мало не дослівну тотожність з текстом ибн-Русте (з деякими в Гярдзізія додатками), відтворюючи спільне обом авторам джерело. А за таке джерело, як ми вже знаємо, був, за власними вказівками обох авторів, один тільки ибн-Хордадбег³⁾.

Отже, й хронологічні підстави, і архаїзми в мові, і покликування ибн-Русте й Гярдзізія на свої джерела дають нам можливість обстоювати твердження, що в основі другої традиції східніх письменників про народи східньої Європи, зокрема про русів, лежав не збірник початку X століття Джейханія, за який мова буде далі, а твір не раніший од половини IX століття, і найшвидше історичний твір ибн-Хордадбега „Збірка генеалогій персів і їх колоній“ або „Книга звісток“, як зве її Гярдзізія.

¹⁾ Джемаль еддін Мохаммед ибн-Ібрагім аль Варрак († 1318 р.), описуючи народи східньої Європи (хазар, буртасів і болгар), зауважує: „згідно з одним переказом, вони походять од народів Анушірвана“. — Дорн, *Mélanges Asiatiques*, VII, I стор. 30—31. СПб. 1874. Анушірван Великий 531—579 р.

²⁾ Хвольсонъ, *Извѣстія...* Ибнъ-Даста, стор. 47.

³⁾ Текст Гярдзізія див. у виданні акад. Бартольда, що навів і паралелі з текстом ибн-Русте. Нашому висновкові можна було-б протиставити вказівку, що Гярдзізія покликається на ибн-Хордадбега в оповіданні про народи східньої Азії (Китай), а не Європи. А втім ця навмисна згадка посеред тексту Хордадбегового ймення могла з'явитися у Гярдзізія саме через те, що в даному місці до тексту з переказом Джейханія він зробив вставку з иншого автора. Далі, наприкінці, Гярдзізія каже, що свої відомості про тюрків він зачерпнув у Джейханія й тільки „почасти“ з „Книги земного світу“ та з Хордадбега.

А втім це твердження вимагає дальших пояснень. Справді, коли наші висновки правильні, то чому відомості про народи східньої Європи опинилися в трактаті, присвяченому перським колоніям, і невже ибн-Хордадбег міг хазар, бургасів, болгар, слов'ян і русів зачислити до виходнів з Персії?

Гадаємо, що міг і навіть повинен був, бо такий був погляд генеалогічної легенди народів, яку він безперечно використав і з якою ми обізналися раніш. Ми вже чули, що один з пізніших письменників, Джемаледдін Мохаммед ибн-Ібрагім аль Варрак († 1318), описуючи східньо-європейські народи: хазар, бургасів і болгар, зауважає: „згідно з одним переказом, вони походять од народів Анушірвана“, тоб-то Хосроя Анушірвана Великого, царя Перського Сасанідської династії, що жив 531—579 рр. У цих словах ми маємо вказівку на існування в східній літературі певної традиції, яка східньо-європейські народи вважала за нащадків „народів Анушірвана“, тоб-то за нащадків виходнів із Персії. Цю традицію ми знаємо: її подано в генеалогічній легенді й, використовуючи її, ибн-Хордадбег повинен був завести до свого трактату „Збірка генеалогій персів і їх колоній“ і східньо-європейські народи.

Що-ж являв собою цей утрачений трактат славнозвісного перського вченого? З Абуль Касіма Абейдаллага бен Ахмеда, більше відомого під перським ім'ям ибн-Хордадбег, тоб-то Хордадбегового сина, що визначає „Прекрасний дар сонця“, був вельможний перс, нащадок мага, який, піддаючись загальній течії, перейшов на мусулманство, а втім зберіг своє старовинне національне перське ім'я. Політичний агент багдадських халіфів у Джибалі (стародавня Медія), де він обіймав поважну посаду начальника поліції й пошт, потім столичний достойник Багдаду, ибн-Хордадбег у той самий час є автор цілої низки літературних творів, на яких, мовляв Барб'є де Менар, одночасно лежить ознака й поважних дослідів ученого і легкодумних розваг дворака.

Як історик, географ і астроном, ибн-Хордадбег написав такі твори: з історії — „Збірка генеалогій персів і їх колоній“, з географії — „Книгу шляхів і країн“, з астрономії (чи, правдивіше, астрології) — „Книгу про зірки“, як дворак багдадських халіфів, він складає трактати: „Мистецтво музики“, „Підручник для кухаря“, „Книгу про музику й музичні струменти“, „Книгу про вино“, та „Книгу про гостей і домочадців“.

З усіх цих численних ибн-Хордадбегових праць збереглася тільки одна, а саме „Книга шляхів і країн“, яку автор склав, як зазначено вже попереду, 847—8 рр., і в тій першій редакції видав проф. Де-Гує. Що-до решти його писань, то вони не збереглися, коли їх написано — точно невідомо і ознайомитися з ними, зокрема з „Збіркою генеалогій“, можна тільки на підставі покликувань та цитат пізніших авторів¹⁾.

¹⁾ Bibliotheca geographorum arabicorum De-Goje, pars sexta, стор. 10, Lug. Bat. 1889, де видано й текста „Книги шляхів і країн“. Про історичну працю „Збірка генеалогій“ див. акад. Бартольдъ, Отчетъ о поѣздкѣ въ среднюю Азію, стор. 79. — Зап. Акад. Наукъ по ист.-филол. отд. VIII серіи, т. I, № 4. Про астрономічний трактат див. Reinaud, Géographie d'Aboulféda I, CLXXXV — СХС.

Від „Збірки генеалогій персів і їх колоній“, окрім назви, збереглося не багато. Видаючи р. 1899 Хордадбегів текет, Де-Гуе міг для його історичної праці навести лиш Мас'удієву характеристику Хордадбега та дві цитати: з трактату ибн-Дігія (вмер у середині XIII в.) про стародавній Вавилон та з твору ибн-Шадада, що писав на початку XIV століття, уривок про початкову історію Дамаска ¹⁾. Коли здогад акад. Бартольда про тотожність „Книги звісток“ та „Збірки генеалогій“ ибн-Хордадбега правдивий, то з опублікуванням тексту Г'ярдізія ми маємо ще дві незначні цитати, що кажуть про походження тюрків та легкість зробитися великим ученим у Китаї ²⁾.

За Мас'удієвим свідченням історична праця ибн-Хордадбега трактувала про стародавні народи, які жили перед ісламом, тоб-то перед навалою на Персію арабів (VII в.). В іншому місці Мас'удій зазначає, що між усіма письменниками ибн-Хордадбег визначався досконалою та впорядкованою методою, а так само багатством своїх відомостей з історії неаравських народів та з управління їх володарів ³⁾.

Справді, зацілілі цитати з „Збірки генеалогій персів і їх колоній“ ибн-Дігія та ибн-Шадада торкаються стародавнього Вавилону та його будов перед зруйнуванням, далі подають перекази, як повстав Дамаск, звідки походять назви його міських брам, причому ці назви пояснюються епонімічно. А Г'ярдізій, покликаючись на ибн-Хордадбегову, працю каже: „Убейдаллаг б. Хордадбег у своїй „Книзі звісток“ каже, що тюрки належать до китайців та що кожен, хто приходить у Китай, робиться великим ученим“. Нарешті, у Г'ярдізія є оповідання про те, ніби мешканці міста Барсхана походять від персів, мешканців міста Фарса (Персеполя), яких спровадив сюди Олександр Македонський підчас свого походу на Китай. Як видно з теми, — легендарна генеалогія неначе-б перської колонії в середній Азії, оповідання певне взято з „Збірки генеалогій персів і їх колоній“, дарма що автор на джерела тут не покликається.

Отже, ибн-Хордадбег у своїй історичному трактаті „Збірка генеалогій персів і їх колоній“ мав на меті описати напівлегендарне минуле тих народностей, які жили на звоєваній од арабів території Перської монархії, а так само тих, іноді дуже далеких країн, що їх, як уявляли Хордадбегові сучасники, колись заселили виходні звідси, тоб-то з передньої Азії. Як видно з цитат ибн-Шадада, ибн-Кесіра Дамаського та Г'ярдізія, в основу оповідання ибн-Хордадбег поклав місцеві перекази, прибрані в форму почасті генеалогій народів („тюрки належать до китайців“), почасті генеалогій предків-епонімів, фундаторів дер-

¹⁾ *Bibl. geographorum arabicorum, pars VI, стор. XI — XII, 1889.* Пор. цитату з ибн-Джеріра про народ ашшабір-рас або рос і повстання Дамаска з покликуванням на ибн-Хордадбега та инш., у праці історика ибн-Кесіра Дамаського (р. 1372). „Початок і кінець історій“, де багато генеалогій, що йдуть від Ноя. Hammer, *Sur les origines russes, st. 13 — 14, S.-Psb. 1825.*

²⁾ Акад. В. В. Бартольдъ, назв. твір, стор. 103, 117.

³⁾ *Bibl. geograph. arabicorum, p. VI, стор. XI — XII.*

жав та міст. Це не була історія Перської держави або перської народності в нашому розумінні слова, а швидше збірка епічних та напівепічних легенд і переказів про народи Ірану та про тих, що, хоча й живуть тепер у далеких країнах, але „походять від народів Анушірвана“. Ибн-Хордадбег виступає, як великий amator і знавець такої літератури вже в своїй „Книзі шляхів і країн“¹⁾. Природня річ, що він, як людина освічена й amator старовини звернувся до цих переказів спеціально й присвятив їм цілий твір. Перська історична творчість передмусульманської доби взагалі мала характер збирання напівепічних переказів про старовину. В такому тільки вигляді міг мати її ибн-Хордадбег та й всякий инший історик IX століття, неодмінно натрапляючи тут і на відому вже нам генеалогічну легенду народів, яка давала можливість сполучити в одно ціле розрізнені перекази віків і племін. Характерно, що навіть Мас'удій, який так високо ставить методу історичної праці ибн-Хордадбега, не виходить з кола уявлень цієї легенди.

Здається, можлива навіть думка, що своєї слави великого вченого й історика ибн-Хордадбег зажив у сучасників і нащадків не тільки високими прикметами своєї побудови й викладу, але й темою своєї історичної праці: тим, що він, мусульманин і дворак багдадських халіфів, обрав за свій об'єкт — не розповісти про славу арабської зброї, як його молодший сучасник Кодама, а вславити світове значіння впалої Перської монархії, що була матір'ю народам, які залюднили всесвіт. Ця річ і могла з опрацьованих у Хордадбега переказів створити міцну традицію властивої перської середньовічної історіографії, тимчасом як географи й історики араби, за нечисленними винятками, звичайно обминають її мовчки.

Вище ми зазначили, що багато дещо наближає другу традицію про русів до першої та зокрема до генеалогічної легенди про розселення народів по східній Європі. І це цілком зрозуміло, коли пристати на те, що легенда правила за відповідний пункт історичного ибн-Хордадбегового твору та що цей останній став за основу для другої традиції про русів.

Коли уявляти собі зміст „Збірки генеалогій персів і їх колоній“ із згідних текстів-звісток ибн-Русте та Гярдізія про народи східньої Європи й зокрема про русів, то стає певним, що ибн-Хордадбег серйозно вважав на генеалогічну легенду, виходив од неї, плануючи свою працю, але в жадному разі не наслідував її невільничче.

Легенда пояснює, чому до „Збірки генеалогій персів і їх колоній“ повинні були увійти нариси про народи східньої Європи, поміж ними й русів. Оповідання про руський острів другої традиції, дарма що воно наступному текстові суперечить, вона зберегла, і в ньому конкретизується уявління про острівні селища русів легенди. Тільки в легенді знаходять собі повне поясніння боротьба русів із слов'янами, так само й мирні торговельні

¹⁾ Напр., *Bibl. geographorum arabicorum* VI, 12—14. Пор. думку Reinaud, *Géographie d'Aboulféda* I, стр. LVIII.

зв'язки з східними народами, що за них кажуть письменники другої традиції, й т. н. Основні мотиви легенди й другої традиції такі схожі, так щільно зв'язані й один одного обопільно доповнюють, що коли-б ми припустили можливість, що перводжерело другої традиції, тоб-то ибн-Хордадбег від легенди не залежить, то нам довелося-б припустити, що сама легенда відбиває другу традицію та переспівує її основні мотиви.

Проте це не так. Генеалогічна легенда не пояснює й не відбиває ані цілого опису східньої Європи й навіть опису русів та слов'ян, ані тієї форми, яку ми знаходимо в письменників другої традиції та, в якій, як гадаємо, було написано втраченого трактата ибн-Хордадбега. Ще й більше од того, в одній другій традиції науково перевищено й викинуто найтриваліше й посутніше в легенді, а саме предки-епоніми східньо-європейських народів, що без них легенда перебути не могла. Ні ибн-Русте, ні Гярдзізій за них не кажуть, тому, треба гадати, і в ибн-Хордадбеговому трактаті їх не було. Через це вже, окрім хронологічних міркувань, неможливо вважати легенду за пам'ятку не основну для другої традиції, а виведену од неї. Ибн-Хордадбег, у такому разі, раціоналізував генеалогічну легенду і використав тільки історично-описовий її матеріал та, можливо, загальний порядок викладу, і за це дістав похвалу од Мас'удія.

Цілої низки звісток, що є в письменників другої традиції: про руський каганат, про природні умови країни русів, про їхню торгівлю, звичаї, вбрання, ставлення до невільників та чужинців взагалі, він не міг видобути з легенди, і вона в легенді жадних підстав не має. Як було зазначено, тут друга традиція використала оповідання принаймні двох якихось свідків-самовидців. І знову в ибн-Хордадбега знаходимо як-най-слухнішу вказівку на цих свідків. Один з них — мабуть, невільник-євнух, найшвидше слов'янин, — у боротьбі русів із слов'янами він на боці останніх, — з-поміж тих, що, як каже ибн-Хордадбег, були за перекладачів у стосунках з руськими валками, які прибували з далеких країв Славонії до міст халіфату в першій половині IX століття. Другий — крамар-однобожник, мабуть з тих жидів-рабінитів, що, як каже той-таки автор, „говорять мовами перською, румською, арабською, французькою, андалуською й слов'янською“ та з торговельною метою подорожують „з заходу на схід і з сходу на захід морем і суходолом“¹⁾.

Коли від таких свідків або за їх посередництвом від русів ибн-Хордадбег міг довідатися про шляхи, якими каравани русів приходять у північну Персію й далі, аж до Багдаду, за що він розповів у книзі „Шляхів і країн“, то від них-же-таки міг він почути й про руський острів, про руського кагана, про судовий поєдинок, про звичай спадкоємства, про

¹⁾ Bibliotheca geographorum arabicorum, pars VI, стор. 115—6; Гаркави, Сказання мусульманських писателів, стор. 48—49. Характерно, що описа подорожі русів на схід у ибн-Хордадбега вставлено в оповідання про подорожі цих жидів-рабінитів так, що цей епізод розбиває текст. Ми зазначили це в нашій виписці з „Книги шляхів і країн“, — див. попереду.

жерців у русів і т. инш., про що, як видно з текстів ибн-Русте й Гярдізія, він повідав у втраченій „Збірці генеалогій персів і їх колоній“.

І коли завдяки виданню проф. Де-Гуе ми тепер напевне знаємо, що ибн-Хордадбег ці відомості про русів збирав раніш од 846—7 року, коли з'явилася перша найдавніша редакція його „Книги шляхів і країн“, то без великого ризику ми можемо припустити, що й уся друга традиція перських істориків про русів має на увазі їхній побут не пізніший від першої половини IX-го століття, особливо друга докладніша половина оповідання, тимчасом як перша може належати й давнішим часам.

Як уже зазначено попередю, датування другої традиції про русів, яке ми встановлюємо, стверджується, до речі, іншими звістками про руський каганат, що, згідно з ними, він, безперечно, був існував у першій половині IX століття, а так само й тим, що сама ця друга традиція не переживає IX століття, хоча східні письменники копіюють її й пізніше, але поруч з нею та на зміну їй повстає нова, третя традиція про русів, яка відбиває їх пізніше положення, певне в другій половині цього віку, та розповідає не про єдиний каганат, що підо впливом якихось переворотів зникає, а про трое руських племен, про трое міст та про трьох царів.

Вважаючи на велику для ранньої історії Руси вагу питань про те, коли й де існував цей руський каганат, а так само про його долю, що ми встановили, вивчаючи другу традицію про русів, переважно, перську, ми спинимося на цих питаннях і спробуємо зібрати належні сюди дані. Їх сукупність буде теж момент неминучий для того, щоб зрозуміти причини, чому повстала нова третя традиція про русів східніх, переважно вже арабських письменників, до змісту якої ми й повинні по тім перейти ¹⁾.

¹⁾ Зазначимо до речі, що для наших висновків не має великої ваги кінець спроб захитати датування першої редакції „Книги шляхів і країн“ ибн-Хордадбегера (846—7), яке встановив Де-Гуе та яке заперечують Кунік, Маркварт і Вестберг. Останній (як і Шахматов) уважав, що за джерело звісток ибн-Русте й Гярдізія про народи східньої Європи все-таки правила якась записка половини або навіть другої чверти IX століття, а ця дата другої традиції й має для нас найбільшу вагу. — Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. — Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 374, 371; III, стор. 33.

VI. РУСЬКИЙ КАГАНАТ.

1. МІСЦЕ ЙОГО ІСНУВАННЯ; ЕТНОГРАФІЧНИЙ СКЛАД.

Одне з загадкових питань у повитій туманом далечі нашого минулого є факт існування в першій половині IX й, певне, в VIII столітті на території майбутньої Росії „руського каганату“, можливого попередника Новгородської держави Рюрика й згодом Київської держави.

Звістки про руський каганат ідуть з різних сторін, їх стільки й вони такі незаперечні, що акад. Гедеонов ще р. 1876 виголосив твердження: „Русский каганатъ въ 839—871 годахъ вѣрнѣе признанія варяговъ, договоровъ Олега, Игоря, Святослава, лѣтописи Нестора“¹⁾. Що каганат існував, ніхто взагалі не заперече, — нещодавно його існування ствердив своїм авторитетом небіжчик О. О. Шахматов²⁾. Але далі од цього твердження ми не пішли, і руський каганат досі лишається сутою загадкою, по-за часом і простором, по-за схемою розвитку руського минулого, іграшкою довільних домислів³⁾. Тому ми вважаємо за потрібне порівняти тут те, що дає нам про руський каганат друга перська традиція з іншим відомим про нього матеріалом. І ибн-Русте (903), і автор „Книги границь світу“ (982—3), і Г'ярдзії (1050—52) однаково говорять за руський каганат у теперішньому часі, як про явище, що тепер існує, і це, очевидно, через те що спільне їм перводжерело другої традиції знало цю форму руської державности, як таку, що існує. Це перводжерело ширше й докладніше оповідає про каганат, ніж інші зацілілі пам'ятки. І те й друге надає йому не аби-якого інтересу⁴⁾.

¹⁾ Гедеоновъ, Варяги и Русь II, 486. СПб. 1876.

²⁾ Шахматовъ, Древнѣйшія судьбы русскаго племени, стор. 44—45, 54—56. Пгр. 1919.

³⁾ Напр., у Вол. А. Пархоменка, стор. 58—59, в його з деякого погляду цінній книжці „У истоков русской государственности“ (VIII—XI вв.). Л. 1924.

⁴⁾ Ибн-Русте (903): „Они (руси) имѣють царя, который зовется хаканъ-Русь“. — Гаркави, Сказанія мус. писателей, стор. 267, Хвольсонъ, Извѣстія... Ибъ-Даства, стор. 35. — „Государя Русы называютъ Хаканъ“... „Десятину своей добычи и торговой прибыли ежегодно отдають (Руси) султану“ (тоб-то хаканові) — читаємо в „Книзі границь світу“ (982—3). — Туманскій, Новооткрытый персидскій географъ. — Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. Общ. т. X за 1897 г., стор. 136. Видавець замість „султану“, як стоїть у рукопису, перекладає „государю“, що ослаблює розуміння первотвору. Г'ярдзії (1050—52) каже те саме, що й Русте, додаючи: „Ихъ царь взираетъ десятину съ купцовъ. Они постоянно въ числѣ 100 или 200 человекъ приходятъ въ страну славянъ и силой отнимають у нихъ полезныя предметы, чтобы они находились у нихъ“ і т. инш. — Бартольдъ, Отчетъ о научной поѣздкѣ въ Среднюю Азію, стор. 123—4.

Спробуємо спочатку виділити те, що подає нам друга традиція про місце, де жили руси часів того перводжерела та де, виходить, існував руський каганат.

У відомому уривку про руські каравани, що йдуть „з найдальших країн Сакаба до Румського моря“, або „спускаються Танаїсом, рікою слов'ян, і проходять через Камлідж, столицю Хазар“ у Каспійське море, звідки суходолом доходять до Багдаду, ибн-Хордадбег подає загальний напрямок, де треба шукати його русів першої половини IX століття. З погляду південця-перса, країни, що знаходяться далі од вершин річки Дону, очевидячки, лежать на північ від них, тоб-то десь у поріччях Оки та середньої Волги насамперед, і далі звідси в будь-якому напрямку ¹⁾.

Ибн-Русте, родом з північної Персії (Хорасану), в своїй „Книзі коштовних дорогоцінностей“, що її оповідання про народи східної Європи та зокрема про руський острів і каганат ми наводили попереду, дає можливість гадати про місце пробування русів оцією вказівкою: „Хазаре, — каже він, — ведуть торгъ съ Болгарами; равнымъ образомъ и Русь привозить къ нимъ свои товары. Всѣ изъ нихъ (тоб-то русів), которые живутъ по обоимъ берегамъ помянутой рѣки, везуть къ нимъ (тоб-то болгарам) товары свои, как-то: мѣха собольи, горностаевые, бѣличьи и другіе“ ²⁾.

Отже, в країну болгар, що жили на східньому кінці середньої Волги й на Камі, довозили хутряні товари, — шкури соболів, горностаїв, білячі та інші хутра, якісь руси, що сиділи по обох берегах тої-ж-таки річки, тоб-то Волги. Тому що на південь від Болгарії Камської жили бургаси й лежить Хазарія, за яку мова окремо, русів ми повинні шукати десь угорі по середній Волзі, що її обидва береги вони повинні залюднювати, простягаючись невідомо як далеко в західньому напрямку. Як зазначив Хвольсон, ибн-Русте (правдивіше, його перводжерело) знав справжню течію середньої Волги вище од річки Казанки, і він не плував її з рікою

¹⁾ З вказівкою ибн-Хордадбега можна порівняти слова ибн-Факіта Гамаданського (близько 903 р.). Як він каже, руси, повертаючись з Руму (Візантії), пливуть морем Самакуш (Озівським) до міста жидів (очевидячки, десь на узбережжі Озівського моря), а звідси повертаються в країну слов'ян. Отже, коли руси в Візантію спускалися Доном, то поверталися вони назад якоюсь річкою, що вливається в Озівське море, найшвидше тим самим Доном. Йдучи Доном, ми потрапляємо в той-же-таки район, за його вершинами.

²⁾ Х в о л ь с о н ь. Извѣстія... Ибнъ-Даста, стор. 23. Г а р к а в и й, подаючи той самий текст, після слів: „Всѣ изъ нихъ“ ставить у дужках питання: „Русовъ или Булгарь?“ — „которые живутъ по обоимъ берегамъ помянутой рѣки“ і т. д. — Сказанія мусульм. писателів, стор. 263. А втім наведена в тексті Хвольсонова інтерпретація здається нам єдино можливою: мова мовиться за русів, що живуть по обох берегах Волги. Оповідання ведеться про болгар а не хазар чи русів, товари довозять їм, тоб-то болгарам, як зазначає сам Гаркавій. Отже, довозити болгарам хутра могли або хазари, або руси, а ніяк не сами болгари. Але вивозити соболів, горностаїв та білок з Хазарії на північ у Болгарію не було рації: хазари сами діставали їх з північних країв і вивозили далі на схід і південь. Тому перводжерело ибн-Русте могло розуміти тільки русів, що жили по обох берегах р. Волги.

Камою, як це почали робити пізніші географи X століття, так званої класичної доби, наприклад, Истахрій та ибн-Хаукаль, що продовжували традицію Джейханія. З приводу вищенаведеного речення ибн-Русте Хвольсон зауважує: „Туть едва ли можно разумѣть шведскихъ норманновъ, потому что, очевидно, здѣсь рѣчь идетъ о такихъ Руссахъ, которые имѣли свои постоянныя мѣста жительства у Волги“¹⁾.

Не будемо здогадуватися, де-ж саме знаходився той оточений озером острів, де тисячу літ тому жили руси, як повідомляє перший інформатор перводжерела другої традиції. Навряд чи навіть археологічні дослідни називали островом не тільки суходіл серед одного водозбору, але так само і взагалі землю, яку обтікають річки, межиріччя. В такому розумінні слова островом називали межиріччя Тигра та Ефрата, Месопотамію²⁾, в цьому-ж значінні могли зрозуміти інформатора, що де-небудь на сході розповідав про землю русів, оточену водами. Ми пам'ятаємо, що поряд з описом багнистого острова, на 75—90 верстов протягом, друга традиція (ибн-Русте), за словами якогось иншого свідка, переказує, що руси „живуть на просторі“, та що „міст (селищ) у них багато“. Простору в межиріччі середньої Волги й Оки або Волги й Клязьми є подостатком, є й озера, що тисячу років тому були багато повноводіші, є болота, що були колись озерами, а за міста ми почуємо пізніше, коли казатимемо за третю традицію.

Далеко пізніший часом, але близький до Русте звістками про народи східної Європи Гярдізій (1050—52) подає про русів достоту ті самі відомості, що й ибн-Русте. Тільки до слів: „Довжина й ширина острова — три дні дороги“ він додає: „На цьому острові живе до 100.000 чоловіка“, цифра, звичайно, приблизна, яку Гярдізій узяв із спільного другий традиції перводжерела, та яка повинна дати тільки загальне уявлення про численність русів, а не вказівку на їх справжню кількість. Цікава вона тим, що цілком суперечить скромним розмірам, яких „руському острову“ надає перший інформатор, й тому, певне, ибн-Русте не вважав за слушне зберегти її в своєму оповіданні. Далі, замість § 10 в Хвольсоновому виданні тексту ибн-Русте, де мовиться про мужність русів, їх зовнішній вигляд та напади на суднах, у Гярдізій читаємо: „Ихъ царь (хакан-рус, що за нього мова була раніш) вимаєть десятину съ купцовъ. Они постоянно въ числѣ 100 или 200 человекъ приходятъ въ страну славянъ и силой отнимають у нихъ полезныя предметы, чтобы

¹⁾ Хвольсонъ, Ивѣстія... Ибнъ-Даста, стор. 99. Задовго перед відкриттям тексту ибн-Русте (під ім'ям ибн-Даста), що його вперше видав Хвольсон, року 1819-го Гаммер писав про русів східні письменників: „Я гадаю... що Рос — це мешканці Волги, тоб-то руси, що їх усі східні письменники вміщують на берегах цієї річки між хазарами й саклабами або слов'янами.

²⁾ Оповідаючи про міста Месопотамії, що лежать поміж Тигром та Ефратом, Абульфѣда зауважує: „От чому Месопотамія (Межиріччя) дістала назву Острова“. — Reiland, Géographie d'Aboulféda, т. II, 2, стор. 52.

они находились у нихъ (русовъ); много людей изъ славянъ приходятъ къ русамъ и служатъ имъ, чтобы этой службой обезопасить себя“¹⁾.

Про місце, де „руський острів“ лежав, і взагалі про місце перебування русів у Гярдізії жадних додатків до тексту ибн-Русте немає; отже, й він містить русів там-таки, де й останній, тоб-то обабіи середньої Волги.

Нічого нового в цьому розумінні не дає й уривок про руський острів, що зберігся в Географічному словнику Якута з іменем Мукаддісія або Мукаддісія, „одного з критичніших географів X віку“, як гадає акад. А. Е. Кримський (1885 р.)²⁾.

Зате з цього погляду цікавіша зазначена попереду географічна праця невідомого перського автора під титулом: „Книга границь світу з сходу на захід“, уривки з якої видав Туманський. Автор, походженням перс, написав свій твір для одного з Феригунідських князів, дрібних васалів Саманідської держави, — книгу його знайдено в Бухарі, і автор дуже добре знав східну Європу. Писав він близько 982—3 року й у своїй оповіданні про русів сполучив як другу традицію про русів першої половини IX-го століття з її руським островом і руським каганатом, так і наступну третю про них традицію з згадкою трьох руських племен і трьох міст. „Книга границь світу“ взагалі є твір компілятивний, спроба зібрати до купи той, що був у автора, географічний матеріал, зокрема про народи східної Європи й непохитно встановити його мапу. Отже історик з автора плохенький: як і Гярдізій, він плутає звістки різних часів, ставить поруч письменників різних епох³⁾, за речі давно зниклі каже, як за реальні ще факти (напр., за руський каганат), зате він обізнаний з літературою і добре поінформований географ, який мав хист ясно викладати свій розміщений у суворій системі матеріал. Автор сам заявляє: „Мы указали всѣ города міра, о которыхъ нашли извѣстія въ книгахъ предшественниковъ и въ собраніяхъ мудрецовъ“. Широка обізнаність з літературою і вміння використати в жвавому оповіданні географічний матеріал ставлять автора в лави видатних географів X-го віку⁴⁾.

¹⁾ Окрім того, в § 11 додано: „Они носятъ верхнюю одежду и надѣвають шапки“. — Бартольдъ, Отчетъ о поѣздкѣ, стор. 123—4.

²⁾ „Сказаль Мукаддеси: Русы живутъ на нездоровомъ островѣ, окруженномъ озеромъ и служащемъ укрѣпленіемъ для нихъ противъ враговъ. Количество ихъ — около ста тысячъ человекъ; не имѣютъ ни пашень, ни стадъ. Славяне нападаютъ на нихъ и забираютъ ихъ имущество. Если у кого изъ нихъ родится сынъ, то онъ броситъ ему (новорожденному) мечъ, говоря: будешь имѣть только то, что пріобрѣтешь твоимъ мечемъ. Когда царь ихъ рѣшаеъ дѣло между двумя тяжущимися и оба они недовольны рѣшеніемъ, то царь говоритъ: рѣшайте дѣло мечами вашими! и чей мечъ острѣе, тотъ и выигрываетъ“. — Гаркави, Сказанія, стор. 283.

³⁾ Запозичення з текстів ибн-Русте або, правдивіш, його перводжерела IX в., Истахрій (коло 951 р.) та ибн-Хаукаля (коло 943—973) у нього стоять поряд. — Туманскій, Новооткрытый персидскій географъ X стол. — Записки Восточн. От. Рус. Ист. Общ. X. стор. 132. Спб. 1897.

⁴⁾ „Нигдѣ онъ не обмолвится лишнимъ словомъ, безусловно слѣдую своему первоначальному плану. Озаглавивъ свое сочиненіе „Предѣлы міра отъ востока къ западу“,

Компліюючи й ставлячи поряд застарілі звістки про русів другої традиції з новими порівнюючи даними про три руські „царства“, що теж для його часу встигли вже перестаріти, автор, з властивим йому географічним чуттям, випускає з перших оповідання про руський острів і зберегає тільки друге визначення країни русів з другої традиції. — „Эта область обширная“, — каже він. — „Жители (ея) дурного нрава, лукавые, неуживчивые, дерзкие, своевольные и войнолюбивые. Со всеми окружающими их невѣрными ведутъ войны и одерживаютъ верхъ“.

Положення країни русів автор „Книги“ визначає двома способами: рікою, на якій вона лежить, і сусідством з іншими народностями, які її оточують. У першому він іде за письменниками другої традиції, в другому він самостійний, хоч те й те визначення безперечно мають на увазі одну й ту саму країну одною й тою самою народністю русів¹⁾.

Річку, що на ній жили руси, звано „Рус“. Попереду ми мали нагоду покликатися на опис нашого автора, як ця річка протікає, так само зазначити, що під цією назвою в пам'ятках IV—XVI століть фігурує річка Волга в середній її течії.

— „Річка Рус“, пише автор „Книги границь“: „проходить серед слов'ян, прямуючи на схід до самої межі Русів. Вона протікає, минаючи Уртаб, Селябе й Куяне, міста Русів, і проходить через межі Хифджах. Вона-ж зміною напрямком і повертає на південь, до меж печенігів, і вливається в річку Атель“. Не порушуючи тимчасом питання про міста, що на річці Рус стояли, ми цілком очевидно пересвідчуємося, як уже завважив Туманський, що „эта рѣка, такъ опредѣленно описанная, не можетъ быть ничѣмъ инымъ, какъ частью верхняго теченія Волги до впаденія Камы, которую арабскіе географы принимаютъ за верхнее теченіе Волги, или же рѣкой Окой и частью теченія Волги отъ Оки до Камы“²⁾.

онъ для всякой области даетъ прежде всего ея границы, называя сосѣднія страны и народы... Такого систематическаго и опредѣленнаго установленія границъ извѣстныхъ мусульманскому міру странъ не доставало намъ въ находящихся у насъ арабскихъ географическихъ трудахъ“ і т. д. — Туманскій, Назв. твір, стор. 128, пор. 132.

¹⁾ Там-же-таки, стор. 136: „Слово объ области Русь и ея городахъ. Область, съ стока которой гора Беджнакъ, съ юга рѣка Руса, съ запада Славяне, а съ сѣвера отъ нея сѣверные пустыри. Эта область обширная. Жители (ея) дурного нрава, лукавые, неуживчивые, дерзкие, своевольные и войнолюбивые. Со всеми окружающими ихъ невѣрными ведутъ войны и одерживаютъ верхъ. Государя Русы называютъ Хаканъ. Область эта въ высшей степени богата всімъ необходимымъ. Въ одномъ изъ ихъ (Русовъ) племень находятся Мирваты. Знахарей почитаютъ. Десятину своей добычи и торговой прибыли ежегодно отдають государю (в текстъ, султану). Среди нихъ есть и племя славянъ, которое имъ служитъ. Изъ болѣе иль менѣе ста локтей кербасы шиваютъ шаровары и носятъ, заворачивая выше колѣна. На головѣ носятъ шерстяныя шапки, опускаая внизъ за затылкомъ конецъ. Мертвыхъ кладутъ въ могилу со всімъ, что было на нихъ изъ платья и снаряженія. Пищу и питье кладутъ съ ними въ могилу“... Тут у автора закінчується паралель з текстомъ ибн-Русе, і далі йде опис трьох міст русів, тоб-то оповідання третьої традиції, за яку мова буде далі. Наведений уривок вкорочено переказує, очевидячки, не текет ибн-Русе, а його джерело. Пор. примітки видавця до тексту.

²⁾ Туманскій, Назв. праця, стор. 137, примітка. Ми знаємо вже, що Каму за горішню течію Волги вважали письменники не другої, а третьої традиції. Автор „Книги границь“ іде тут за цим уявлінням молодшої традиції.

Отже посередні вказівки ибн-Русте й Гярдзія на те, що руси живуть на середній Волзі, обабіч її, вище од Камських болгар, у автора „Книги границь світу“ цілком стверджуються. Ці вказівки переходять у виразний географічний опис течії середньої Волги. На її верхоріччі сидять слов'яни, далі нижче од слов'ян руси, ще нижче, за межею Хифджах тюрки (тоб-то в даному разі болгари?), річка звертає на південь і наближається (в царині Волзької височини?) до меж печенігів, відпливаючи далі в межі незгаданої тут Хазарії. Тільки Волгу можна було описати такими виразними рисами, і тільки їй до того в певну добу відповідає зазначена етнографічна мапа.

Політичні й почасти етнографічні межі країни русів автор описує такими словами. Це — „область, съ востока которой гора Беджнякъ, съ юга рѣка Рута, съ запада Славяне, а съ сѣвера отъ нея сѣверные пустыри“¹⁾.

Північні пустарі, тоб-то безлюдні місця, для всякого східнього письменника, а надто для письменника другої половини X століття, котрий обізнаний був з прадцями Мас'удія, Истахрія, Хаукаля, могли починатися тільки за північними межами Камської Болгарії, розмірно добре їм відомої, та на північ од течії середньої Волги, яку наш автор так добре описав. Ці північні пустарі, очевидно, ті самі, які тягнуться й на північ од слов'ян, про що вгорі каже сам автор, та які ще Мас'удій уявляв собі зовсім незалюдненими²⁾. Отже північні межі країни русів, певне, проходили вздовж течії ріки Волги; але політичний вплив руського каганату міг сягати невідомо як далеко на північ од лівого берега середньої Волги, тоб-то заходить в країну угорської Веси. За центр для русів тут могло правити Білоозеро, про що свідчать і археологічні знахідки, і наступна адміністративна цього пункту роля після „покликання князів“. Західньої межі, де руси межували з слов'янами, поки-що точно встановити не можна. Треба гадати, що спочатку волзькі руси мали селища та являли велику силу на всьому шляху від Балтики аж до Камської Болгарії, що просто означає, кажучи за східніх варягів, літопис; пам'ять про це збереглася в одному з хронографів руської редакції, що згадує, як розселилися руси й слов'яни в країнах Волхова, Шелони та в „Поруссі“ перед навалою на них угрів³⁾, так само, очевидно, в номенклатурі суміжних з Новгородом країн⁴⁾.

Коли кривичі з'явилися біля Ільменського озера та слов'яни почали Волзьким шляхом поволі просуватися на схід, що приблизно можна за-

¹⁾ Туманскій, назв. праця, стор. 136.

²⁾ „Съ запада и сѣвера ея (країни слов'ян) вѣь пустыни сѣверныхъ пустырей“. Там-таки, стор. 134. У Мас'удія (920—950) читаємо: „Страна, которая далѣе за ними (слов'янами) къ сѣверу, необитаема по причинѣ холода и множества воды“. — Гаркави, Сказанія мусульм. писателей, стор. 125.

³⁾ Андрей Поповъ, Изберникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакції, стор. 446—447. Москва 1869.

⁴⁾ С. Ф. Платонов, Руса. — Дела и дни. „Исторический Журнал“ 1920, кн. I, стор. 1—5. П.

стосувати до VIII—IX століть¹⁾, ці події, природня річ, повинні були змінити становище. Слов'янська колонізація повинна була потиснути русів од Балтики в східньому напрямку, і, можливо, потреба боротьби з слов'янами спричинилася до того, що на середній Волзі, де почала скупчуватися руська людність, утворивсь руський каганат. Саме цій добі, VIII—IX століттям, і відповідають відомі вже нам вказівки саг на слов'янських князів у Гольмгардії та на скандинавських конунгів у країні Русалайда на південний схід від неї. А втім вплив каганату безперечно йшов далі за його політичні межі й поширювався почасти на ті країни, котрі залюднювали слов'яни, що з ними руси провадять повсякчасну боротьбу, плюндрують їх, примушують сплачувати данину й навіть служити собі, як повідомляють східні джерела. Як видно з опису „Книги границь світу“, західня границя каганату з слов'янами повинна була проходити десь уже в межиріччі, розтинаючи його з півночі на південь на дві половини: західню слов'янську та східню руську²⁾. Але де саме проходила ця лінія, вирішити тим важче, що ця західня руського каганату границя під той час, як складано другу традицію, не становила етнографічної межі.

Далі наш географ сам каже про русів: „Среди нихъ есть и племя Славянь, которое имъ служить“; а у Гярдзізія знаходимо завваження: много людей изъ славянь приходятъ къ русамъ и служатъ имъ, чтобы этой службой обезопасить себя“. Тільки здогадно можна припустити, що границя каганату починалася коло величезного „варязького болота“ (в Романівському та Рибинському повітах), яке колись було озером, потім ішла або горішньою Волгою або, швидше, Нерлі та лінією озер Ростовського й Клещина або Переяславського, між якими тягнуться цілий ланцюг „Ростовських городків“, що спиралися на могутні укріплення „Сарського городища“ або Городця на річці Саррі, близько села Дяболь. За висновками Савельєва та графа Уварова, що переводили розкопки городища, Городець на Саррі колись був за фортецю, а людність його складалася з норманів — скандинавів та „мерян“. Добу його розквіту (на городищі декілька нашарувань) дає знайдений у городищі скарб східніх монет, близько 60 штук, що належать до VIII та першої половини IX століть. Поміж монетами переважають сасанідські, тобто давньоперські та монети халіфату, але характерний брак монет Саманідського карбування, що були поширені в другій половині IX та в X віці. Отже, Городець доби скарбу не дожив до розквіту Саманідської держави, сполученої з цими місцями торговельними шляхами. Між обома, Ростовським та Переяславським, озерами, на 80 верстов, як сказано, тягнуться далі так звані „Ростовські городки“, що, очевидно, становили колись

¹⁾ А. А. Шахматовъ, Письмо отъ 22 XII 1912 г. къ проф. В. А. Пархоменко.— Україна, кн. 6 за 1925 р. стор. 126. Сам В. А. Пархоменко застосував слов'янську колонізацію Новгородської країни до VII—VIII ст. — Нач. христ. Руси, стор. 42, прим.

²⁾ На підставі філологічних міркувань можна гадати, що слов'яни вперше познайомилися з Волгою в межах теперішньої Тверської або Ярославської губернь, — Середовичъ, Историческая географія, стор. 112—3.

постійну бойову лінію проти якогось ворога, що напивав або з сходу, або з заходу. Ці археологічні вказівки як-найкраще відповідають вказівкам східніх письменників на західній кордон руського каганату з слов'янами, хоч, звичайно, їх ще не досить, щоб розв'язати це питання до краю ¹⁾).

З східнього боку країна русів закінчувалася біля гори „Беджнак“, тоб-то коло Печенізьких гір. Цілковито зрозуміло, що шукати Печенізькі гори треба в східньому від середньої Волги та Оки напрямку, де ми вступаємо в країну Волзької височини. Перші її відноги починаються від правого берега Оки, переходять коло Нижнього Новгорода в Дятлові гори, а центральним пунктом являються Жегулівські гори в Самарській губернії. Що гори Беджнак стояли саме в цьому напрямку наниз по Волзі, в межах Камської Болгарії, це показує вкорочений переказ звідомлення ибн-Фадлана за його подорож у Камську Болгарію (921), який знаходимо в Ахмеда Туського (1160).

Оповідаючи про болгарського володаря, автор називає його „царем Беджнак“ ²⁾. Щоб уважати гору Беджнак за перші згір'я Волзької височини, можливо, в сучасній Нижегородській губернії, за це свідчить також і те, що саме тут і згодом закінчувалася руська земля та й починалася сфера болгарського впливу: спочатку мордовські землі, далі болгарські селища. Ідучи походом на болгар, руські князі, рязанські, муромські та суздальські, в XI—XII віках, тоб-то за часів Ахмеда Туського, збиралися на устях річки Оки, за якими починалися вже воєнні наїзди на болгарську землю ³⁾. А назва Волзької височини горами Беджнак, Печенізькими горами, у письменників IX—X століття нас не повинна дивувати, бо в середині IX в., як ми знаємо, окремі орди печенігів уже переходили Волгу і переходили як-раз у районі цієї височини, прямуючи між Хазарією й Камською Болгарією, де вододілом Дону й Волги лежав вигідний шлях, що згодом успішно використав його Батий ⁴⁾.

Нарешті, з півдня руси мали на границі річку Руту. Що під цією назвою розумів автор, ми точно не знаємо. Подаючи її, видавець зауважує, що „подобной рѣки, насколько мнѣ извѣстно, не упоминается ни у одного изъ извѣстныхъ мусульманскихъ писателей“. З цим мусимо згодитися за винятком хіба тільки Мас'удія ⁵⁾.

¹⁾ Уваровъ, Моряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ, стор. 32—34, 48. Москва 1872.

²⁾ Hammer, Sur les origines russes, стор. 33—34.

³⁾ С. М. Середонинъ, Историческая географія, стор. 92—93; про границі царства Волзьких болгар пор. Григорьевъ, Ролжскіе Булгары, стор. 92—Россія и Азія. СПб. 1876.

⁴⁾ Пор. Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908. III, стор. 18. У аль-Бальхія († 934) після опису м. Булгара на Волзі, що правило за гавань для болгар, слов'ян і русів, читаємо про печенігів таке повідомлення: „Часть Турка выселилась изъ страны своей и заняла пространство между Хазаромъ и Румомъ, ихъ зовутъ Баджнаками; въ древнія времена они не занимали настоящихъ своихъ жилищъ, а лишь впоследствии они раздѣлили и завоевали эти владѣнія“. — Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 275, пор 186.

⁵⁾ Туманскій, назв. праця, стор. 134, прим. 4. Мас'удій називав річку Ріта, на якій живуть слов'яни, але він тут безнадійно переплутав слов'ян східніх з західними. — Гаркави, назв. праця, 141, 125, 175.

Обертаючись до археологічних даних, для того часу, коли існував руський каганат і навіть більше для VI—IX віків, на півдні Межірїччя, на р. Оці, ми знаходимо рештки сильної лінії укріплень, що проходила берегами річки Оки. Рештки ці становить низка городищ, які за висновком В. А. Городцова, належали людності фінської національності й культури, що перебувала під потужним впливом культури готської. Тут, на берегах річки Оки, споруджено стільки городищ, що вони надавали останнім, мовляв той самий учений, „видь какъ бы одной непрерывной боевой позиціи“. В Зарайському, Рязанському та Спаському повітах одно городище припадає пересічно на 3 верстви берегової лінії. — „Ни одинъ высокій обрывъ, ни одинъ сколько-нибудь защищенный оврагами береговой мысъ не оставались незанятыми подъ укрѣпленіе“¹⁾.

Історикові ясно, що тільки дуже державна влада, якою на той час (VII—IX в.в.) і в цьому місці була влада руських каганів, могла керувати спорудженням такої бойової лінії, що складалася з цілої низки укріплень. Далі, її могло потребувати тільки досить широке й суцільне політичне формування, тоб-то, зважаючи на місце й час, знову-таки руський каганат: тому треба гадати, що надоцькі укріплення VII—IX століть найшвидше є рештки південної укріпленої границі руського каганату. Певна річ, людність, що зачисляла себе або що її зачисляли, як згодом за московських часів, могла пробувати й далеко на південь від тієї оборонної лінії й тут доходити до верховин річки Дону, яку, мабуть, і треба розуміти в „Книзі границь світу“ під ім'ям річки Руги, що лежала на південь од руського каганату й від селищ русів.

Обертаючись до матеріялу, що подає „Книга границь світу“, поспитаймося з'ясувати, де саме містилася, як гадав автор „Книги“, ця річка Руга. Як видно з того, що він каже за північні, західні та східні межі країни русів, річку Ругу, що протікала на південь від країни русів, ми повинні шукати десь у поріччях або Оки або Дону з його допливами. Такій локалізації не суперечать ні наступний виклад нашого автора, ні свідчення інших східних географів.

Трохи передніш, в „Слові про край слов'ян“, автор „Книги границь світу“ каже: „Это есть область, съ востока которой находятся Внутренніе болгары и частью Русь, съ юга ея — частью море Курзъ и частью Румъ. Съ запада и сѣвера ея — всѣ пустыни сѣверныхъ пустырей. Это большая область, и въ ней много сплошныхъ лѣсовъ. Государя славяне называютъ Самотсвить... Зиму всѣ проводятъ въ ямахъ и подземельяхъ. У нихъ много крѣпостей и укрѣплений. Одежда ихъ большею частью — лень... У нихъ два города: Вабнитъ первый городъ съ востока Славянъ. (Жители) нѣсколько похожи на Русовъ. Хурдабъ — большой городъ и мѣсто пребывания государя“. Окремо автор додає, що місто Хурдаб стоїть на

¹⁾ В. А. Г о р о д ц о в ъ, Древнее население Рязанской области, стор. 143—4, Изв. отд. русск. яз. и слов. Акад. Наукъ, 1908, т. XIII, кн. 4. СПб, 1909. Пор. опис городищ у його-ж-таки „Матеріалахъ для археол. карты долины и береговъ р. Оки“ в „Трудахъ XII, Арх. съѣзда.

річці Руті, яка „виходить изъ горъ, которыя на границѣ между печенѣгами, мадьярами и Русами. Она же проходить черезъ предѣлы Русовъ и идетъ къ славянамъ. Достигаєть города славянъ Хурдаба и расходуетъ на пашни и пастбища ихъ“¹⁾).

Отже, річка Рута вершинами своїми протікала в межах країни русів, тоб-то, певне, руського каганату, а нижче її заселяли слов'яни, причому на цій річці стоїть і головне місто слов'ян Хурдаб. Цілком ясно, що автор розуміє тут розселення слов'янства східнього, а не західнього або південного. На сході ці слов'яни межують з Унутрішніми, тоб-то з надозівськими або північно-кавказькими болгарами, відомими руському літописові під назвою чорних болгар, що їх автор „Книги“ та інші східні письменники старанно відрізняють від болгар Зовнішніх або камських та від Великих болгар — дунайських²⁾. Видима річ, межі слов'ян західніх або південних так далеко на схід заходити не могли, — мова тут тільки за слов'ян східніх, що сиділи недалеко від Озівського моря десь у районі Дону. На північ і на захід від цих слов'ян — пустелі північних пустирів, — цього не можна було сказати, ні за західніх, ні за південних слов'ян IX—X століть, а тільки за східніх. Нарешті, на півдні вони межують з Чорним морем — Курз і почасти з Румом, тоб-то з Візантійськими володіннями на північному березі того-ж-таки моря.

До тих самих висновків приводять і міркування хронологічні. Коли відкинути визначення меж, що належать авторові „Книги границь світу“, то в наведеному уривку про слов'ян ми матимемо повну паралелю до опису слов'ян у ибн-Русте й Гярдізії, які в скороченні запозичили його з якоїсь пам'ятки половини IX століття, найпевніше у ибн-Хордадбега³⁾. В такому вигляді треба уявляти собі слов'янське розселення як воно було з самого початку наїздів на східню Європу мадяр і печенігів. Ибн-Русте, як ми знаємо, уявляє собі печенігів ще на їхніх заволзьких кочовищах, але він-же-таки повідомляє, що „между страной Баджнаковъ и страной Славянъ разстоянія 10 дней пути“, тоб-то близько 300—350 верстов. Шлях до них лежить степами, бездоріжними землями, через потоки та пуші. Цей опис як-найкраще відповідає вододілові між Доном та Волгою, в напрямку до Волзької височини, що дістала назву Печенізьких гір.

¹⁾ Туманській, назв. праця, стор. 134.

²⁾ Уривок про болгар Дунайських та їхні війни з візантійцями див. Туманській назв. твір, 134. Пор. Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ, стор. 386 і далі. Ж. М. Н. П. 1908, II.

³⁾ Місто Ва-і у Русте в „Книзі границь“ називає Вабніт, Джерваб-Хурдаб; титул державця слов'ян — „Свіат малік“, тоб-то світлий князь, „Книга“ подає в формі „Самосевит“ і т. и. Цей паралелізм імен свідчить, що автор „Книги границь“ мав на увазі тих самих слов'ян, що й Русте і Гярдізій, тоб-то слов'ян східніх. Він-же стверджує право на існування цих назв і визволяє науку від шкідливих спроб Хвольсона й Гаркавого, які намагалися, змінивши імена, що їх ніби перекурили переписувачі, відшукати під ними одно з міст, які тепер існують. Ва-і Хвольсон переробляв в Краків, а Гаркавій в Куяб, тоб-то Київ; Джерваб легковажно обернено в Хорват або Градіет і т. и. — Хвольсонъ. Извѣстія... Ибнъ-Дада, — Гаркави, Сказанія, стор. 264, 266.

Отже місто Ва-і, яке за ибн-Русте, стояло „въ самомъ началѣ границы страны славянъ“, та за яке „Книга границъ свѣту“ каже: „Вабнѣтъ—первый городъ съ востока славянъ“, ми повинні шукати також десь на східних окраїнах слов'янського розселення половини IX століття, тоб-то на території річки Дону або східних його лівих допливів, що зберегли слов'янські назви, од Волги верстов за 250—300. „Я читаю Вāntūt“, завважує про це місто Вестберг, „и вижу въ немъ названіе вятичей, в.л(?)итичей, самага восточнаго изъ славянскихъ племенъ“¹⁾. На річці Руті стоїть головне місто слов'ян Джерваб або Хурдаб, „велике місто“, що в ньому, як повідомляє ибн-Русте, що-місяця відбуваються триденні торги. Місто Джерваб лежить у середині слов'янської території, і в ньому живе державець „свіат-малік“, тоб-то світлий князь, дослівне відтворення того титулу „князь свѣтлыхъ, сушихъ подъ Ольгомъ“, та й титулу самого Олега, який ми знаходимо в договорі Олега з греками 912 р.“²⁾. Цього „світлого князя“ дінських слов'ян, не вважаючи на його міста, ибн-Русте описує як справжнього степовика, що має смак і культуру кочовика. — „Онъ имѣеть верховыхъ лошадей и питається исключительно кобыльимъ молокомъ“. „Есть у нього также прекрасныя прочныя и драгоцѣнныя кольчуги“ й т. д. Така характеристика дуже доречна для східньої окраїни слов'янського свѣту де-небудь на Дону, де слов'яни близько 300 років прожили поруч з кочовими або півкочовими народами руських степів; вона вражає своєю подібністю до літописної характеристики Київського князя Святослава, хоч складено її задовго перед ним. Але вона зовсім не до речі й мало зрозуміла, коли ми хоч на хвилину припустимо, що мова мовиться за слов'ян західних³⁾.

¹⁾ Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ, стор. 19. Ж. М. Н. П. 1908, III.

²⁾ Лаврент. 912, стор. 14. Полное Собр. Русск. Лѣтописей I, СПб. 1846.

³⁾ Вестберг каже: „Я нигдѣ и никогда не предполагалъ существованія какого-то славянскаго государства на нижнемъ теченіи Дона“. Къ анализу восточныхъ источниковъ. Ж. М. Н. П. 1908, III, 20. Чому-ж це неможливо? Руський літопис свідчить про існування у східних слов'ян племінних князів у IX в., називав ймення Мала, Ходоти.

Ак. О. О. Шахматов спитувавсь пояснити образ слов'янського князя-кочовика у ибн-Русте, як пережиток аварського над західними слов'янами панування. В такому разі доречні й потрібні переробки імен міст, що за ними йде й автор: Джерваба в Хорват або Градіст, а „свіат-маліка“ в Святополка (Моравського, 870—894). Але таке штучне читання примусило вченого непомітно допуститися хронологічної помилки на сто років. „Такъ,—каже Шахматов,— въ трудѣ арабскаго писателя персіянина ибнъ-Русте, составленномъ въ началѣ X вѣка, находимъ описаніе могущественнаго славянскаго государства, управляемаго „княземъ князей“ Светъ-Маликомъ (Святополкомъ), живущимъ въ городѣ Джервабъ; описаніе это восходитъ къ старшему источнику, составленному писателемъ Джейхани въ первой половинѣ IX ст.“. Древнѣйшія судьбы русск. племени, стор. 18. Але ми знаємо, що Джейханій був сучасник ибн-Русте й працював на початку X століття. Коли вже шукати письменника, в якого взято звістки про слов'ян першої половини IX ст., то доведеться вдатися не до Джейханія, а до ибн-Хордадбега, що збирав свої відомості про народи східньої Європи раніше од часів Святополка Моравського. Окрім того, аварський каганат, що повстав близько 562 р., на початку IX ст. вже загинув, і його традиції серед західних слов'ян, що мали близькі взаємини з романо-

Отже, річка Рута, описана в „Книзі границь світу“ так, що вона протікала на південь від країни русів і почасти заходила в межі їхнього каганату, — це найшвидше Дін або інша річка в його районі, напр. Сіверський Дінець, що великої для нас ваги не має. Країна слов'ян, що її описали та-таки книга та иби-Русте, — це країна дінських східних слов'ян, яку найближче знали східні письменники та яку найменше знаємо ми. Дінські слов'яни ще численні, вони мають два міста, князя, дарма що він і перейняв тюркські звичаї, торги з сусідами. Але їх становище вже німецьке, бо з'явилися мадьяри-угри, а за ними печеніги. „Книга границь“ зазначає, що на верховинах річки Рути, головної слов'янської річки, межують руси, мадьяри й печеніги, — становище, яке було в середині IX століття. Напирають мадьяри: „Мадьяри постійно нападають на них (тоб-то на слов'ян), — каже Г'ярдізій, — і грабують их. Когда мадьяры приходят, славяне удаляются въ построенныя ими крѣпости; въ крѣпостяхъ и укрѣпленіяхъ они, большей частью, проводятъ зиму; лѣтомъ живутъ въ лѣсахъ“¹).

Називати Дін річкою Рутою є певна рація, через те, що це могло бути східно-слов'янське ім'я цієї річки, якого ми досі не знаємо, та яке могло існувати в VI—IX століттях, коли східні слов'яни залюднювали Дін. У східних письменників річка Дін, що визначає вода, ріка в мові осетинів, нащадків могутнього колись сарматського народу, зветься то класичним (мабуть скитським гелленізованим) ім'ям Танаїс, то „рікою слов'ян“, то слов'янською і руською рікою, то просто „руською річкою“. Очевидячки, її сучасне сармато-осетинське ім'я було мало популярне в добу ранньої слов'янської колонізації, і повинно було існувати якесь інше слов'янське її ім'я, бо слов'яни навряд чи могли вживати назви Танаїс. Можливо, що „Руста“ або ім'я схоже на це й було такою назвою Дону, що її випадково зберіг перський географ²).

германським світом, не могли бути живучі. Після поразки 626 року, якої зазнали під Царгородом від греків, авари помітно слабшають. Р. 635-го їхню кормигу скидають болгароногундури, що залюднювали Чорноморські степи. Близько 630 р. проти аварів повстали чеські слов'яни під проводом Сами, що заснував могутню державу західних слов'ян. Остаточно загинув каганат рр. 795—805, коли його розбили армії Карла Великого, причому слов'яни-хорвати перемогли й вигубили частину аварів, а решту примусили скоритися собі. За таких стосунків західного слов'янства до аварів як могли зміцнитися серед них традиції напівдиких кочовиків? Ціє раз кажемо, таких традицій можна шукати тільки на східній окраїні слов'янства, поміж дінськими слов'янами, що прожили в сусідстві з кочовиками близько 300 років. У звістках другої традиції східних письменників маємо єдиний і дуже цінний опис цього слов'янства, що перетворилося в справжніх „поляна“, тоб-то степовиків, напередодні свого відходу з насидженого місця.

¹) Акад. В. В. Бартольдъ, Отчетъ о поѣздкѣ въ Среднюю Азію, стор. 123.

²) Маркварт запевнює, що річка Дін у VII—VIII ст. на сході була відома, як „ріка слов'ян“. Marquardt, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 198—200. Її назви у східних письменників див. передніш. Маєудій каже: „Между большими и известными рѣками, изливающимися въ море Понтусъ, находится одна, называемая Танаисъ, которая проходитъ съ сѣвера. Берега ея обитаемы многочисленнымъ народомъ славянскимъ и другими народами, углубленными въ сѣверныхъ краяхъ“. Гаркави, Сказанія мусульм. писателей, 140—141.

Можливо, що звідси походить і назва південної частини східних слов'ян і галичан-рутен (Rutheni), яку зустрічаємо у середньовічних хроністів ¹⁾.

Підбиваючи підсумки, ми бачимо, що друга традиція перських географів та істориків, яка бере свій початок від оповідань про народи східної Європи, що їх уперше записав, мабузь, ибн-Хордадбег у книзі „Про генеалогії персів і їх колоній“, приблизно в 40 роках IX століття накреслює етнографічну мапу східної Європи першої половини IX століття на самому початку наїздів на неї мадярів-угри, а потім печенігів. Перед цими наїздами в східній Європі існували руський каганат у країні східного Межиріччя та густа слов'янська людність на річці Дону. Країна русів, або „руський каганат“, обіймала простір між Камською Болгарією на сході та слов'янською колонізацією, що насувалася з заходу, певне від впливу Оки й Волги до лінії великих озер, захоплюючи також вершини річки Дону, тоб-то майбутню Муромо-Рязанську землю.

Оперезана водяними бар'єрами Волги та Оки, замкнена на заході могутніми тоді басейнами озер, слов'янам, що йшли з заходу, країна русів могла здаватися справжнім островом, і східні письменники мали цікавиту рацію називати її так. Вивчаючи текст ибн-Русте, Гярдзія й аль-Бекрія, тоб-то другу традицію, Вестберг наприкінці каже: „Разбойничье гнѣздо островныхъ русовъ находится на сѣверѣ восточной Европы, въ странѣ славянъ. Въ бассейнѣ рѣки Днѣпра русы еще не проникли, во всякомъ случаѣ не успѣли еще овладѣть Києвомъ“. Нема ще русів, додамо від себе, ні на півдні біля Чорного або Озівського моря, ні на кордонах Хазарщини або Халіфату, де вони незабаром з'являться, і де за них голосно заговорять. За доби, коли складалася друга традиція, русів можна шукати тільки в одному місці: на середній Волзі, на захід від „Зовнішніх“ Камських болгар та на схід від лінії слов'янської колонізації ²⁾. Так пояснюються численні археологічні й побутові пережитки русів-скандинавів у цій країні: величезні могилиники з тисячами „нормано-русських“ могил і поховань у Ярославській та Володимирській губернях, забутки стародавньої Едди, що збереглися в Муромських переказах, коряки скандинавського типу, що заховалися в ужитку самих лиш чувашів, нащадків Камських або Срібних болгар і т. и.

¹⁾ Наприклад, у нотаря короля Бели, угорського літописця XI століття, про що див. далі, та в інших.

Річку Руту вважає за Дін також польський історик А. Шельонговський, який проте невдало ототожнив річку Руту з річкою Русою, слов'янське місто Хурдаб з містом русів Артою, через що повстал а й географічна та етнографічна плутанина. Adam Szelągowski, Najstarsze drogi z Polski na Wschód, стор. 54—55. Kraków 1909.

²⁾ Вестбергъ, Къ анализу восточн. источниковъ о восточной Европѣ, стор. 25. Ж. М. Н. П. 1908. 111. „Итакъ, — каже Вестбергъ, — авторъ нашего первоисточника (про руський каганат) писалъ не позже середины 50 годовъ IX столѣтія, еще до появления Аскольда и Дира въ Киевѣ, которые (за Куником) засѣли тамъ по крайней мѣрѣ около 855 года, если не раньше, ибо уже въ 860 году они предпринимають свой знаменитый походъ на Византию“. Проте сам автор шукає острова русів на північному заході й ототожнює його з Гольмгардом ісландських саг, ставлячи цю думку за особливу собі заслугу. Там-таки, стор. 27.

Але, звісно, була-б дуже велика помилка уявляти собі, що всю територію, яку посідав колись руський каганат та яку засіяно матеріальними останками його культури, залюднювали тільки руси. Дарма що русів було багато, — східні пам'ятки другої традиції говорять за 100.000 душ, — певне, ще численніші були ті народності, що підлягали русам та ввійшли до каганату, переймаючи поволі його культуру.

Під руським каганатом наші пам'ятки розуміють політичну державну організацію, до якої, окрім самих русів, ввійшли етнографічно ворожі їм елементи: слов'яни й фіни, що їх „Книга границь“ називає мірвати, Абульфедя — меруси, а руський літопис, певне, їх-же-таки меря.

Слов'яни діставалися до каганату двома шляхами: потрапляючи в полон, і тоді, коли підбивали їх руси. В оповіданні ибн-Русте читаємо, що руси „производятъ набѣги на славянъ, подѣзжаютъ къ нимъ на корабляхъ, высаживаются, забирають ихъ въ плѣнъ, отвозятъ въ Хазранъ и Булгаръ и продають тамъ“²⁾. Г'ярдізій, очевидно, за словами того самого перводжерела, подає подробиці, що їх ибн-Русте викинув, про те, як відбувалися походи русів на слов'ян та як слов'яни поволі приходили в землю каганату. — Руси „постепенно въ числѣ 100 или 200 человекъ приходятъ въ страну славянъ и силой отнимають у нихъ полезныя предметы, чтобы они находились у нихъ (русовъ); много людей изъ славянъ приходятъ къ русамъ и служатъ имъ, чтобы этой службой обезопасить себя“²⁾. Нарешті, автор „Книги границь світу“ подає ще цікавіші, але й пізніші подробиці що-до етнографічного складу руського каганату. Після оповідання про кагана русів та про багатство їх країни, він каже: „Въ одномъ изъ нихъ русовъ племень находится мирваты;... среди нихъ есть и племя Славянъ, которое имъ служитъ“³⁾.

За таких умов про етнографічну одноцільність руського каганату в першій половині IX століття не може бути мови. Він повстав із об'єднаних селищ русів, і під гегемонією русів у один „каганат“ об'єдналися й руси й частина слов'ян і якесь фінське плім'я. Отже природня річ, що сам ибн-Хордадбег у своїй „Книзі шляхів і країн“ (846—7) уже плутає русів із слов'янами та їхню країну зачисляє до Славонії: „Руси, що належать до слов'янських народів“ починає він свій уривок про руські валки. А аль-Бекрій, який додержувався другої традиції, за словами ибн-Якуба (пол. X в.), переказує про те, що „главнѣйшія изъ племень сѣвера говорятъ по-славянски, потому что смѣшались съ ними, какъ, наприимѣръ, Баджнакія и Русы и Хазары“⁴⁾. Ми бачили, що саме

1) Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 267, 269.

2) Бартольдъ, Отчетъ о поѣздкѣ въ среднюю Азію, стор. 124.

3) Туманскій, назв. праця, стор. 136. До слова мірвати автор додає примітку: „Въ рукописи несомнѣнно ошибочно... Объ этомъ народѣ нашъ авторъ неоднократно упоминаетъ и сообщаетъ, что они живутъ на берегу Чернаго моря, по сосѣдству съ внутренними Болгарами и Печенѣгами Хазарскими“... Але суперечність легко усунути, коли припустити, що на Чорному морі автор знав якесь угорське плім'я, яким були й мірвати на Оці. Середонія, як відомо, вважав мерю за недобиток угорської орди.

4) Изв. Аль-Бекри, стор. 54. Записки Акад. Наукъ, т. XXXII, прил.

такий етнографічний склад людности руського Межір'ччя подає й археологія для VII—IX віків.

З'ясувавши питання про місце, де лежав руський каганат, та про його етнографічний склад, переходимо до питання про час його існування, хоч цього останнього ми принагідно вже торкалися.

2. ЧАС ІСНУВАННЯ РУСЬКОГО КАГАНАТУ.

Східні письменники, що подають другу традицію про русів, як ми вже чули, всі говорять за руський каганат і говорять за нього в теперішньому часі, як за державу, що існує тепер, черпаючи свої повідомлення, очевидножки, з спільного джерела, сучасного каганатів.

„Они (руси) имѣють царя, который зовется хаканъ-Русь.“ — повідомляє *ибн-Русте*¹⁾. „Государя Русы называютъ Хаканъ“... — каже „Книга границъ свѣту“, — „Десятину своей добычи и торговой прибыли ежегодно отдають Султану“²⁾. „Они имѣють царя, который зовется хаканъ-Русь. Ихъ царь взимаетъ десятину съ купцовъ. Они постоянно въ числѣ 100 или 200 человекъ приходятъ въ страну славянъ и силой отнимають у нихъ полезные предметы“... читаємо в *Гярдзія*³⁾.

Усі ці повідомлення, що походять безперечно з одного й того самого джерела, можна вважати ніби за одну звістку, що стосується до руського каганату першої половини IX століття, коли повстав запис про нього.

Отже, східня, а саме перська традиція стверджує, що у русів, які жили тоді, за її-ж-таки переказом, родовим устроєм, існувала державна організація. Голова її мав тюркський титул „хакан-рус“, цілком доречний у народности, що довго жила на далекій окраїні східньої Європи, але зовсім неможливий десь поблизу Балтики у недавніх виходнів із Скандинавії. Автор „Книги границъ свѣту“ досить влучно тлумачить цього титула, перекладаючи його словом „султан“, що його звичайно прикладають до східніх, до того мусульманських володарів: як побачимо, вплив Сходу на русів на початку X-го століття, очевидножки, поширювався й на релігійний бік їхнього життя.

Хакан-рус стягає з своїх підданців десяту частину їхньої військової здобичи та торговельного зиску. Чи не тут ми маємо шукати початку десятини Володимира Святославича? Хакан судить русів, причому процеси, коли обидві сторони з вироку невдоволені, закінчуються судовими поединками в присутності озброєних родичів сторін. Цей звичай відомий нам з пізніших пам'яток Київської та особливо Московської Руси, де й треба шукати його батьківщини. Руси та їхні хакани слухаються ворожитів-волхвів, що про них письменники другої традиції

¹⁾ Гаркави, назв. праця, стор. 267; Хвольсонъ, Извѣстія... Ибнъ-Дасти, стор. 35.

²⁾ Туманскій, Новооткрытый персидскій географъ, стор. 136. Видавць замість слова „султану“, яке йому здається „несподіваним“, ставить „государю“.

³⁾ Бартольдъ, назв. праця, стор. 124.

оповідають у загальній формі мало не буквально те саме, що в формі конкретного окремого випадку описує літописець, як київську бувальщину часів Володимира перед його охрещенням¹⁾. Нарешті, хакани, очевидно, беруть участь у нападах, принаймні поважніших, і в торговельних підприємствах своїх підданців, разом з тим збуваючи свою пайку здобичи та десятину, що до них надходить.

Цих подробиць, що звязують руський каганат середнього Надволжя з Київською, ба навіть Московською Руссю, здається нам, цілком досить, щоб підперти думку, що східні письменники не поплутали хакана русів з яким-небудь іншим, наприклад, хазарським, та що носієм цього тюркського титулу був справді володар середнього Надволжя першої половини IX століття.

Звістки про руський каганат, як про державу, що існує тепер, у письменників другої традиції про русів стають поруч з такою чудовою пам'яткою, як відомий вже нам запис про руського кагана у Бертинських анналах 838—9 року, що має на увазі існування каганату за яких-небудь 2—3 роки перед приїздом до Германії руських послів. Обидві звістки навізаєм одна одну підпирають і доповнюють; завдяки Бертинським анналам датування першого запису другої традиції про руський каганат саме першою половиною IX століття стає не тільки ймовірним, але й певним, оскільки певною може бути всяка історична побудова.

Цісар Візантійський Теофіл р. 839 відрядив до германського короля Людовика Побожного посольство. Посли приїхали в Інгельгейм до короля в супроводі людей, що про них літописець Пруденцій, під 839 р., можливо, на початку свого повідомлення переказуючи лист цісаря Теофіла, написав от що:

„Послав так само з ними якихось людей, котрі казали, що вони, тоб-то народ їхній зветься Рос (Rhos), і так запевняли, що їхній цар, на прізвище Хакан, ради приятни вдається до нього, прохаючи згаданим листом, щоб з ласки цісареві вони могли дістати можливість і допомогу повернутися додому через ціле його цісарство, бо шляхи, якими вони прийшли до нього в Царгород, вони верстали поміж народами варварськими, надзвичайно дикими й дужими (нелюдяними), і він не захтів, щоб вони випадково наражалися на небезпеку, повертаючись тими шляхами“²⁾.

¹⁾ „Случается, что приказывают они приносить жертву творцу ихъ, что ни вздумается имъ: женщинъ, мушницъ и лошадей, и уже когда приказываютъ знахари, не исполнить ихъ приказанія нельзя никоимъ образомъ“. Далі про задушення жертви. Гаркави, Сказанія мусульманських писателів, стор. 289. Пор. Лаврентієв, літопис під 983 р.: „И реша старци и бояре: „Мечемъ жребій на отрока и дѣвицу, на него же падеть, того зарежемъ богомъ“ і т. д. Мотузок і ніж, як видно з опису страти жінки підчас похорону чоловіка в ибн-Фадлана (921), офіруючи вживали руси однаково й навіть одночасно. — „И начала вонзать его (кинжалъ) между реберъ ея и вынимать его, а тѣ двое мужчинъ душили ее веревкой, пока она не умерла“ і т. д. Гаркави, Сказанія, стор. 100.

²⁾ „Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant quos rex illorum Chacanus vocabulo, ad se amittitiae, sicut asserebant, causa dixerat, petens

Як відомо, в Германії запідозрили в росах підглядачів; після допиту виявилось, що роси — походженням шведи — „eos gentis esse Sueonum“, і їх затримано¹⁾.

Питання про місце, звідки прийшли послы од хакана росів до цисаря Теофіла в 30-х рр. IX ст., тлумачили по-різному. Акад. А. А. Кунік ладен був визнати якусь норманську державу в східній Європі, але замість титулу хакан або каган хтів бачити власне, широко-скандинавське, ім'я Гакон. — „Досліди над тодішніми міжнародними стосунками, — каже він, — примушують зробити висновок, що послы 838 р., а разом з тим і князь (Kriegsherr) їх Хакан (Hâkan=Chakanus) навряд чи були піддані шведського конунга (Oberkönigs) на озері Меларі, але дуже ймовірно, що цей князь уже стало заснував свою резиденцію по сей бік Балтики серед Чуди або-ж у якій-небудь слов'янській колонії на Чудській землі“²⁾.

„Гдѣ находилась родина этихъ Росъ, — читаємо у Томсена, — въ приведенномъ разказѣ не сказано. Можетъ быть ее слѣдуетъ искать гдѣ-нибудь въ самой Швеціи; но можетъ быть также, что мы здѣсь имѣемъ дѣло съ однимъ изъ выселившихся племенъ, уже тогда обитавшимъ по ту (=эту) сторону Балтійскаго моря или Ботническаго залива“³⁾. Томсен гадав, що каганові послы пройшли до Греччини Дніпром. Акад. Васильевський уважав за ймовірне, що роси „и жили въ области Днѣпра или вообще ближе къ Черноморскому побережью, признавая вмѣстѣ со своимъ племенемъ верховную власть хазарскаго кагана, если и имѣли своихъ князей, которыхъ впрочемъ тоже могли именовать каганами“³⁾.

Ми гадаємо, що Пруденційв запис, як зазначив іще Томсен, сам по собі не дає можливости ближче визначити місце країни, звідки прийшли до Царгороду роси, та де правив їхній каган. Ми можемо тільки порівняти цю звістку Бертинських анналів з звістками східних письменників другої традиції про руський каганат і на підставі останніх визначити, де саме містивсь руський каганат. Зате на підставі Бертинських літописів ми можемо розв'язати інше великої ваги питання: про час, коли існував руський каганат.

Окрім Бертинських літописів, ми маємо в західно-європейській літературі ще одну пам'ятку, де згадано за кагана, очевидячки того са-

per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum totum habere possent, quoniam itinera, per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit“. Annal. Bertin. ap. Pertz I, 434.

¹⁾ „Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus penes se eo usque retinendos iudicavit, quod veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne per-venerit“.

²⁾ *Mélanges russes* V, 15.

³⁾ Гоммсенъ, Начало русскаго государства, пер. Аммона. Чтенія въ Моск. О-вѣ Ист. и Древн. Росс. 1891, кн. I, стор. 39.

⁴⁾ Труды В. Г. Васильевскаго, т. III, стор. СХVII.

мого кагана-руса, що про нього каже Бертинський літопис і друга традиція східних письменників, — це лист короля Людовика Німецького до Візантійського цісаря Василя Македонця року 871-го.

Цісар Східньої Імперії Василь Македонець був проти того, щоб спадковеці Карла Великого, внуки його й сини Людовика Побожного, привлащували собі цісарський титул. В своєму листі до одного з них, до Людовика Німецького, східній цісар, очевидно, докоряв йому за те, що він привластив титул цісаря всупереч усім, як здавалося йому, дипломатичним традиціям. З цього приводу він наводив реєстр титулів, що візантійська дипломатія засвоїла для різних країн і народів.

У відписному листі, датованому 871 роком, Людовик Німецький обстає за своє право на цісарський титул і спростовує візантійський титулярник, здебільша без жадної підстави.

„Дивує нас і те, — лише він у відповідь Візантійському цісареві, — що ти запевняєш, неначе-б володар (Princeps) арабів зветься Протосимболом¹⁾, тимчасом коли в наших книгах нічого такого немає, та й ваші кодекси називають (його) то архонтом (Architon), то царем, то яким-небудь іншим ім'ям. Але ми над усі книги ставимо Святе Письмо, яке через Давида свідчить, що вони (володарі арабів) йменуються не протосимболами, а царями Арабів і Саби. Не знаходимо там само, що ватажок (praelatus) аварів, або хазарів, чи норманів, так само володар болгарів називався каганом, але царем і велителем. Усе це кажемо ми на те, щоб ти, читаючи в грецьких книгах, сам міг довідатися, якою мірою та справа, за яку ти писав, стоїть инакше“²⁾.

З наведеного уривку бачимо, що Візантійське цісарство до 871 р. визнавало принаймні чотирьох володарів у східній Європі, які мали титул кагана або хакана, серед тих чотирьох каганів, — аварського, хазарського й болгарського хана, певне Дунайських болгарів, був і каган народности, що ім'я її Людовик Німецький визнав за слушне перекласти латинським словом Nortmanni — нормани. І хоч яке-б ім'я замість цього слова стояло в грецькому перекладі листа Візантійського цісаря, бо в грецькій мові слова нормани не вживали, — Ρως, як думали Круг і Кунік, чи „βορρεῖσι Σκῆθαι“, як гадав Гедеонов, немає сумніву в тому, що в обох листах мова мовилася саме за хакана-руса, того самого хакана, послы якого нещодавно з'являлися в Царгороді й допіру р. 838 приїж-

¹⁾ Почесне звання, яке візантійські імператори надавали деяким варварським володарям.

²⁾ „Sed ne hoc admiratione caret, quod asseris, Principem Arabum Protosimbolum dici, cum in voluminibus nostris nihil tale reperiatur, et vestri codices modo Architon, modo Regem vel alio quolibet vocabulo noncupent. Verum nos omnibus litteris scripturas sacras praeferimus, quae per David non protosimbolos, sed Reges Arabum et Saba proficere confitentur; Chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazanorum aut Nortmannorum noncupari reperimus, neque principem Vulgarum, sed regem et dominum Vulgarum. Quae omnia id circo dicimus, ut quam aliter se habeant quae scripsisti, legens in Graecis voluminibus ipse cognoscas“ й т. д. Pertz, V, 523. Цит. за Гедеоновим, Варяги и Русь, II, 484. СПб. 1876.

ждали до Германії в Інгельгейм до батька Людовика Німецького, Людовика Побожного, де їх визнали за шведів або норманів родом.

З цього листування не можна робити того висновку, що зробив акад. Гедеонов, а саме буцім-то руський каганат існував іще р. 871-го, коли написано другого листа. Безперечно, аварський каганат знищено р. 805, саме ім'я аварів, як самостійної народности, згадується в західніх хроніках під 826 роком в-останнє. А втім це не перешкодило Василеві Македонцеві поміж іншими каганами східньої Європи назвати також і кагана аварського. Як побачимо далі, є повна рація гадати, що в політичних завірюхах IX віку мусів загинути й руський каганат. Не випадково змінюють свої свідчення про русів тогочасні мандрівники, що їх оповідання стали за основу для третьої традиції східніх письменників, яка замість єдиного каганату знає три карликові „царства“ русів. Воно правда, це не могло перешкодити тому, щоб титул „хакан-рус“ фігурував і далі в архівах та канцелярських реєстрах візантійського двору і правив цісареві за аргумент проти західніх претендентів на цісарський титул. Отож, ми гадаємо, що у нас немає підстави продовжувати існування руського каганату, як державної форми, далі середини IX-го століття. Лист Людовика Німецького, згадуючи за кагана норманів, каже не за сучасне, а за минуле, хоч для того часу й недалеко минуле.

Другий і безсумнівний зразок анахроністичної згадки про руський каганат є спорадичне вживання цього титулу в руських пам'ятках XI—XII віків. Як історична ремінісценція, титул руського кагана вживано й згодом у добу великокнязівської Київської Русі, але тільки в урочистій піднесеній мові співця або казнодія. Літопис і правні пам'ятки його не знають. Нагадаймо тут випадки, коли вживано отак титул кагана в київській обіхідці, що їх можна вважати за зайву й важливу ланку, яка сполучає тодішній Середньоволзький каганат русів з Київською державою непереривною традицією титулування носіїв найвищої влади.

У цитаті з ім'ям співця „давніх часів“ Бояна за цей титул згадує недавній автор „Слова о полку Ігоревім“ (1185): „Рекъ Боянь, и Ходына Святъславля пѣснотворца старого времени Ярослава: Олгова коганя хоти!“¹⁾.

В прикладанні до князя Володимира Святославовича та його сина Ярослава Мудрого цей самий титул зустрічаємо у хвальній промові Київського мітрополіта Іларіона, яку він сказав перед гробницею князя Володимира в Десятинній церкві в присутності великого князя Ярослава й, певне, блискучого зібрання, р. 1051-го.

Нагадаймо уривки, що належать сюди:

1. „О законѣ Моисеомъ... и похвала Кагану нашему Владимиру, отъ него же крещени быхомъ“.

2. „Похвалимъ же и мы, по силе нашей, малыми похвалами великая и дивная створшаго нашего учителя и наставника, великого Кагана наша земля, Владимира“.

¹⁾ Акад. Вол. Перетц, Слово о полку Ігоревім. У Київі 1926 р., стор. 129.

3. „Сей славный отъ славныхъ рождѣя, благородный отъ благородныхъ, Каганъ нашъ Владимиръ“.

4. „Съвлечежеся убо Каганъ нашъ и, съ ризами вѣтхаго челоуѣка, сложи таѣнныя, отрясе прахъ невѣрствія“.

5. „Паче же помолимся о сынъ твоємъ, благовѣрномъ Каганъ нашемъ Георгїи, въ мирѣ и въ сдравїи пучину житїа переплутї“.

6. „Азъ милостїю... Бога мнихъ и прозвїтеръ Иларїонъ, изволенїемъ Его, отъ благочестивыхъ Епископъ священъ быхъ и настолованъ въ... градъ Киевѣ, яко мнѣ быти въ немъ митрополиту, пастуху же и учителю. Быша же си въ лѣто, СФПΘ = 1051, владычествующу благовѣрному Кагану Ярославу сыну Владимиру“¹⁾.

У поданих зразках поетичного й проповідницького слова Київської Русі XI—XII віків ми маємо разом з тим зразки тодішнього „високого стилю“ цієї доби, оздобленого, як це раз-у-раз буває, різними архаїзмами та ремінісценціями старовини, що мали зробити мову урочистою й поважною, вартою тієї високої теми, на яку її призначувано. Як забуток такої старовини, що надавав промові врочистости, вживає промовець і давно переданого до архіву титулу „кагана“, замість звичайного слов'янського „князь“. Але ми не можемо припустити, щоб глибоко-патріотично настроєний співець „Слова о полку Ігоревім“ або його попередник Боян, а так само й митрополіт Іларїон, віддаючи хвалу князеві Володимирові за його подвиг охрещення Русі, могли, щоб ушанувати й звеличити своїх руських та христ'янських князів, прикладати до них титул хазарських, аварських або болгарських каганів, вірою юдеїв, поган або мусулман. Тільки свідомість права на цей титул своїх князів, визнання його за титул предків, за рідну старовину, могли надати йому тієї ролі, яку він відігравав у дружинній поезії та в казанні XI—XII віків.

Нарешті, В. Н. Татищев наводить молитву з акастику, яку склав патріярх Філотей (Коккон? 1354—1355 і 1362—1376), де сказано: „Яко же иногда всесильнымъ ты воеводствомъ спасла еси царствующїй градъ отъ Скифскаго воеводы свирѣпаго вепря, онаго прегордаго Кагана, и разсвирѣпьющимся моремъ тьмочисленные корабли потопила еси“. Цю молитву, хоч і складену „опісля“, Татищев пристосовує до походу на Царгород Аскольда, тоб-то до року 861-го. Як аж надто не сучасна події молитва може правити за зразок церковно-молитовного врочистого слова, свідчити про перенесення титулу кагана на Київських князів і в візантійській церковній літературі дуже пізнього часу, але, звичайно, жадного значіння для історії каганату не має²⁾.

Отже єдині сучасні руському каганатові пам'ятки це запис Бертинських літописів 838—9 року й перводжерело другої традиції про русів східних письменників першої половини IX віку. Друге навіть більшою мірою, ніж перший, коли правдивий здогад, що посли руського

¹⁾ Творенїя св. отцовъ. Годъ второй, кн. II, стор. 223—255.

²⁾ Татищевъ, Исторїя Россійская, кн. II, стор. 364.

кагана шукали в цїсаря Теофіла неможливої допомоги проти угри. Отож єдина певна дата існування каганату це поки-що 20—30 роки IX столїття. Звичайно, можна, ба навіть треба припускати, що він існував і далеко раніше, на початку IX-го та в VIII столїтті; але припускати його існування пізніше од першої половини IX столїття немає жадних підстав. В 30—40 роках IX-го віку в східній Європі переселяються численні народні маси, як-от угорські орди, що мандрували якраз через ті місця, де лежав руський каганат, потім у картині розселення русів повстають такі великі зміни, що гадати, буцїм існував каганат у другій половині IX віку, аж ніяк не можна.

3. ЗАНЕПАД РУСЬКОГО КАГАНАТУ.

Наш Початковий літопис досить добре знає угру-мадьяр, але не пам'ятає виразно, коли вона переселилася. Для літописця угра — невеличка надуральська народність; вона-ж проходить поблизу Києва, переходить Карпатські гори й звоює Мораву. Але він не має загального уявлення про історію та обставини цього переселення, навряд чи він навіть об'єднує угру в один історичний народ, збитий з пантелику надто широким діапазоном хронології й географії угорського переселення, що відбувалося по-за межами відомого йому з візантійських хронографів просторів і часів.

С. М. Середонін резюмує підсумки студій над теорією переселення угорської (мадьярської) народности з Уральських гір у Закарпаття такими словами: „Восточная вѣтвь финно-угорскаго народа, угра или югра, издревле обитали по обѣ стороны Уральскаго хребта, отъ Оби до Камы, занимая южныя части теперешнихъ губерній Тобольской, Пермской, Уфимской и, можетъ быть, часть Вятской. Въ этихъ мѣстахъ угры (югры) сосѣдили съ тюрками, восприняли много тюркскихъ элементовъ; тѣсняемые тюрками, угры стали подвигаться къ западу; послѣ кратковременной остановки въ средней Россіи, большая часть угровъ рѣкою Окою двинулась къ югу, перешла на Донъ и оказалась въ южно-русскихъ степяхъ въ такъ называемой Лебедіи; выселеніе въ Лебедію произошло около 830 г.; тѣсняемые отсюда печенѣгами, угры перебрались на правый берегъ Днѣпра, въ такъ называемую Ателькузу (близько 860 р. П. С.), гдѣ пробыли до 892 года, когда вслѣдствіе натиска враговъ должны были удалиться за Карпаты, гдѣ и основали въ славянскихъ земляхъ свое государство; часть угровъ изъ Лебедіи ушла черезъ Кавказъ въ Персію. Оставшіеся въ средней Россіи угры (меря, весь), при появленіи въ этихъ мѣстахъ славянъ, начали отступать на старыя мѣста, за Волокъ, къ р. р. Югу и Вычегдѣ; слѣдомъ за ними шла русская колонизація, принудившая ихъ оставить бассейнъ Сѣверной Двины и отступити къ Уральскимъ горамъ, въ такъ называемую Югорію, Конду и Обдорію“¹⁾).

¹⁾ Середонинъ, Историческая географія, стор. 216—217.

Вирушивши з своїх осідків у західньому й почасти південно-західньому напрямку, угри розсунули фінські племена, що сиділи перед ними, притиснувши частину їх, так званих східніх фінів, до Волги, а частину, західніх фінів, примусивши шукати притулку далеко на заході, в теперішній Фінляндії. До середньої Волги угри підійшли найшвидше з півночі, як гадає Європеус, з західньої частини Вологодської губернії, понад річкою Унжею, перевезлися через неї біля Юр'івця, або навіть верстов на 10 вище од Плеса, і річкою Шаче, що вливається в Волгу з півдня, пробілися до Суздаля чи до того, що на його місці було ¹⁾.

Отже угри опинилися в тому самому межиріччі Волги й Оки, де зосереджені були варязькі колонії та де, як показують сучасні джерела, існував руський каганат. Тут була перша недовготрасна постійка угри. Що-ж вона тут знайшла і як поведилася тут? Чи є про це які-небудь історичні свідчення?

За ці події, що припадають більше-менше на кінець 20-х та на 30-ті роки IX століття й відбувалися в глухому закутті Європи, мало цікавому для сучасників з західньо-європейських країв, збереглися проте свідчення, правда невиразні й не досить докладні, але такі, що походять з трьох боків — угорського, руського та східнього; вони свідчать про поважність і навіть важливість того, що сталося. За них оповідають угорські перекази, які записали перші угорські літописці, надто нотар короля Бели, що жив в XI столітті й склав книгу під заголовком „Угорська історія про сімох перших угорських ватажків“. За них-же говорять і слов'яно-руські перекази, котрі не ввійшли до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ Нестора-літописця та котрі заведено до хронографів і до пізніших московських літописних зводів, а так само до таких історичних компіляцій, як от праця дядя Каменевича-Рвовського та інших. Нарешті, деякі вказівки на ці події збереглися й у переказах русів та східніх письменників, дарма що останні, через причини цілком зрозумілі, знають тільки початок і кінець або наслідок темної драми угорської навали на селища русів і слов'ян на Волзькому торговельному шляху в першій половині IX століття.

Перший угорський літописець, нотар короля Бели, що жив в XI столітті, тоб-то перед Нестором ще, оповідаючи, як переселилися його предки, каже, що вони, неначе-то р. 884, як він вичитав у якихось хроніках, під проводом сімох ватажків, виступили з своєї прабатьківщини та й вирушили на захід, ведучи з собою безліч союзних народів з того самого „Скитського“ краю.

„Проходячи протягом багатьох днів пустельними місцями, — каже угорський літопис — вони первісним, власне, поганським способом, сидячи на шкурятяних міхах, перевезлися через річку Етиль (Волгу). Вони ні разу не натрапили ні на прокладені шляхи, ні на селища і не

¹⁾ Европеусъ, О народахъ средней и сѣверной Россіи до славянъ. — Ж. М. Н. П., 1868, кн. VII, стор. 69—70.

могли годуватися наготованою стравою, як вимагав їхній звичай, але живилися м'ясом та рибою, аж поки прийшли до Русції, що зветься Сусудаль. І парубоцтво їхне мало не щодня полювало, а через те одтоді й дотепер угри — найкращі мисливці з-поміж інших народів. І таким чином ватажок Альмус, прийшовши з усіма своїми, вступили в землю Русції, що зветься Сусудаль (*terram intraverunt Rusciae, que vocatur Susudal*)¹.

Із землі Русції-Сусудаль угри, як оповідає той-же-таки літописець, приходять до меж народу „рутенів“. Тому що угри з Межиріччя спустилися в країну Лебедії, яку звязують з Доном, то й „рутенів“ гребта найшвидше шукати тут. Так виправдується й пристосування річки Руги, за яку каже „Книга границь світу“ (983), до річки Дону або одного з його допливів і найменування в середньовічній географії рутенами тієї частини східних слов'ян, що спочатку сиділи на Дону, а згодом відійшли до Дніпра¹).

Без опору доходять угри до міста Куеп, тоб-то Києва на Дніпрі й тут стають до бою; оповідання про нього оздоблено безперечно байками.

Об'єднуючи далі історію всього шляху, який угри пройшли від перших місць свого розселення десь у „Скитській“ землі аж до Паннонії, і згадуючи про переможну боротьбу підчас переходу через східну Європу, літописець угорський такими словами описує перемоги угрів над рутенами: „Вони підбили під себе землі рутенів і захопили їхне майно“. Тоді ватажки рутенів, однаково з Киен й із Судаля (*Sudal*), щоб не вигнано їх з їхніх місць, оддали ватажкові Альмові в заручники своїх синів і вкупі з ними прислали десять тисяч марок і тисячу коней з кульбаками та вуздечками, прикрашеними рутенським звичаєм... Разом з тим багато рутенів, перейшовши до ватажка Альма, вкупі з ним прибули до Паннонії²). Далі в тій самій хроніці наведено переказ, як угри Новгороду звоювали, дарма що автор хроніки пристосував його до часів не Альма, а його сина Арпада, і самий Новгород вмістив десь коло Богемії³).

Друга середньовічна угорська хроніка XV-го віку, Йогана Твроща (1464 р.), оповідає, що угри, яких автор плутає з гунами, ідучи з Азії до Європи через Скитію, зустріли в ній народ „альп-рос-урос, що про них у давніших хроніках написали, що вони тепер зуться ру-

¹) Правий доплив Дніпра р. Руг Великий і Малий, тепер р. Рудка — Іпат. літоп. 1151 р., стор. 303 й далі. — Літопись по Іпатск. списку. Спб. 1871.

²) *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac gentini.. cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, стор. 6 і далі (*Historia Hungarica de septem primis ducibus Hungariae Anonymi Belae regis Notarii*, розд. VII—XI). Vindobona 1746. Переклад тексту див. також у *Европеуса*, О народахъ сѣверной и средней Россіи до славянъ. Ж. М. Н. П. 1868, VII, стор. 68—69.

³) *Scriptores rerum Hungaricarum veteres*, стор. 21. Vindobona 1746. Завважмо, що Альмів батько Угек жив р. 819, хоч пізніша Генеалогія угорських королів відносить самого Альма до 744 р. Там-же-таки, стор. 4 й 759.

тенами“. Угри знищили цих альп-рос-урос, розігнали їх з того краю, де вони пробували, та, заволодівши їхньою державою, підгорнули під свою кормигу. Далі йде оповідання про те, як угри (гуни) проживали поблизу Меотійського болота (Озівського моря), тоб-то в Лебедії, куди угри прийшли з Межиріччя ¹⁾.

В народності „альп-рос-урос“, що в її імені сполучено тюркське означення русів із східньо-фінською назвою (орос, орос, урос), не важко пізнати стародавніх русів, які згодом, як повідомляють угорські хроністи, почали зватися рутенами. Місце, де лежала їхня „держава“ (regnum), на шляху угорських орд підчас їх переселення в Європу, а саме перед приходом їх у Лебедію до Озівського моря прямо показує на руський каганат у межиріччі Волги та Оки, через яке проходила угра. У оцих-ото альп-рос-урос угри або їхні епоніми (Гунор і Магор), як висловлюється хроніка, „знищили, розігнали, підгорнули під свою кормигу“, запанувавши над їхньою державою. А втім, далі та сама хроніка повідомляє, що угри „переходили, підгортаючи під свою жорстоку зверхність, суздальців, а потім рутенів“, і цим дозволяє прямо ототожнювати альп-рос-урос з людністю Межиріччя ²⁾.

Хоч як-би ми розцінювали правдивість звісток угорських хроністів, а вона, звичайно, невелика, важко не погодитися з тим, що в основі їхніх оповідань про переселення угрів лежали живі ще народні перекази, які, певна річ, могли зберегтися до XI-го століття, надто в пісенній формі. Відкидаючи всі непевні подробиці, навіть назви, хоч архаїчність декотрих із них, здається нам, дуже правдоподібна, ми все-таки маємо в цих оповіданнях якийсь останок приміром оповідання угорців про те, як їхні предки, переселяючись в Європу, проходили через країни середньої Руси саме тими місцями, де лежав руський каганат, так само про перемоги, руйнування та поневолення місцевої людности, альп-рос-урос або суздальців. Ці події, що про них збереглися угорські перекази, як можна судити з послідовности оповідань тих-же-таки хронік, повинні були відбутися близько 830 року, незадовго перед тим, як угри перейшли в Лебедію до Дону, а тоді до Дніпра, де вони зустріли й так самс зруйнували та підбили під себе рутенів-слов'ян, перше ніж відійти в Чорну Молдаву, тоб-то в Ателькузу Костянтина Порфірогенета.

Такого самого походження руські, або правдивіше слов'яно-руські перекази про те, як угри переходили через місця слов'янської й „руської“ колонізації в країні великого Волзького шляху та яку вчинили тут руїну. Переказів цих, природня річ, ми не знайдемо в „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, пам'ятці південного Київського походження, бо вона дуже мало поінформована про події давніші від половини IX століття навіть для Київської старовини, поминувши вже події, що відбулися на дале-

¹⁾ Deletis igitur eisdem et expulsis, ac sub jugum redactis, regnum illud, invitis vicinis possidere dicuntur usque in hunc diem. Там-же-таки, стор. 48.

²⁾ „tandem Susdalos dehinc Ruthenos crudeli sub dominatione pertranseuntes“. Там-же-таки, стор. 57, пор. 81.

ких країнах де-небудь на Ільменії, середній Волзі або на Дону. Але такі перекази збереглися, як місцева історична традиція, в оповіданнях про часи перед тим, як слов'яни остаточно залюднили північно-західні та північно-східні країни, у новгородських слов'ян, та ввійшли до хронографів руської редакції, що брали свій матеріал у даному місці безперечно з місцевих переказів.

У рукописному хронографі, що належав графові Рум'янцову та був у Калайдовича, за ранню історію Ільменських слов'ян сказано: „Приидоша на них Угре, и положиша людей рускія земли въ конечное заустѣніе; по сихъ же паки приидоша съ Дуная Россы (тоб-то слов'яни. П. С.) и сѣдоша около езера“¹⁾. Отже, значить, зберігєть переказ про якусь перерву в слов'янській колонізації північного заходу та, як побачимо, й північного сходу. Народній переказ прямо сполучає у перерву з іменем угрів, які „положиша людей рускія земли въ конечное заустѣніе“. Навряд чи можна припускати, що Новгородські патріоти цей епізод просто вигадали, в усякому разі не випадково-ж цей епізод зв'язано з іменем угри, коли повної картини, як вона проходила через Межіриччя та взагалі через місця слов'янської колонізації, що могла-б вплинути на авторів хронографів, у руській літописній і іншій літературі не збереглося. Ще докладнішу редакцію того самого переказу про навалу угри на край, де почали були осаджуватися Ільменські слов'яни, знаходимо в одному з хронографів руської редакції, який у списку 1679 року розглянув Андрій Попов та витяги з якого увійшли в його „Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакції“.

У статті „О заустѣнїи Великаго Словенска и постановленїи и зачалѣ Великаго Новаграда“ хронограф оповідає, що після того, як руси й слов'яни, що прийшли з Дунаю, заселили країни північно-східньої Європи (він називає тут місцевості р. р. Волхова, Шелони й „Порусся“ — місцевість коло м. Старої Руси на однойменній річці) — „придоша же на них Угры Бѣлыя и повоеваша ихъ до конца, и грады ихъ раскопаша и положиша Словенскую землю въ конечное заустѣніе“. — „По мнозѣ же времени онаго заустѣнїя“, — оповідає від далі, — „паки поидоша съ Дуная множество ихъ (тоб-то слов'яни. П. С.) безъ числа, ... поидоша на землю Словенскую и Рускую, и сѣдоша паки близь езера Илмера, и обновиша градъ на новомъ мѣстѣ отъ стараго Словенска по Волхову яко поприще и болѣ, и нарекоша Новъградъ Великій, и поставиша старѣйшину князя отъ роду же своего именемъ Гостомысла“... Цей Гостомисл згодом, як відомо, за Новгородським переказом дає пораду покликати князів²⁾. Ми не стаємо в оборону хронографового оповідання в його подробицях, де багато фантастичного. Але основна нитка його оповідання про

¹⁾ Опыт о Новгородскихъ посадникахъ, стор. 4, прим. 10.

²⁾ А. Поповъ, Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей внесенныхъ въ хронографы русской редакції (Приложеніе къ обзору хронографовъ русской редакції), стор. 446—7. Москва 1869.

те, як угри зруйнували первісні селища русів та ільменських слов'ян, що повинні були прямувати до Волзького шляху, не викликає в нас сумнівів: цієї теми не можна було вигадати, її можна було тільки підслухати в місцевій історичній традиції, що в спогадах зберегалася на місцях і повинна була в своїй основі мати відповідну історичну подію.

Варто уваги, що навіть Воскресенський літопис приймає цей переказ і подає з нього ще одну цікаву рису, а саме, що первісні селища ільменських слов'ян, які вони потім покинули — літопис не каже чому, — лежали далеко на північ і на схід од Ільменя — поблизу Ладозького озера, тоб-то на виході або коло початку великого водяного шляху Волзького. — „И пришедше Словѣне съ Дуная и сѣдше у езера Ладожьского, и оттолѣ прииде и сѣдоша около езера Илменя, и прозвашася Русь рѣкы ради Руссы иже впадоша во езеро Ильмень; и умножився имь, и содѣлаша градъ и нарекоша Новоградъ, и посадиша старѣйшину Гостомысла“ і т. д. ¹⁾ Ці незрозумілі й у літопису нез'ясовані еволюції Ільменських слов'ян, стають цілком зрозумілі, коли порівняти з докладнішими редакціями хронографів, які кажуть за перерву в слов'янській колонізації північно-західних країв, що її заподіяли угри, вдершись у Межиріччя далеко на схід від Ільменського та Ладозького озер.

Нарешті, той самий переказ подає в своєму історичному зводі-компіляції дяк Каменевич-Рвовський, що цитату з нього наводить Карамзін ²⁾ та інші.

Відкидаючи всі непевні подробиці переказу, ми на підставі наведеного матеріалу можемо говорити за тривку історичну традицію, що існувала в Новгородських слов'ян, про угорську навалу та угорську руйнацію, яка, простуючи із сходу на захід, зміняла слов'янську колонізацію, відкинула її назад і обернула цілий той край „въ конечное разорение“. Як видно з номенклатури, угра (тепер або раніш) доходила на північний захід до річки Шексни, лівого допливу горішньої Волги, що один з її допливів має назву Ухра (= Угра); на південний захід межиріччя угри, певне, доходили до допливу Оки Угри, — а на півдні до Рязанської землі, де теж є річка Ухорка ³⁾. Звичайно, ще в більшій мірі тієї самої долі мусів був зазнати руський каганат, що лежав у східній частини межиріччя, яке заливали, переселяючись, дикі орди варварів-мисливців.

Деяку вказівку на долю власне русів у ті часи дають джерела східні, а саме письменники другої традиції про русів; джерело її, зва-

¹⁾ Полное Собрание русскихъ летописей, т. VII, стор. 262.

²⁾ Карамзинъ, Исторія государства Россійскаго, т. I прим. 70 та кінець 90; пор. так само Буткова, О Новгородѣ въ VI вѣкѣ, стор. 31—32 і прим. 33 та 40. — Сынъ Отечества. 1836, № 23, ч. 178.

³⁾ Европеусъ, Къ вопросу о народахъ, обитавшихъ въ сѣверной и средней Росіи до прибытія славянъ — Ж. М. Н. П. 1868; Середонинъ, Историческая географія стор. 208 й далі. П. 1916; А. И. Соболевскій. Новые русско-скифские этоды. стор. 20. — Известия Отд. русскаго языка и словесности Академии Наук С. С. С. Р. т. XXXI, Л. 1926.

жаючи на час, не могло знати, що каганат зруйновано й не знає за це, але що з'явилися угри та мають стосунки з слов'янами й русами, за те воно знало.

— „Всѣ они“, оповідає про угрів Г'ярдізій, — „производятъ набѣги на славянѣ, постоянно налагають на славянѣ оброки и обращаются съ ними какъ со своими военно-плѣнными... Они производятъ набѣги на славянѣ и русовѣ, уводятъ оттуда плѣнныхъ, привозятъ ихъ въ Румъ и продають“¹⁾. Цього речення немає в ибн-Русте, і тому Вестберг гадав, що слова „и русовѣ“ „случайно попали въ текстъ Гардизи“, але Маркварт, навпаки, всю фразу брав цілком на карб перводжерела обох авторів²⁾. Ми не маємо незаперечних доводів на користь тої чи тої думки, — ибн-Русте в багатьох місцях стисліший, ніж Г'ярдізій, що, очевидно, менше скорочував текст свого джерела. Отож можливо, що було давнє джерело цієї фрази, як гадав Маркварт; у такому разі в Г'ярдізійовому свідостві ми маємо ще одну вказівку на долю слов'ян і русів, що жили за доби каганату в країні Волзького шляху, підчас угорської навали, коли угра почала просуватися в Лебедію й могла запровадити тут жваву торгівлю людською дичиною. Але можливе, звичайно, з його боку й підновлення. Можливо навіть, що цілий цей абзац належить до пізніших стосунків між уграми, південними слов'янами та Київською Руссю, бо Г'ярдізій писав у половині XI-го століття. Натяки на угорське спустошення та наступне після того визволення можна вбачати в оповіданнях самих русів, які записав Симеон Логотет (X-ті і початок XI-го віку) під 904 роком про те, що ними заволодів та їх гнобив якийсь народ, що від нього вони відзволілися³⁾.

Цікаву ілюстрацію до сказаного про угорську навалу, про її час, місце й характер, можуть дати археологічні дані, хоч які випадкові вони й мало розроблені. Зміна культур, що свідчить про гвалтовну перерву в розвитку місцевого життя, зруйновані городища, навіть розкидані скарби з тяжінням до однієї хронологічної дати, можуть давати зрозумілі натяки на глуху забуту драму, коли угра вкрай зруйнувала середнє Надволжя.

Як зазначено передніш, у країні Межиріччя середньої Волги та Оки між IX і X століттями, за спостереженнями археологів, відбувається зміна однієї давнішої могильної людности на іншу, молодшу. Найдавніші могили Ярославської губернії, що їх датують монети VIII — IX століттів, з виразною перевагою скандинавського інвентаря, не переживають IX-го віку. Могили X-го століття мають вже інший інвентар, де перева-

¹⁾ Бартольдъ, Отчетъ о поѣздкѣ, стор. 122.

²⁾ Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. — Ж. М. Н. П. 1908, III, стор. 15, пор. 13, 16, 391, 472.

³⁾ „Русь, они же дромиты, прозвались своимъ именемъ отъ нѣкоего храбраго мужа Роса, послѣ того, какъ по его волѣ и совѣту, или по предопредѣленію боговъ, они освободились отъ ига народа, овладѣвшаго ими и угнетавшаго ихъ“. — Г е д е о н о в ъ, Вараги и Русь, II, 478—482.

жають речі слов'янського та фінського характеру. За дослідом І. А. Тіхомірова, — враз зникають пиші скандинавські поховання з трупоспа-ленням небіжчика, з високими насипами, багаті на прегарно зроблені скандинавського стилю речі, на зброю, в тому числі на довгі двосічні мечі, нерідко розкішно оздоблені срібними та золотими карбіжами. За-мість них з'являються могили порівнюючи менші завбільшки, з сло-в'янським та фінським X віку інвентарем, сливе без зброї й монет, да-леко скромніші й навіть убогі, зважаючи на час, насипали їх уже після того, як зруйновано руський каганат, слов'янські пересельці, що знову рушили сюди. Ці могили, як свідчить І. А. Тіхоміров, „поразительно бідні речами, которія кь тому же весьма невысокой выдѣлки, одно-образны и небольшого числа назначеній“.

Одміна між давнішими могилами VIII—IX віків, що, як показує місце, час і інвентар, могли належати тільки русам Волзького каганату, та могилами, що їх спорудила тут згодом слов'янська й фінська люд-ність, така різка й помітна, що її можна з'ясувати тільки якоюсь ката-строфою: раптовим зруйнуванням селищ з людністю скандинавської куль-тури, загином та вигнанням цієї людности й новою колонізацією країни переважно з боку слов'ян. — „Даже неопытный и бѣглый взгляд пора-жается рѣзкимъ различіемъ между тѣми и другими вещами, и почти каждый невольно и неизбѣжно приходитъ прежде всего кь заключенію, что тѣ и другіе принадлежать двумъ совѣмъ различнымъ народ-ностямъ“, каже І. А. Тіхоміров, покликуючись далі на літописне опові-дання про те, як вигнано варягів ¹⁾,

Яка катастрофа спіткала середньо Волзьких русів і всю підвладну їм людність руського каганату, що засвоювала собі скандинавсько-руську культуру, ми вже знаємо. Безперечно, це була навала угрів. Зміна людности в межиріччі в наслідок цього нападу свідчить про розміри лиха, яке спіткало країну, та дає цілком ясний і об'єктивний коментар до тих відгуків народніх переказів, угорських і руських, що збере-глися в літописах та хронографах.

Що сталося на середній Волзі, в Ярославському (і Ростовському) краю, те саме вчинилося також на південній околиці руського каганату, на річці Оці.

Подаючи наведену вище характеристику політичної сили й багат-ства фінської людности Рязанської землі VII—IX віків, тоб-то за тієї доби, коли існував тут руський каганат, В. А. Городцов на підставі археологічного матеріалу далі констатує: „Тѣмъ не менѣе въ IX вѣкѣ это население на території Рязанской области исчезло, какъ будто бы по мановенію волшебнаго жезла. Что это население не дожило до конца IX вѣка, лучше всего указываетъ полное отсутствіе въ ихъ жилищахъ и могилахъ куфическихъ монетъ, явившихся въ Окской области въ боль-

¹⁾ И. А. Тихомировъ, Кто насыпалъ Ярославскіе курганы, стор. 242—246. — Труды 2-го Областного Тверского Археолог. Съѣзда 1903 г. Тверь 1906.

шомъ количествъ въ IX в. и продолжавшихъ притекать въ теченіе всего X и отчасти XI вѣковъ“.

Стався наглий напад якогось страшного ворога, певне удар з-заду, а менше захищеного північного боку, можливо, кривава боротьба й потім цілковите знищення або розтіч місцевої людности. Ціаком слушно В. А. Городцов завважає, що було „немыслимо мирно колонизовать землю съ хорошо вооруженнымъ населеніемъ, каковымъ являлись Приокскіе финны VII—IX вѣка“. З приводу спустілих і почасти спалених городищ Надоцького басейну, що їх у X столітті посіли слов'янські колоністи — вятичі, той самий учений дослідник каже: „Созерцая повсюду эти заглохшіе памятники кровавыхъ столкновений, невольно представляешь, что финское население спѣшило какъ можно скорѣе и сильнѣе вооружиться, и это такъ и было, потому что враги стояли за его плечами“.

Цими ворогами, що стояли за плечима, були проте не слов'яни, Смоленські кривичі та вятичі, які насувалися з заходу й півдня, як гадав шановний археолог, а угорські орди, що наринули з північного сходу й півночі ¹⁾.

На жаль, гр. Уваров і П. С. Савельєв не досить пильно виступовали в свій час те, що знайшли в масі могил Володимирської губернії, що вони розкопали, і це позбавляє нас можливости пересвідчитися, чи відбулася зміна культур і людности в IX віці також і тут, у центрі межиріччя, отже й на всій території каганату. За побічну вказівку на

¹⁾ В. А. Городцовъ, Древнее население Рязанской области, стор. 138 — 9, 143—4.— Изв. Отд. руск. яз. и слов. Акад. Наукъ 1908, т. XIII, кн. 4, Спб. 1909. Автор гадав, що кривичі, які мирно колонізували малозалюднені фінські краї межиріччя, цим самим заподіяли надоцьким фінам „какъ матеріальное, такъ и нравственное поражение“ і таким чином знесилили їх. З цього будім користуються вятичі, що кидаються на дуже зміцнену Надоцьку лінію, здобувають її й виганяють звідси фінів. Що вятичі й фіни непримиренно ворогували одні з одними, це доводить брак обопільних запозичень з культурної обихідки.

А втім уважаю з історичного погляду цю побудову за нестійну. По-перше, неясно, яке „какъ матеріальное, такъ и нравственное поражение“ могли заподіяти дужій людності Надоцького району кривичькі колоністи, що мирно осаджувалися поміж фінами й запозичили дещо з їхньої культури; чому їх вплив міг ослабити, а не зміцнити організовану й озброєну людність, що мала численні фортеці на Оці. По-друге, мало ймовірно, щоб вятичі могли здобути суспіль укріплену Надоцьку лінію, на південь звернену, прямим нападом з чола. По-третє, такі оборончі споруди, як Надоцькі фортеці VII—IX віків, з технічних причин не могли повстати відразу, трохи не в самий момент ворожого нападу, як це виходить у автора. Нарешті, брак культурних запозичень у вятичів з боку надоцьких фінів і навпаки не можна пояснити їх ворожими стосунками, бо вони жадним способом не могли стати на перешкоді, щоб скористатися з оздоб та інших речей, відбитих у ворога. Далеко природніше припустити, що вятичі просто не застали на Оці ні розквітлої й багатой культури, ні давньої її людности, коли підійшли сюди, а посіли самі обгорілі руїни городищ, що лишилися після того, як відійшла звідси в Лебедю угра. Такі пам'ятки угорського спустошення й могли складачеві хронографів руської редакції нав'язати думку, що угри „и грады ихъ распаша“.

двоїтий зміст в інвентарях Володимирської губернії може правити те, що обидва названі археологи визнали, неначеб вони, інвентарі тії, справді мають скандинаво-фінський характер, а проф. А. А. Спіцин, розглядаючи ті самі речі, і тепер ладен зарахувати їх до інвентарів скандинаво-слов'янської культури. В основі такої розбіжності двох авторитетів, найшвидше, лежить власне двоїтий зміст могильних поховань, який тепер, на велику шкоду для науки, так перемішано, що не можна що-небудь відрізнити.

Зміна культур у могилах середнього Надволжя та Надоцького району, що відбулася в IX-му столітті, як було зазначено, дає яскраву ілюстрацію й незаперечне ствердження того, про що нам оповідають може й не досить авторитетні історичні джерела. Численна й багата скандинаво-руська людність на Волзі й така сама фінська людність на Оці раптом зникли, як кажуть археологи, в IX віці або між IX—X століттями. А втім це широке датування можна звузити й наблизити до подій, що нас тепер цікавлять, на підставі теж археологічного матеріалу, а саме на підставі скарбів.

Якщо за списком А. Маркова (Топографія кладовь восточныхъ монеть (сасанидскихъ и куфическихъ), составилъ А. Марковъ. С.-Петербургъ 1910) взяти скарби, що в них найпізніші монети належать до першої половини IX-го століття, то, по-перше, частина з них має виразне тяжіння до однієї хронологічної дати, а саме до 820—830-х років, коли, треба гадати, їх і закопано, по-друге, своїм розміщенням ця група ніби очеркує приблизно ту частину північної і середньої Росії, на яку угорська навала поширювалася.

Не зважаючи на всю випадковість і знахідок і реєстрації скарбів, у нас є досить цікавий і навряд чи випадковий матеріал, що його можна витлумачити, як пам'ятку наглої загибелі або розтічі місцевої багатой людности, більше-менше наприкінці 20-х та на початку 30-х років IX століття. До цього часу й треба застосувати навалу угрів та загин руського каганату. А втім реєстр скарбів говорить красномовніше від слів.

1. У місті Вятці р. 1889-го знайдено 6 диргемів, з них 3 омеядських 702, 707 та 712 років, 2 аббасидських 786 і 810 років та один Тагеридський 835 року (Марков № 35).

2. Біля міста Угліча Ярославської губернії, на лівому березі Волги, р. 1879 знайдено скарб, що складається з 5 срібних брусків, 205 цілих та 909 уламків монет, разом близько 5,7 фунтів ваги. Між монетами виявлено 3 сасанідські 507—629 років, потім старовинні арабські, карбовані в Персії 663—694 років, Табаристанські 712—794 р., омеядські, аббасидські, західні омеядів та ідрисидські. Найпізніші монети скарбу належать до 832 року (Марков № 314).

3. У Тверській губернії, Вишневолоцького повіту, в селі Загородді, на березі річки Мологи, 1889—90 років знайдено 11 диргемів, битих 749—831 років (Марков № 267).

4. Біля міста Дем'янського Новгородської губернії, на північному березі озера Селігера, р. 1833 знайдено скарб з 35 диргеми́в, битих від перших років VIII століття до 825 року включно (Марков № 154).

5. Біля села Княжчино Петербурзької губернії, р. 1874-го знайдено скарб близько 300 східних монет, частину яких визначено; виявилось, що найновіша монета 800 року (Марков № 179).

6. Там-же-таки р. 1875 знайдено скарб з 3 срібних виливків та 65 східних монет; з них найстарша 539 року, наймолодша 808 року (Марков № 180).

7. У Тульській губернії, Кропивенського повіту, біля сіл Лапоткова та Покровського, р. 1823 знайдено скарб із східних старожитних речей і 62 теж східних монет. Монети, переважно халіфату, належать до 710—817 років (Марков № 281).

8. У Тульській губернії, Одоєвського повіту, в селі Протасовому на березі річки Волкона, де вона впадає в Упу, р. 1856 знайдено баньку, повну халіфських срібних монет, що їх було кілька сот. Визначено 11 монет, це омейядські й аббасидські від 740 до 841 року (Марков № 284).

9. У Харківській губ. Сумського повіту, біля села Нижньої Сироватки р. 1848 знайдено глиняну посудину, що містила в собі 206 диргеми́в омейядських та аббасидських від 702 до 813 року (Марков № 301).

10. У Харківській-таки-ж губ. на Сіверському Дінці, на схід од міста Харкова, біля Горішнього Салтова збереглося просторе городище, близько півтори верстви в кружині, біля нього широкий могильник в кілька тисяч поховань. Розкопані близько 1000 чоловічі й жіночі поховання виявили своєрідну культуру, яку слушно вважають за хазарську. Знайдені в похованнях монети належать до VI, VII, VIII й IX століть, одна монета навіть до X віку. Старовинні монети мало не зовсім трапляються в супроводі новіших, отже, за висновком Арне — „знахідки монет свідчать за те, що місто, яке тут було, особливо буйно розвивалося в VIII віці й близько 800 року“ ¹⁾.

Можливо, що в Горішньому Салтові ми маємо рештки одного з хазарських міст, яке занепало й навіть може тимчасово зникло за часів угорської навали на руський каганат, а потім на Лебедю, до меж Хазарщини.

Ззначаючи, що знахідки східних монет у південній смузі України, на південь од 49° південної широти, трапляються порівнюючи рідко, шведський археолог каже далі про Донщину: „На півдні найчисленніші знахідки пороблено в Донщині. Всі ці монети датуються IX віком найпізніше, тоб-то часом, коли хазари будували на Дону Саркел і вільно тут порядкували“. Навпаки, у внутрішній Хазарщині, яка лишилася від угорської навали вільна, Арне констатує надто мало знахідок східних монет, принаймні „першого періоду вікінгів“, тоб-то IX-го віку ²⁾.

¹⁾ А. Марковт, *Топографія восточныхъ монетъ сасанидскихъ и куфическихъ* (Спб. 1910, означ. №№; Арне, *La Suède et l'Orient*, стр. 91. Upsala 1914.

²⁾ Арне, *La Suède et l'Orient*, стр. 85—86.

Вказівки, що їх подають писані пам'ятки, та смуга скарбів східних монет, що їх так рясно закопала людність в 20 і 40-х роках IX століття по-над шляхом, де посувалися угорські орди, підказують думку про німу тепер драму про те, як спустошено й знищено людність тих країв, що зазнали угорської навали, з її налагодженими протягом VI — VIII століть торговельними зв'язками з сходом. Коли-б ми мали докладніші відомості, то загин руського каганату з його скандинаво-руськими колоніями, певне видався-б нам не меншою катастрофою, як згодом спустошення Морави, що вчинили ті-ж угри, або навала на межиріччя татар.

4. ВІДГУКИ ПРО ТЕ, ЯК ЗАНЕПРАВ КАГАНАТ, У ЛІТОПИСАХ І ПИТАННЯ ПРО ТЕ, ЯК ПОКЛИКАНО КНЯЗІВ.

Лишається додати, що згогад про загин руського каганату саме підчас навали на середнє Надволжя угрів, приблизно на початку 30-х років IX-го віку, стверджується тим, що багато неначе-б випадкових явищ знаходить собі в ній своє природне пояснення.

Тимчасом як хазари клопоталися перед цісарем Теофілом, щоб він відрядив візантійських інженірів для спорудження Саркела й земляних фортів (укріплення тії мали спинити навалу угрів у межі внутрішньої Хазарії), до візантійського цісаря з'явилося й те посольство від кагана русів, що про нього ми довідуємося згодом з запису Бертинських літописів 839 року. З цього запису ми дізнаємося, що руські послі не могли повернутися додому давнім шляхом через варварські жорстокі народи, яких, очевидячки, ще не було тоді, коли послі їхали до Візантії. Шлях русів до Візантії, як ми знаємо з ибн-Хорладбега, в половині IX-го століття лежав рікою Доном. Отже, тут, по-над рікою Доном, з'явилися ворожі русам дикі народи, що через них послі не могли повернутися давнім шляхом і мусіли шукати способу повернутися туди через Германію. Якщо до Ингельгейму вони прибули з цісарським посольством 838 року, то в столиці Візантійського цісарства вони, треба гадати, з'явилися раніш, тоб-то на початку 830-их років. Це як-раз був час навали угрів на межиріччя й наступного по ньому „конечнаго разоренія“, в якому мусів зникнути й руський каганат.

Отже, посольство кагана русів до цісаря Теофіла, треба гадати, було такою самою його спробою прохати у греків допомоги, яку близько того часу зробили хазари, тільки спробою безнадійнішою й безрезультатнішою.

Не можна не відзначити характерної думки невдах послів повернутися додому круговим шляхом через Германію, — вони, очевидячки, знали про якісь західні зв'язки свого каганату в бік Балтики, або, може, сподівалися відшукати в цьому напрямку свою еміграцію й прилучитися до неї. Ратуючись од угрів, що насувалися на середню Волгу з сходу й з півночі, людність каганату й надто руси, справді, мусіли тікати або на захід у бік Балтики, або на південь у бік Озівського моря, або в обох цих напрямках.

Вихідну характеристику в Початковому літопису племінних стосунків поміж народами півночі та продовження її в формі вигнання варягів найпростіше можна зрозуміти, як стислий, схематичний образ долі руського каганату з погляду мешканця далекої окраїни або сусідньої землі слов'ян. — „Въ лѣто 6367 (859). Имаху дань Варязи изъ заморья на Чюди и на Словѣнхъ, на Мери и на всѣхъ Кривичѣхъ“ (краще: на Веси и на Кривичѣхъ), і далі: „Въ лѣто 6368. Въ лѣто 6369. Въ лѣто 6370. Изъгнаша Варязи за море и не даша имъ дани, и почаша сами въ собѣ володѣти; и не бѣ въ нихъ правды, и вѣста родъ на родъ, (и) быша въ нихъ усобицѣ, и воевати почаша сами на ся“.

Варто вдуматися в наслідки вигнання, щоб ясно зрозуміти, що літописний переказ говорить тут не за звичайних грабіжників — вікінгів, які заробляли в східній Європі шляхетним промислом піратів, а за вигнання колишніх правителів і організаторів цілої північно-західньої та північно-східньої Європи, від Балтики до межиріччя Волги й Оки: за Новгородським І літописом виганяють варягів Ростовська меря, словени, кривичі й чудь. Саме ці племена перед вигнанням варягів не володіли собою, у них була якась „правда“, тоб-то закон, що запобігав родовим чварам і домовим війнам. (Пор. далі: „поищемъ себѣ князя, иже бы володѣлъ нами и судилъ по праву“). Прирівнюючи війни між цими чотирма племенами, що-до крові одно одному чужими, до усобиць, визнаючи їх не за норму, а за якесь неприродне явище, літопис свідчить виразно про те, що раніш, перед вигнанням, ці племена були одне з одним сполучені в один політичний організм, в одну державу. А ми знаємо, що такою державою в ті часи і на тому місці міг бути тільки руський каганат. На чолі тієї держави стояли вигнані варяги, варяги з-за моря, як свідчить той-же-таки літописний переказ ¹⁾.

Саги новгородські й саги скандинавські знають, що Ільменські слов'яни існували довгий час перед Гостомислом і перед згаданими подіями. Варяги з-за моря — це найшвидше скандинавські колоністи, що віддавна оселилися в східній Європі: в даному місці літописець тільки хоче зайвий раз підкреслити кривну спорідненість варягів східних, варягів - руси, з варягами західніми, що з ними перші, звичайно, підтримували постійне єднання. За літописом, їх роля поміж племенами східньої Європи така сама, як і роля русів з руського каганату, що за неї оповідають східні письменники другої традиції. А вигнання варягів за море, у літописця, коли не вважати на дані, нічим по суті не мотивовані, можна найшвидше мати за властивий літописним переказам патріотичний спосіб витлумачити зруйнування руського каганату й ту, можливо, масову втечу русів за-

¹⁾ Пор. варязький, шведський переказ про те, як їхні одноплемінці втратили владу над східними берегами Балтицького моря і „над багатьма просторими країнами на схід“, що подає за словами батька, якому розповідав дід на самому початку XI ст. Торгній. За розрахунком Костомарова ця втрата влади припадає як-раз „къ половинѣ IX вѣка, именно къ тому времени, когда въ нашихъ лѣтописяхъ указывается изгнаніе варяговъ“. — Костомаровъ, Начало Руси. — Современникъ 1860, кн. 1, т. 79.

хідними шляхами, що їх заподіяла угорська навала на середню Волгу з її скандинавськими колоніями та спустошення цих останніх. А втім, цілком можливо, що зруйнування каганату підсиляли й поглибили повстання колишніх їхніх данників і сусід, надто слов'ян, що безперестанку зазнавали від русів грабіжів і наїздів, як це ми знаємо від ибн-Русте й Гярдзія. Тому народній слов'янський переказ про вигнання варягів за море мав деяку рацію близької очевидності приписати цю заслугу не далеким уграм, що наступали з північного сходу та плюндрували разом з русами й слов'ян, а саме цим данникам, ворогам русів: мері Ростовській, словенам, кривичам і чуді, як це показує Новгородський Літопис. Через землі саме цих племін лежали шляхи до Балтики з скандинавських колоній середньої Волги й межиріччя¹⁾.

Ми гадаємо, що й славнозвісну в нашій історіографії Новгородську легенду про те, як покликано князів з усією руссю з-поза моря (після вигнання варягів через те, що серед північно-західних і північно-східних племін спалахнули усобиці й війни), дуже просто й природньо можна пояснити, коли зважити на події, які сталися в східній Європі та політичне оточення, яке склалося після відходу угрів з межиріччя спочатку в Лебедію, а потім в Ателькузу. — „Рѣша сами въ себѣ: „поищемъ собѣ князя, иже бы володѣлъ нами и судилъ по праву“. Идоша за море къ Варягамъ къ Руси. Сице бо ся зваху ты Варязи Русь, яко друзіи зовуться Своє (свее), друзіи же Урмане, Анѣгляне, друзіи Гѣте; тако и си“ і т. д., читаємо в „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ за Лаврентієвським її списком.

Хто ухвалив цю цікаву й важливу своїми наслідками постанову, і хто відрядив посольство до руси, що проживала за морем?

Щодо цього питання, в літописних джерелах є чимала розбіжність, яку надто легковажать, визнаючи її за наслідок огріхів і помилок переписувачів та яка в нашій концепції набуває дуже поважного значіння. В „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ Лаврентієвського списку, що з нього звичайно користуються в дослідях, як з давнішого (XIV вік), не зазначено, хто відряджав посольство за море; не за морем перед Руссю виступають з славнозвісною промовою представники чотирьох племін: чуді, словен, кривичів і веси, — „Рѣша Руси Чудь, (и) Словѣни и Кривичи (и „Вси“) і т. д.²⁾. Але вже в Іпатському списку (XV в.) та сама „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ говорить про п'ять племін і висловлюється в такій формі, що

¹⁾ У Татіщєва варяги, що приходять з-поза моря, беруть данину й з руси, яка за Татіщєвим, живе в Фінляндії. Вигонять варягів слов'яни й русь спільними зусиллями. „Въ лѣто 6368. 860. Варязи брали дань отъ Русси, Чюди, Славянь, Мери, Веси и Кривичь, а Козары“... й т. и. І далі: „6369. 861. приходили Варязи изъ-за моря дани ради къ Славянамъ въ Великій градъ; Славяне жъ и Русь отказавъ не дали имъ дани“...—Комбінація можлива, хоч її жадна з літописних вказівок не підтримує. Правдоподібніше, автор вставляв тут русь з логічних і патріотичних міркувань, що з теорії Татіщєва випливають. — Та ти щ е в ъ, Історія Російская, кн. II, стор. 10, 11.

²⁾ Лавр. літ. стор. 8, — П. С. Р. А. т. I. Спб. 1846: Повѣсть врем. лѣтъ по Лаврент. списку, изд. Археограф. Комис. стор. 19. СПб. 1910.

в складі посольства за море й до того на першому місці доводиться бачити русь, звичайно, ту русь, яка жила й лишилася жити на східньому березі Балтики, звідки прийшло посольство, — „ркоша. Русь. Чудь. Словенъ. Кривичи („Всь“) і т. д. ¹⁾

Раніш авторитет Лаврентіївського списку „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ стояв вище од такого-ж списку Іпатського літопису, бо була думка, яку ствердив акад. О. О. Шахматов, буцім за джерело першого правив найближчий до тексту Нестора список ігумена Видубецького монастиря Сильвестра. Тепер акад. В. М. Істрин прийшов до висновку, що Іпатський літопис у своєму початку являє собою список власне автентичного літопису Печерського монастиря Нестора-літописця, складеного 113 року, а список Лаврентіївський — список ігумена Сильвестра 1116 року, — тому й презумпція автентичності переноситься з Лаврентіївського списку на Іпатський список Повісти ²⁾. Тому й читання Іпатського списку, що в числі посольства містить насамперед русь, стає навіть не поруч, а на переді читання Лаврентіївського літопису.

Але „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ — пам'ятка київського походження, а переказ про покликання князів складено безперечно в Новгороді, отже рішальне що-до цього слово повинно належати літописам Новгородським. На жаль, найдавнішому з Новгородських літописів за Синодальним харатейним списком, що належить до початку XIII-го віку, бракує перших аркушів. А в пізніших його списках (Толстовському, Археографічному й Академічному) є тільки перелік племен, що повстали проти варягів: це словени, кривичі, меря й чудь, але нема переліку ні племен, що послали по варягів, русь, ні послів, що перед нею промовляли ³⁾. А втім літопис Іоакимівський, дарма що це пізніша компіляція, в початковій своїй частині користується, як зазначив ще С. М. Соловйов, безперечно з початкового Новгородського літопису, примушує нас рішуче обставати за читання Іпатського списку „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ про участь у посольстві Руси. Тут, за єдиним зацілілим списком Татищева, ми читаємо звістку, що „старѣйшины земли, собравшись отъ Славянъ, Руси, Чуди, Кривичъ и прочихъ предѣль... послали отъ себя за море къ варягамъ Руссамъ просити князя“ й т. д. ⁴⁾. Отже, посольство за море ухвалюють і послають, а з Іпатським списком „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ також беруть у посольстві участь представники не тільки словен, чуди, кривичів і веси, але й руси, причому Іпатський літопис ставить русь на перше, а Іоакимівський — на друге місце поміж племенами.

Таку концепцію стверджує й низка інших джерел пізнішого походження, які проте мали можливість використати переказ про князів у його

¹⁾ Іпат. літопис.—П. С. Р. Л., т. II, стор. 14. СПб. 1908, изд. 2; Лѣтопись по Ипатскому списку, стор. II, изд. Арх. Ком. СПб. 1871.

Таке саме читання дають Троїцький і Переяславський списки.

²⁾ В. М. Истрин, Замечания о начале русского летописания, стор. 251.—Известия Отд. русск. яз. и слов. Рос. Акад. Наук, т. XXVII. Л. 1924.

³⁾ Новгородская лѣтопись по Синодальному харат. списку, стор. 5. СПб. 1888.

⁴⁾ В. Н. Татищевъ, Исторія Россійская, кн. II, стор. 11.

первісній Новгородській редакції. Так, у „Никифора патриарха Царяграда літописць вьскорѣ“, якого складено в Новгороді та який дійшов у списку XIII-го століття, тоб-то близько того часу, коли написано Синодального списка Новгородського I-го літопису, в звітках про русів сказано: „при сего (цїсаря Михайла) царствѣ придоша Русь, Чудь, Словенѣ, Кривичи кѣ Варягомъ, рѣша: „земля наша велика и обильна“ й т. и. Хронограф першої руської редакції (близько 1512 року) теж приділяє русі активну ролю в посольстві за море до варягів-руси. В статті „О князѣхъ русскихъ“ (розділ 168) Хронографу читаємо: „При Михаилѣ и Василіе царема и при Ѡотїи патриарсѣ придоша Русь, Словене и Кривичи Варягомъ рѣша: земля наша велика и обильна, пойдите владѣти нами“ й т. и.¹⁾ Стрийковський також знав переказ про покликання князів саме в редакції з активною участю руси, і він прямо покликуються на руських літописців, яких, очевидно, в даному місці й відтворює. — „Літописці руські“, — каже він, — „не пояснюють, хто були Варяги; але просто починають свою хроніку так: послаша Русь кѣ Варягамъ, говоря: приходите княжить и владѣть нами“ й т. д.

Отже, треба гадати, що первісна редакція Новгородського переказу про покликання князів з-поза моря, яку відтворив початковий Новгородський літопис та зберіг у переказах Іпатський список „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ і інші пізніші твори, активну ролю в ухвалі й посольстві до руси за море приділяла теж русі, що виступала разом з слов'янськими та фінськими племенами, значить і жила поміж ними. Така редакція переказу про покликання дає підставу обстоювати, що постійного місця перебування руси, її батьківщини, треба шукати не на західньому, а на східньому березі Балтики, що, значить, русь, яка опинилася за морем, була просто більш-менш численною групою руських емігрантів-втікачів, які ратувалися сюди під лихоліття, коли руйновано руський каганат. З цього погляду для науки не має істотної ваги, де саме перебувала за морем ця уславлена „вся русь“ і куди їздили по ню послі: чи в Скандинавію до шведів, як доводили норманісти, чи в Помор'я, як того бажав Геденов, чи навіть у Фінляндію, де В. Н. Татищев убачав „Рюриково наслѣдіє“.

Завважимо до речі, що походження пізнішої форми переказу про покликання, як ми знаходимо її в Лаврентіївському списку, де русь з-поміж активних учасників покликання князів усунуто, далеко легше вивести з первісної його форми, яка збереглася в Новгородських та Іпатському літописах, ніж останню вивести з першої. Легше припустити, що пізніший літописець хотів усунути позірну плутанину, яка повставала з оповідання про те, що русь разом з іншими народами викликала з-за моря теж русь, і викреслив її з переліку учасників посольства, аніж гадати, що він цей перелік збільшив довільно ради сумнівної чести свого руського ім'я. Та хоч яке було походження цієї редакції з скороченим списком

¹⁾ Андрей Поповъ, Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи, стор. 4. Москва 1869.

учасників посольства, ми повинні визнати її за пізнішу, помилкову й таку, що в своєму логічному розвитку призводить до безкрайої плутанини та заводить у суточки „варязького питання“, в яких руська історична наука опинилася.

Посольство п'ятох племен — руси, слов'ян, кривичів, чуди й веси, згідно з літописним оповіданням, подається за море й десь там знаходить русь, яка належить до варязького плім'я, живе також, очевидячки, поміж західними варягами, найшвидше на Скандинавському березі, але не є з неї шведи, ні норвезці, ні англо-саксонські, чи данські нормани, ні, нарешті, готландці: літописець ставить русь-варягів поруч з цими варязькими народами, але окремо від них.

Відшукавши цю русь, посольство виголошує перед нею промову, яку наш літописець, ніби-то, взяв у англо-саксонського літописця Відукінда: „Земля наша велика и обильна, а наряда вь ней нѣтъ; да подѣте княжить и володѣти нами“. Заклик почуто. — „И изьбрашася з браться съ роды своими, пояша по собѣ всю Русь, и придоша“. То були: Рюрик, що сів потім у Ладозі або Новгороді, Синеус, що попростував до веси на Білоозеро, та Трувор, що посів Ізборськ у кривичів. Але з приводу цього повороту руських князів фундатор норманської школи, академик Байєр, завважує: „И хотя Рускіе лѣтописцы отъ Рюрика начинаютъ, однакожь слегка припоминають, что онъ былъ отъ поколѣнія прежнихъ Рускихъ владѣльцовъ, которые и сами варяги были, и сіи были выгнаны отъ Гостомысла“. Не можна краще й слушніше висловити ту думку, що в покликанні князів ми, згідно з загальною літописною руською традицією, повинні бачити не покликання чужинців, а поворот до давнього попелища руських емігрантів, які, через повстання слов'янських та фінських племен східньої Європи, мусли шукати собі тимчасового пристановища за морем ¹⁾.

Звичайно, ніхто тепер не стане обороняти цю літописну традицію в цілому. Багато в ній помилкового та, як думали, загадкового й неймовірного. Нагадаймо головні проти покликання князів закиди і поспитаймося розглянути їх з погляду поданих фактів.

Насамперед, хронологія літописця, чи краще Київської „Повѣсти временныхъ лѣтъ“, що її склав у Києво-Печерському монастирі чернець Нестір книжний. Як відомо цісар Михайло, з якого покладено роки подій на Русі, зацарював не з 860 року, як гадав був літописець, а з 842-го, тоб-то 18-ма роками раніш. Отже всю хронологію перших подій історії Руси, в тому числі й вигнання варягів і покликання князів, треба переставити на 18 років углиб IX-го століття. В такому разі вигнання варя-

¹⁾ Сигфридъ Байеръ о варягахъ, в Истории Россійской В. Н. Татищева, кн. I, ч. 2, стор. 297. Москва 1769. Як дає зрозуміти Іоакимівський літопис, Рюрик неначе був сином однієї з дочок Гостомисла, який став на чолі слов'янського проти варягів повстання, а фінами володів як спадщиною. — Т а т и щ е в ъ, Исторія Россійская, кн. I, стор. 45. Москва 1767; кн. II, стор. 11 й 361, прим. 43 з покликаннями на Степену Новгородську, Стрийковського та Іоакимівський літопис, і стор. 366, прим. 62. Москва 1773.

гів припадає на 20-ті — початок 30-х років IX-го віку, а покликання більше-менше на кінець 830-х або на початок 840-х років ¹⁾.

Згадаймо, що в цей час угри вже відійшли в Лебедію (бл. 830 р.), а в рр. 830—840 з'являються на берегах Дуная, що раз більше втягуючись у західні стосунки. Отже, руйновище руського каганату в той час вони покинули і для повороту втікачів настав час. Але, природня річ, подумати про це повинні були не вони, а ті, хто лишався на місцях: русь, яка заціліла від погрому, та інші племена, які на практиці пересвідчилися, що навіть лиха влада краща, ніж коли її зовсім немає.

Як відомо, промову послів перед руссю в її висловах, здається, запозичено в англо-саксонського літописця Відукінда (967 рік); відомо так само, що самий мотив покликання й число три, в якому з'являються князі,— все це складові частини загально германського пересельського оповідання, яке прозою й віршами зберегалось у переказах мало не всіх германських племін ²⁾. І те й друге для руського літопису, справді, штучне або випадкове, а промова, позбавлена місцевого кольориту, є тільки літературна форма, що її переказ найшвидше запозичив з фонду пересельських оповідань, а число три не відповідає числу племін, які покликали князів.

Далі, важко припустити, щоб для покликання князів із чужинців могла утворитися якась федерація народів північно-східньої Європи IX-го віку. Безглузда здається ідея, що, як каже літопис, зародилася у цих племін,— після щасливого повстання й вигнання гвалтівників-варягів знову вдатися до тих-же-таки хижаків із закликком „княжити и володѣти“, і надія у зайдів-розбишак знайти будь-яке право, за яким вони судитимуть і слов'ян і чудь, кривичів і весь.

Нерозв'язною загадкою, що її створила фантазія неуча-літописця, здається й існування за морем руси, яка не повинна бути ні шведською, ні норвезькою, ні данською, ні готландською, але повинна бути варязькою, тоб-то норманською, і в слушний час перебувати десь поміж названими народами руси, якої не знає жадна скандинавська пам'ятка та яка не лишила по собі жадного сліду ні в могилах, ні в назвах, ні в переказах, навіть у тих скромних розмірах, які ми можемо для східньої Європи зазначити чи в Києві, чи на середній Волзі, чи де-небудь біля Ростова й Мурома.

Фантастичність літописного переказу доводить і те, що переселення через море цілого плім'я руси, безперечно, дуже численного, якщо взяти на увагу ту роль, яку воно відігравало в східній Європі, переселившись сюди, до того переселення цілковите, таке, що всі сліди його на батьківщині зникають, просто неможливе. Неймовірно, щоб такого епізоду з своєї історії IX-го віку не зазначили скандинави, які стежили за успіхами своїх одноплемінців де-небудь у Франції або в Італії і розповіли нам про них. Нарешті, що це за скандинавське плім'я, в якого особові ймення однаково добре чи зле пояснюються і з скандинавських і з слов'янських мов;

¹⁾ В. О. Ключевскій, Курсь русской истории, т. I, стор. 101.

²⁾ Тiандеръ, Датско-русскія изслѣдованія, т. III.

яке так просто, неначе повертаючись до себе додому, взяло та й прийшло в напівдику країну, звідки його допіру вигнала, замучена його грабунками людиність? Що це за князі, які розсаджуються в Новгороді, Ізборську та Білоозері, чому вони не їдуть далі, а посилають своїх мужів у Ростов і Муром і не натрапляють тут на жаден опір? Далі, чому ці руси так швидко, через одно-два покоління, забули свою рідну й заговорили мовою слов'янською; чому вже р. 907-го вони занедбали рідних богів, Тора й Одина, й почали присягатися „по Руському закону... оружьемъ своимъ, и Перуномъ богомъ своимъ, и Волосомъ скотьимъ богомъ“, тоб-то богами слов'янськими ¹⁾; чому навіть у найконсервативнішому з ритуалів, похоронному ритуалі руси вже на самому початку X-го століття вживають такого невластивого їм слов'янського звичаю, як задушення небіжчикової жінки? І яким чином цим, порівнюючи, нечисленним зайдом, що р. 862 з'явилися в східній Європі, поміж неорганізованою масою племін і язиків, які їх не знали або знали з гіршого боку, пощастило не тільки організувати державу, ба й зберегти своє, мало кому відоме ім'я, накинути його слов'янам, фінам, покрити ним східню Європу? ²⁾

Усе це важкі й навіть, як показала історія питання, нерозв'язні загадки, коли ми, як і раніше, починатимемо історію русів у східній Європі з 862 або навіть з 842 року і, як колись, намагатимемося знайти до них ключ, стоячи на ґрунті давніх національних шкіл: норманської, слов'янської, литовської або фінської. Але ці загадки легко розв'язати, коли ми візьмемо до уваги все сказане вище про давню „руську“ колонізацію в східній Європі, про існування, певне, вже в VIII і в першій половині IX-го століття на середній Волзі руського каганату, в якому під гегемонією русів уже тоді об'єднано було й слов'ян і фінів; про зруйнування цього каганату наприкінці 20-х і на початку 30-х років IX в. од угрів, по відході яких спершу в Лебедю, а потім в Ателькузу на сплюндрованих од них місцях могло відновитися державне життя, дарма що осередки його тепер природньо й на довший час відсуваються на захід, у Новгород на Волхові та в Київ на Дніпрі.

Почати з того, що факт покликання князів із-за моря, за який оповідає, прикрасивши його, руський літописець, зовсім не був нечуване й навіть рідке явище на Балтицьких берегах. Отож немає нічого неймовірного в тому, що в свої легендарно-риторичні шати літописець прибрав справжній випадок виклику князів з їхніми родами з-за моря. Подібних випадків, поминаючи подорожі за море князя Володимира та Ярослава по допомогу, ми, за скандинавськими джерелами, можемо зазначити принаймні два, і в обох випадках викликали на батьківщину князів-емігрантів, які перед тим мусіли шукати поратунку за морем. Від описаного в нашому початковому літопису покликання Рюрика з братами 862 (або 842) року або втечі й повороту „з-за моря“ Володимира

¹⁾ Лаврентьевская літопись 907 г.

²⁾ Докладний звід усіх заперечень проти „покликання князів“ див. у Д. И. Иловайского, Разысканія о началѣ Руси. Москва 1882, изд. 2.

Святаславіча 977—980 років вони відрізняюцца тількі тым, што діюцца, так-бі мовіці, навапікі: емігранці ратуваліся не з східнага берага мора на західній, а з західнага на східній, з Скандінавіі в Гардарыкію, і выклікаці іх назад доводілася пасольствам, які прыїжджалі не з Русі до Скандінавіі, а з Скандінавіі в Русь, або в Гардарыкію. Отож за часів руськага князя Яраслава Володыміровіча выклікаці конунга Олафа, на прізвище Святаго, які перад тым перебуваў на Русі, а потім завалодів Норвегію¹⁾. Другога разу, калі норвежцам паштаціло прогнаці від себе караля Свена, людність надморскага міста Трондгейма выріджае урочісте пасольство в Гардарыкію за море й до рудчае йому паклікаці на каралівскі трон Олафовага сына Магнуса, што перебуваў у Гардарыкіі²⁾.

Нас ані трохі не дывуе, што цых факціў, важлівых для скандінаўскай історыі, не зазначае літопіс руські. Отже, не павінно дывуваці нас і те, калі скандінаўскі пам'яткі нічога не кажуць за падарож до Скандінавіі Володыміра або за выклік русів Рюрыка з братамі, якшо з цых русів було не якась скандінаўскае плімя, а проста купка емігранціў, што поверталася назад.

Цілкам прыродна, што східні русі з берагів Волгі в 30—40-х роках ІХ століття моглі опініціся за морем, де-небудзь у Швеціі, як вони опініціся в 830-х роках у Візанціі й потім 838 року в германскаму місті Інгельгеймі, далі в Хазарыі, в Табарыстані й т. і. І нема нічога прыроднішага, што на пачатку сорокавых рокаў, калі угра пачала втягаціся в Дунайскаі стосункі й помалу відплываці до Дунаю в Ателькузу, еміграцію выклікаці, або вона сама пачала повертаціся до давніх осель, із зрозумілаі аберажності трымаючысь спачатку тых міст, котрі менше потерпілі від угры. Така подія не могла прывернуці до себе увагі скандінаўскаіх літопісціў, як факт для скандінаў малозначні, але павінна була зберагціся в пам'яті руськаіх літопісціў або в переказах, звідкі її літопісці взяли.

За літопіснім оповіданням, прышло з-за мора трое руськаіх князів з сваімі родамі. Число, можливо, й неточне, дарма што воно точнісінько відпадае трьом племенам, трьом містам і трьом царям, якіх трета східна традиція про русів знае на місці колышнага каганату саме в другоій половіні ХІ століття, як побачымо далі. Ці князі малі скандінаўскаі, можливо, пачасті й слов'янскаі або дуже палов'яншені йменна: Рюрык (Реріх — у чеськай мові сокіл), Сінеус і Трувор. З'явіліся вони „сь роды сваімі, паяша по собѣ всю Русь“, факт цілкам зрозумілій, бо у східніх русів за доби каганату, як павідомляе ібн-Русте, панувалі родові сто-

¹⁾ Antiquités russes II, 110.

²⁾ „Sveine rege e Thrandheimo ejecto, Thrandenses hoc consilium iniere, ut eligerentur optimi viri et potentissimi, qui peregre proficiscerentur, ducibus Kalvo in Eggia et Einare arcipotente in regnum Gardorum, Jarisleivum regem oratum, ut ipsis traderet, Magnum, filium Olavi Sancti“ etc. — Ant. russes II, 101.

сунки¹⁾; отже й емігрантський гурток міг чисто-ввесь піти за своїми князями²⁾.

За такого тлумачення усувається й непевність що-до питання про русь варязьку, яка до жадної з західньо-варязьких груп не належала, тому що літописець каже за варягів східних і хоче підкреслити їхню спорідненість і разом їхню окремішність од західньо-європейських норманів. Руські пам'ятки так само відрізняють русина й від слов'янина й від варяга, і ми не маємо потреби припускати, що в цій різниці, якої додержуються й Руська Правда й літопис, виявляється новгородський провінціалізм³⁾. Ми починаємо розуміти, чому після вигнання варягів — руси з східної Європи за ними могли відрядити посольство, що залишилося, русь, чудь і слов'яни, сподіваючись від них наряду й суду за правом: не мрійність і власна нездатність до державного ладу й організації керували ними, а природне змагання відбудувати зруйнований підчас угорської навали та повстання племен державний порядок, свій руський каганат, де в злагоді жили й скандинави-руси, і слов'яни, й фіни. Ідея про це цілком природно зародилася у руси, що залишилася, слов'ян та інших племен після того, як угри відійшли далеченько, зродилася, звичайно, не в народніх масах, а в „старфйшинь“, до яких належав і Гостомисл, що просто зазначає й Іоакимівський літопис. „Старфйшинь“ звязували з каганатом не самі лиш негативні риси, властиві існуванню кожної державної влади, а владі IX віку особливо, а й усі вигоди, сполучені з захистом ладу на торговельному Волзькому шляху, так само й з охороною права, яке навряд чи дуже одрізнялося від права згодом записаної „Руської Правди“, з її систематичним піклуванням про захист прав заможної людини.

Відряджали старшини послів не до якогось чужоземного плім'я, аби лиш знайти охочих „княжити и володѣти“ ними, а по своїх втікачів, що їх, можливо, в окремих випадках звязували з цими старшинами крвнї взаємини; натяки на це заціліли в літописах. З цими втікачами, звичайно, вони свого часу сварилися, проте вони символізували єдність розкиданих на величезному обширі, чужих одно одному слов'янських і фінських

¹⁾ „Когда просить о помощи который-либо изъ ихъ родовъ, выступаютъ въ поле всѣ; между ними нѣтъ розни, но воюютьъ единодушно противъ врага, пока не побѣдятъ его“, ибн-Русте близько 903 р. — Г а р к а в и, Сказанія мусульм. писателєй, стор. 268 — 9.

²⁾ В. В. Лонгін у словах „пояша по себѣ всю Русь“ бачить вказівку на підлеглість цілої північної руської землі; таке тлумачення підказала авторові безнадія раціонально пояснити ці слова. — Мирные договоры русскихъ съ греками, стор. 2. Одесса 1909.

³⁾ Руська Правда, ст. I: „Аще боудеть роусинъ, либо гридинъ, либо коупчина, либо ябетникъ, либо мечникъ, аще изъгой боудеть, либо словенинъ, то 40 гривенъ положить зань“. „И рече Олегъ: „исшїте прѣ паволочиты Руси, а Словѣномъ кропїиный“, и бысть тако“. — Лавр. літ. 907 — 912. „Игорь же совокупивъ вои многи, Варяги, Русь и Поляны, Словѣни и Кривичи, и Тѣверьць, и Печенѣги“. — Лавр. літ. 944. Пор. князя Володимира, що р. 980 ставить слов'янських ідолів і силкується позбутися варягів, відряджаючи їх до Греччини. Так не міг вчинити варяг скандинавський.

племен, всі вигоди зносин з далекими культурними краями заходу й сходу, давній і звиклий лад, правду і право. І покликана до повороту назад русь була дужа не як завойовна сила, — це був би абсурд, — а в ролі відновників цього ладу та, можливо, визвольників від решток дикої угри, що де-не-де ще трималася. Покликані князі зустрічали не опір, а підтримку й оборону в місцевих силах, насамперед, звичайно, в „старфйшинах“, тоб-то в місцевій військово-купецькій аристократії, яка повинна була вирости на Волзькому торговельному шляху. За таких тільки умов стає зрозуміла можливість для Рюрика, що сидів у Новгороді, розсилати „мужи своя“ до Ростова й Мурома, і внутрішня логіка аргументації Олега, який застав у Києві двох варягів, Аскольда та Дира, „не княжеского рода“¹⁾.

Нарешті, тільки русь у нашому розумінні, яка перед тим мало не два століття прожила побіч слов'ян, встигла ввібрати в себе масу слов'янської й, певне, фінської крові, яка історично на Волзькому шляху повинна була поставити за принцип державного будівництва мирне співжиття усяких племен, могла вважати себе не за приходнів, хоча-б і давніх у східній Європі, а за тубільну „руську“ народність. Тільки така русь могла потім стати мовою, релігією й звичаями напівслов'янською, як це можна завважити вже на мужах Олега й Ігоря, а потім протягом X—XI віків злитися з слов'янами цілком, так що і в могилах її не відізнати.

Візантійський письменник, Симеон Логотет, що жив у X-му й на початку XI століть, сучасник русів Святослава й Володимира, які за його часів цілими валками одвідували Царгород, від них безперечно чув той переказ про їхнє походження, що його й подає нам під 904 роком: „Руси“, каже він, — „вони-ж дроміти, прозвалися своїм іменням од такого собі одважного мужа Роса, після того як з його волі й за його порадою або з призначення богів, вони одзволілися од гніту того народу, що запанував над ними й гнобив їх“.

Акад. Гедеонов, перший, хто оцінив цю звістку, гадав, що така етимологія імени „рос“ — „приналежить кь древнфйшему времени, быть может кь эпохѣ перваго знакомства грековъ съ Русью“. Значить, уже під той час, коли, як гадає Арне, його шведські колоністи, тільки оце

¹⁾ Акад. М. С. Грушевський (Історія України-Руси, I², стор. 363 й далі), а так само акад. О. О. Шахматов (Разысканія о древнфйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, стор. 293, 321. Спб. 1908) в словах Олега (чи Ігоря), які вбили Аскольда й Дира тому, що вони не князі й не княжого роду, бачили довід грубої тенденційности автора літопису (у О. О. Шахматова — Початкового зводу 1095 р.), „ставившаго единство земли Русской въ связь съ единствомъ княжескаго рода“. Промову Ігоря (Олега) перед убивством він називає „необыкновенной“ і „рѣшительно лишенной смысла и основанія“. Ми не боронитимемо автентичности всіх промов, що їх наводять літописці, але обстоюватимемо внутрішню логічність вчинків і заяви Олега (Ігоря), беручи до уваги усе, що перед тим сталося, і зокрема розтіч Волзької руси, яка в IX віці з'явилася й на Дніпрі. Аскольд і Дир могли бути виходнями з того самого руського каганату, могли бути й скандинавськими варягами, і в обох випадках Олег чи Ігор мали свою расію.

з'являються на Дніпрі й на Волзі, сами вони визнають себе не за колоністів і приходнів у Великій Швеції, а за її автохтонів, за нащадків легендарного Руса. Ця вигадка підкреслює стародавнє походження цього національного ім'я. Академик Гедеонов порівнював цю генеалогію русів до пізніших переказів про Чеха, Леха й Руса, казкових прабатьків трьох слов'янських племен. Вказівка на визволення русів з-під кормиги якогось народу, „що запанував над ними й гнобив їх“, на початку X-го століття найшвидше могла бути їхнім народнім переказом про угорську навалу, за яку молодь, що жила до того-ж у Києві на Дніпрі, могла тільки чути від дідів ¹⁾.

Літописцеві уваги про поширення ім'я русь поміж східньо-слов'янськими племенами, які в акад. О. О. Шахматова викликали зрозумілий сумнів, так що він мусів переробити складні побудови, щоб їх логізувати; в нашому розумінні минулого руси цілком ясні й доречні. „Отъ тѣхъ (тоб-то покликаної руси) прозвася Руская земля Новгородѣди: ти суть людье Ноугородѣди отъ рода Варяжска, преже бо бѣша Словѣни“ (862 р.), і далі, описавши прихід Олегів до Києва, — „Бѣша у него (Олега) Варязи и Словѣни и прочи, прозвашася Русью“ (880 р.), каже літописець, зазначаючи ще раз історично варязьке походження руси й різноманітний, з племінного боку, певне дуже перемішаний кривно, склад руси політичної, яка з Новгорода й Києва будувала нову „руську“ державу на давніх підвалинах племінного синкретизму, знову, звичайно, поміж „старѣйшинами“ чи племінною аристократією, причому ще довго повинна була зберегатися етнографічна окремішність народніх мас, пробиваючись часто назверх і в літописних оповіданнях. — „Поляне“, — каже ще далі літописець, „яже ныне зовомая Русь“ (898 р.)²⁾.

Взагалі, нам здається, що в нашому розумінні подій Новгородський переказ про покликання князів із-за моря втрачає всяку загадковість і фабулезність, стає за одну з природніх подробиць того, як утворювалася широка смуга розпорошення русів, так-би мовити руська діаспора, що повинна була повстати й повстала в наслідок угорської навали й зруйнування колоній скандинаво-руської культури на середній частині Волзького торговельного шляху.

Природнім наслідком політичного становища в східній Європі, яке прикро змінилося після угорської навали та загину руського каганату

¹⁾ Гедеоновъ, Варязи и Русь II, 478—482; XCIV. Пор. Герберштейнъ, Записки о Московіи, стор. 7, пер. Анонимова. Спб. 1866. Легенду про Чеха, Леха й Руса (Меха) останнього часу взяв за тему для досліду, на жаль ненауково переведеного, Григ. Янушевський (Откуда происходит славянское племя Русь? Историческое исследование. Вильно 1923, VI — 51). Нам не пощастило бачити його книги; рецензію проф. О. Фроловського на неї див. у „Slavia“, Časopis pro slovanskou filologii, vyd. O. Huger a M. Murko, Ročník IV, sešyt 3, стор. 605—607, v Praze. 1925.

²⁾ Історію ім'я „русь“ див. у Логинова, Мирные договоры русскихъ съ греками, стор. 6. Одесса 1904. Пор. А. А. Шахматовъ, Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ, стор. 298 і далі з низкою висновків. СПб. 1908.

є їй відповідна зміна в оповіданнях про русів тих східних письменників, що збирали свої відомості з другої половини IX-го століття. На зміну другій традиції про русів повстає в східній літературі третя традиція, яка на місці колишнього руського каганату називає три етнографічно відмінні його уламки, об'єднані проте ім'ям „русів“, а замість численної людности в одній „країні русів“ говорить за широку смугу їхнього розпоршення по різних закутках східньої Європи.

До вивчення цієї нової традиції східних письменників про русів, а разом і до нового етапу в історії Руси ми тепер і перейдемо.

VII. ТРЕТЯ АРАБСЬКА ТРАДИЦІЯ ПРО ТРОЄ РУСЬКИХ ПЛЕМІН І ТРОЄ МІСТ.

1. ПРЕДСТАВНИКИ ТРЕТЬОЇ ТРАДИЦІЇ ТА ЇЇ ПЕРВОДЖЕРЕЛА.

Оповідання про руський острів і руський каганат, що стосується до русів першої половини IX століття, після ибн-Хордадбега переходило від одного перського письменника до другого протягом 600—700 років, не зникаючи з літературного обігу геть аж до XV-го століття включно.

Так само довгий вік мала й нова традиція про русів, що повстала на початку X-го століття, як ми рахуємо, третя; вона описувала русів другої половини IX століття розпорощеними по різних краях східної Європи, а на місці колишнього каганату зазначала троє племен, три міста та трьох „царів“ русів. З'явившись уперше, очевидно, в географічній праці аль-Джейханія, що її написано р. 900 або 907-го, ця традиція стає за улюблену форму оповідання про русів східних, у арабських переважно географів та істориків, які переписували й поширювали її по всіх краях велетенської „держави ісламу“ протягом X—XVI віків, тоб-то теж близько 700 років.

Оповідання про троє руських племен та три міста, разом з вказівкою на широке розпорощення русів є в географа аль-Бальхія, родом з північного Афганістану, що помер р. 934-го; його праця дійшла до нас у другій поширеній редакції арабського вченого, родом з Персеполя, Истахрія (951); в араба мандрівника з Багдаду, ибн-Хаукаля (943—977), в другій частині оповідання про русів анонімного перса, автора „Книги границь світу од сходу на захід“ (983—4), в найавторитетнішого з арабських географів середньовіччя Идрісія, що походив з князівського роду, володів Малагою в Іспанії, народивсь у Сеуті, в північно-західній Африці, а жив і працював у Палермо, на острові Сицилії, при дворі норманського короля Рожера II (1154). Ту саму традицію про русів відновлюють: арабо-сирійський принц Абульфедда (1273—1331), географ Шемседін Димешкій († 1327), що перебував у Індостані, ибн-аль-Асір-аль-Джазарій, сирієць ибн-аль-Вардій (1290—1349), що продовжував Абульфеду, єгипетський учений ибн-Аяс, учень славнозвісного Соютия, що був уже сучасником великих князів Московських Івана III та Василя III (1448—1524), та інші.

Оповідання про троє племен і три міста русів у всіх зазначених письменників, дарма що їх відділяли одного від другого такі простори й часи,

такі одно до одного близькі, що літературна залежність їх від одного й того самого перводжерела або одного від одного не викликає жадних сумнівів. Щоб визначити перводжерело та його зміст, нам навіть не потрібні всі вони, бо пізніші з них, починаючи з Абульфеда, тільки переписували й копіїювали своїх попередників: Абульфеда, напр., відтворив текст витягу з книги Истахрія (Бальхія), який раніше приписували Истахрієві й під ім'ям цього географа видав Мёллер; Димешкій використовує Идрісія; текст ибн-Асіра дослівно повторює ибн-аль-Вардія й т. и.¹⁾ Тому досить узяти п'ятьох перших авторів і зробити спробу визначити їхнє літературне джерело в тій частині, що торкається русів, і це дасть нам можливість міркувати, яку історичну цінність і вагу має третя традиція східних письменників про русів.

Найдавніша серед зацілілих творів східної літератури, де відтворено оповідання про трое племін русів, є „Книга видів землі“ аль-Бальхія (близько 921 року, що, як сказано, дійшла до нас не в першій своїй редакції, а в повнішому й ширшому вигляді другої редакції, яку проф. Де-Гує приписує Истахрієві (близько 951 року). Автор книги, текст якої почасти зберігся в Истахрієвій переробці, абу Зейд Ахмед ибн Сагаль аль Бальхій, народився у селі Шамистія, в країні міста Бальха, в північному Афганістані, вчивсь у Багдаді, потім учителював і був за секретаря при дворі Бальхського князя, дістаючи за це по 500 диргемів щороку. Придбавши обруб землі, аль-Бальхій усю решту свого віку звичував у рідних місцях, не вирушаючи в далекі подорожі. Навіть звичайний перевіз через річку лякав цього книжника, кабінетного вченого X століття, й примусив його зрестися, напр., одвідати Бухару, куди закликав його тамтешній правитель Саманід.

Філософ освітою, великий прихильник астрономії, але ворог астрології, в географічних студіях аль-Бальхій віддавав свою увагу переважно вирисовуванню географічних мап, отже й його „Книга видів землі“ в першій своїй редакції, написана близько 921 року, як свідчить Мукаддасій, досить точно відповідала своїй назві: це була збірка мап з невеликими до них коментарями, що їх такий учений, як аль-Бальхій, природня річ, узяв з тієї географічної літератури, яка вже існувала. Він поділяв землю на 20 частин і до кожної додавав короткий опис. Ця редакція твору аль-Бальхія, як сказано, до нас не дійшла, а зберігся поширений і порівнюючий докладний опис залюдненої землі, складений за книгою аль-Бальхія з авторовими додатками; його проф. Де-Гує приписує Истахрієві (близько 951 р.) й видав під ім'ям цього автора. Про

¹⁾ Напр. акад. Дорн, видаючи уривки ибн-аль-Асіра Джазарія, навіть не цитує уривка про трое руських племін, обмежуючись завваженням: „Die Stell stimmt so vielfach mit der von Fraen, Ibn-Fozlan, S. 50--51 aus Ibn-el-Wardy mitgetheilten, dass ich es für unnötig halte Näheres darüber beizubringen“.

Назви руських місць у цього автора такі: Керкебан, аль-Талавей, Арта або Арза. D o r n, Auszüge aus vierzehn morgenländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angränzende Länder. Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences de S.-Petersbourg, tt. XVI—XIX, та Mélanges Asiatiques, t. VII, livr. I, p. 26—27, S.-Pbg. 1874.

життя останнього, абу-Ісхак аль-Истахрїй аль-Фарсїй, тоб-то родом з міста Фарса, стародавнього Персеполя, слівце нічого не відомо. Книга його зветься „Книгою шляхів і країн“ (Масалік). Це був молодший сучасник Бальхія і старший ибн-Хаукаля. Уривок про русів у версії третьої традиції в його книзі, певне, належить аль-Бальхїєві¹⁾.

Уже Шпренгер, який уперше за текстом Берлінського рукопису відкрив текст „Книги шляхів“, приписавши її аль-Бальхїєві, прийшов до висновку, що за одне з джерел цієї книги був твір везіра саманідської держави Джейханія в літературній обробці його ибн-Факїга. У російській літературі цю думку підтримав Хвольсон і, здається, немає жадних підстав сумніватися, що вона правдива²⁾.

Про літературні джерела молодшого сучасника Истахрїя, ибн-Хаукаля, який також переказує оповідання про трое руських племен, ми довідуємося з його власного оповідання. Родом з міста Багдаду, уславлений учений мандрівник і географ, змінивши богословію на світознавство, ибн-Хаукаль року 976—7 видає твір під заголовком „Книга шляхів і держав“, щільно прилучаючись навіть назвою своєї книги до корифеїв східної географічної науки³⁾.

У передмові до своєї книжки ибн-Хаукаль, окрім того повідомляє, що підчас своїх перших мандрівок він завсїди мав на руках книги ибн-Хордадбега, Кодами й Джейханія та що читання їхніх творів одвернуло його од студювання наук, відповідніших і ближчих до релігійних обов'язків людини, тоб-то від богословії. „Затѣмъ“, каже він, — „я встрѣтился съ Абу-Исхакомъ аль-Фарси (тоб-то Истахрїєм), который показалъ мнѣ географическія кѣрты своего сочиненія, и вслѣдствіе замѣчаній на нихъ съ моей стороны Истахри передалъ мнѣ сочиненіе свое, говоря: „Я замѣчаю, что ты родился подъ счастливою звѣздой, посему (возьми) мое сочиненіе и исправляй его по своему усмотренію“. Я взялъ у него, исправлялъ во многихъ мѣстахъ и возвратилъ ему. Затѣмъ я взялся за это свое сочиненіе, его исправленіе, внѣшнія его формы и изложеніе, не подражая памятной книгѣ (Тадкора) Абуль-Фараджа⁴⁾, хотя эта послѣдняя вообще говоритъ правду и сообщаетъ вѣрныя извѣстія, такъ что я долженъ былъ брать изъ нея часть моего сочиненія, но я считалъ неприличнымъ слишкомъ много распространяться о томъ, что другіе уже обрабатывали“⁵⁾.

¹⁾ De-Goeje, Die Istakhrī-Balkhī-Frage (Zeitschrift der Deutsch. Morgenl. Gesellschaft, B. XXV. Leipzig 1871).

Гаркавий у своїй збірнику „Сказанія мусульманських писателєй о руськихъ и славянѣхъ“ уважає Берлінський рукопис за твір аль-Бальхія (як раніш гадав і Де-Гує), а з ім'ям Истахрїя надрукував уривки „Извлеченія“ з того самого твору, що його видав у Готі Мєллер, як Истахрїїв твір.

²⁾ Хвольсонъ, Извѣстія... Ибнъ-Даста, стор. 42—3.

³⁾ „Книга шляхів і країн“ ибн-Хордадбега, „Книга шляхів для пізнання держав“ Джейханія, „Книга шляхів і країн“ Истахрїя (Бальхія).

⁴⁾ Тоб-то „Книги податків“ Кодами, близько 902 р.

⁵⁾ Reinaud, Géographie d'Aboulféda, I, стор. I—X, I—XXXIII; De-Goeje, Die Istakhrī-Balkhī-Frage, стор. 57; Гаркави, Сказанія мусульм. писателєй, стор. 215, 189.

Не торкаючись питання про правдивість цієї заяви й джерела ибн-Хаукаля в цілому, не важко довести, що уривок про русів ибн-Хаукаль мало не дослівно взяв із Истахрієвої (Бальхіїєвої) книги, яку він узагалі поклав в основу свого твору¹). Поміж цими увагами зазначимо нескінчену фразу наприкінці опису країни руського плім'я „Славія“: „а цар її“, zostавлена без кінця. Ця фраза цікава тим, що її цілу ми знаходимо в Идрісія (1154), який, отже, мав спільне з Бальхієм-Истахрієм джерело. Близьку залежність твору ибн-Хаукаля від тексту Истахрія-Бальхія можна ілюструвати, між иншим, тим, що він повторює навіть помилку „Книги шляхів“, можливо, тільки в Истахрієвій редакції. А саме, в описові відстанів до міста Булгару на Волзі та від нього відстань у 19 станцій або денних переходів визначено „до держави Рум“, тоб-то Візантійської імперії, а не до „початку держави Рус“, як це читається в Идрісія, та як це місце тільки й можна читати з географічних міркувань²).

Окрім того, ибн-Хаукаль повторює два описи течії річки Волги, або, правдивіше, народів, що живуть за тою течією, поміж якими зазначено й русів. Від Истахрія (Бальхія) він дослівно взяв короткий опис, де мова власне за Хазарію та за її столицю „по имени Итиль, который названъ по имени рѣки, которая течетъ черезъ него въ Хазарское море“. Потім у нього ми знаходимо й докладніший опис річки Итиль-Волги, за вершину якої він вважає Каму. Ось цей опис. — „Рѣка Итиль выходитъ изъ окрестностей Хирхиза, течетъ между Каймакѣй и Гузіей

¹) Проф. Де-Гує каже: „Як Истахрій учинив з Бальхіївим твором, так згодом учинив з Истахрієм ибн-Хаукаль“. Назв. праця, стор. 46—47.

²) Текст Истахрія (Бальхія), надрукований у Гаркавого, стор. 276—277, ибн-Хаукаль, починаючи від слів „Русы состоятъ“ до „Славія“ повторює дослівно, тільки замість слів „дальше перваго“ в нього стоїть „выше перваго“, тоб-то вище течією ріки (на арабських мапах північ унизу, а південь угорі), а до слова „Славія“ додає: „а царь ея“ (кінця фрази немає). Від слів „Еще племя“ (в Хаукаля — коліно) до слів „по ихъ доброй волѣ“ дослівно те саме, окрім залежних від перекладача синонімів та одних змін. Замість покикування на гузів — у ибн-Хаукаля в загальній формі: „я не слышалъ, чтобы кто-нибудь рассказывалъ, что онъ тамъ былъ съ другими иностранцами“, а в реєстрі краму додано до инших товарів лисиць: „черные соболи, черныя лисицы и свинець“. Після слів про спалення дівчат „по ихъ доброй волѣ“, приписано, певне, з власних спостережень Хаукаля: „Какъ это дѣлаютъ въ Ганѣ, Кугѣ и въ областяхъ страны Гиндъ, въ Кануджѣ и другихъ мѣстахъ“. Далі фрази про бороди та куртки русів переставлено одну на місце другої, причому першу подано докладніше, як у Истахрія (Бальхія). „Нѣкоторые изъ русовъ бреютъ бороды, нѣкоторые же изъ нихъ свиваютъ ее на подобіе лошадиной гривы и окрашиваютъ ее желтой (или черной) краской“ (или „заплетаютъ ее въ косички“); у другій фразі про куртки поміж довгополими випущено баджників-печенігів.

Нарешті, останню фразу про торгівлю русів скорочено: „русые постоянно торгуютъ съ Хазаромъ и Румомъ“. За Великий Булгар (Дунайську Болгарію) у ибн-Хаукаля була мова окремо (Г а р к а в и, стор. 218), де автор зібрав усі відомості про болгар разом, щоб подати їх перед своїм (власним?) повідомленням про те, як руси аруйнували зовнішню, тоб-то Камську, Болгарію, країну буртасів і хазар (близько 960 р.). Перенісши сюди слова „Великіе Булгары“, Хаукаль укупі з ними відірвав від контексту й переніс до початку нарису також кінець фрази Истахрія (Бальхія) про північний кордон болгар з Румом і про накладання данини на прикордонні країни Руму.

затѣмъ идеть къ западу по верхней части Булгара, возвращается вспять къ востоку и проходить по Русу, затѣмъ по Булгару, потомъ по Буртасу, пока не впадаеть въ Хазарское море¹⁾.

Окрім праць Истахрія (Бальхія) та ибн-Хаукаля, що їх належність саме цим авторам довів і закріпив виданням їх проф. Де-Гуе²⁾, знамачимо ще два прилегли до них твори: перський переклад „Книги видів землі“, що відтворює або першу редакцію твору аль-Бальхія, або в трохи скороченому вигляді другу його редакцію Истахрія, уривки з якої видав акад. Дорн³⁾, і також скорочений арабський „Витяг“ з останньої невідомого автора, як думав Де-Гуе, що його р. 1839 видав факсиміле Мёллер у Готі з ім'ям Истахрія⁴⁾. В російській літературі перший приписують Джейханієві, а другий — Истахрієві, дарма що підстав для обох цих припущень надто мало⁵⁾.

В уривку про русів, який нас тут цікавить, рукопис акад. Дорна безперечно відтворює текст Истахрія, тоб-то другої редакції Бальхія, але з цілою низкою скорочень його, що належать або оригіналові перського перекладача, і в такому разі в його руках міг бути твір Бальхія в його первісному вигляді, або самому перекладачеві, коли він мав у руках Масаік Истахрія. А рукопис Мёллера, що він видав з ім'ям Истахрія,

¹⁾ Гаркави, Сказанія мусульм. писателєй, стор. 218.

²⁾ Bibliotheca geograph. arabicorum, t. I—II.

³⁾ Dorn, Auszüge aus vierzehn morgenl. Schriftstellern. Bulletin de l'Académie des Sciences de S.-Petersbourg, t. XIX, стор. 292—296. СПб. 1874; Mélanges Asiatiques VII. I, стор. 53—59. СПб. 1874.

⁴⁾ Liber Climatam auctore Scheiche Abu-lchako el-Faresi vulgo el-Isstachri, curavit I. H. Moeller, Gothaе 1839. Німецький переклад Мордтмана — Das Buch der Länder, übersetzt von A. D. Mor dtmann, Hamburg 1845. Уривки російською мовою з ім'ям Истахрія у Гаркаво го: Сказанія мусульм. писателєй, стор. 186—203. СПб. 1870.

⁵⁾ Видаючи уривки з перського перекладу, акад. Дорн додає до них (німецькою мовою) такі уваги:—„Цей твір містить опис світу, як він був відомий мусульманам у X ст. До нього додано ще мапи; на мапі № 59 міститься країна русів і слов'ян. У рукописному каталозі висловлено думку, що автор його — абу Абдаллаг Мохаммед ибн Ахмед аль-Джейханій, що за саманіда Ісмаїла, Ахмеда й Насра в 279—331—892—943 був везирував і написав найдавніший географічний твір в арабській літературі“... Далі зазначено, що окремі місця рукопису дослівно збігаються з текстом Ибн-Хаукаля. Наведено свідчення невідомого перекладача з арабської мови на перську про те, що він заходивсь коло своєї праці завдяки бухарському емірові Алієві-ходжі Мохаммедові, васалові владаря праворівних, який побажав, щоб арабський першовітвір з його книгозбірні через переклад став приступний иншим. Цей твір академик Дорн наводить під титулом „Книга видів землі“ („Ansichten (Gestaltungen) der Welt“). І назва і зміст — то збірка картографічного матеріалу з коментарями до нього X віку, причому текст уривку про русів дослівно збігається з текстом Берлінського й Болонського рукопису, тоб-то з текстом Истахрія (Бальхія), тільки трохи його скорочуючи, примушує вбачати в авторові арабського оригіналу першу або другу злегка вкорочену редакцію твору аль-Бальхія, але жадним способом не Джейханія, як гадав Вестберг на тій підставі, що невідомий каталогізатор приписав цей рукопис останньому. Вестберг, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 387, 397—9.

Критичні уваги що-до належно ти виданого в Мёллера Истахрієвого рукопису, див. у згаданій статті De-Goeje, Die Istakhri-Balkhi-Frage.

відтворює текст близький до тексту акад. Дорна, роблячи в ньому дальші скорочення, як це можна бачити, порівнявши уривки ¹⁾.

Обидва скорочені списки, і перський акад. Дорна й арабський Меллера, однаково відтворюють помилкове, як ми гадаємо, визначення відстані в 10 переходів від м. Булгару до меж держави. „Рум“ замість „Рус“, як читає Идрісієй, проте не підпираючи цим авторитетности свого читання, а тільки доводячи, що воно було в їхньому джерелі, тоб-то в аль-Бальхія в першій власній редакції його твору або в другій Истахрієвій. Нарешті, в перському перекладі акад. Дорна ми знаходимо й уривок з подорожника по надволзьких краях, який читається і в творі Истахрія. В цьому подорожнику, як і в попередньому уривкові про башкирів (Башхирт) акад. Дорн скрізь виправляє читання слова „гори“, тоб-то Надволзька височина, Жигулеві гори, на „Беджнак“, дарма що список уперто дає своє, гадаємо, правильне читання. Як побачимо, непотрібна поправка акад. Дорна утруднює розуміння подорожника й перекичує його зміст ²⁾.

¹⁾ Истахрій (Бальхій) за Берлінським рукописом у перекладі Гаркавого (з ім'ям Бальхія) каже: „Русы состоятъ изъ трехъ племенъ, изъ коихъ одно ближе къ Булгару, а царь его живеть въ городѣ подъ названіемъ Куяба, который больше Булгара. Другое племя, (живущее) дальше первою, называется Славія. Еще племя называется Артанія, а царь его живеть въ Артѣ. Люди отправляются торговать въ Куябу; что же касается Арты то [мы не припоминаемъ, что кто-нибудь изъ Гузовъ странствовалъ тамъ], ибо они убиваютъ всякаго иноземца, путешествоющаго по ихъ землѣ. Только они отправляются по водѣ и ведутъ торгъ, но ничего не рассказываютъ про свои дѣла и товары, и не допускаютъ никого провожать ихъ и вступить въ ихъ страну. Изъ Арты вывозятъ черныхъ соболей и свинець. Русы сожигаютъ своихъ покойниковъ, а съ ихъ богатыми сожигаются дѣвушки по ихъ доброй волѣ (или: для блаженства своихъ душъ). Иные изъ русовъ бреютъ бороду, другіе же изъ нихъ закручиваютъ ихъ въ видѣ кудрей (у Дорна: Декотрі обстригають голову, коли хто помре, а інші красять свої бороди). Одежда ихъ — короткія куртки; одежда же Хазарь, Буларь и Баджнаковъ — цѣлыя (длинныя) куртки. Русы эти ведутъ торгъ съ Хазаромъ, Румомъ и Великимъ Болгаромъ. [Они граничатъ съ Румомъ на сѣверѣ, многочисленны и такъ сильны, что наложили дань на пограничныя области изъ Рума. *Внутренніе Буларе* суть христіане“]. Гаркави, Сказанія мусульм. писателей, стор. 276—7; Дорн, Auszüge. Bulletin de l'Académie Imp. des Sciences, t. XIX, стор. 295; Гаркави, там-же таки, стор. 193.

Надруковане курсивом проминув Дорн; розбивкою — Меллер. Узите в [] речення про гузів перський перекладач переробив у безособовий вислів: „Досі ніхто не оповідав, щоб чужоземець подорожував до цього міста“ (Арти); в Меллеровому „Витягові“ вона ще коротша: „Що-ж до Арти, то ніхто туди не виходить“. Речення про торгівлю в перському перекладі закінчується на слові „Рум“. Далі починається самостійний уривок про болгар. У „Витягові“ — „Арта міститься між Хазаром і великим Булгаром, що межує з Румом на північ“ й т. д.

²⁾ „Відстані. Од Абезгуна до Хазарії по праву руку (тоб-то правим боком Каспійського моря. П. С.) 300 фарсангів; од Абезгуна по ліву руку до Хазарії 30) фарсангів, так що кругом навкруги моря 600 фарсангів. Коли вітер сприятливий із Табаристана в ширину (моря) легко досягти Дербента. Далі од Атиля до Семендера 8 днів дороги. Од Атиля (в тексті Амуль) до початку країни Буртасів 15 днів дороги; од Буртасів до гір (акад. Дорн переправляє „до Печенігів“, зазначаючи в дужках правильне читання пам'ятки: „гір“) 4 дні дороги. Од Атиля до гір (Дорн: печенігів) місяць дороги. Од Атиля

Як було зазначено, аль-Бальхій використав для своєї книги в розділі про народи східньої Європи, певне, літературну обробку Джейханія, що виконав ибн-Факіг. Истахрій тільки поширив і поповнив твір аль-Бальхія, а ибн-Хаукаль те саме зробив з працею Истахрія, причому розділ про народи східньої Європи й зокрема про русів останній де-в-чому скоротив, дещо до нього додав. Нарешті, рукопис акад. Дорна являє собою перський переклад з першої редакції аль-Бальхія, або скорочення Истахрієвої редакції, а виданий у Мёллера з ім'ям Истахрія арабський рукопис є витяг з того-ж-таки Истахрія. Усі ці письменники разом становлять одну групу, яка через аль-Бальхія веде нас до Джейханія, як до пероджерела їхніх відомостей про східню Європу та про русів. Тому збірник Джейханія набуває для нас значіння надзвичайно важливого пероджерела, й можна тільки пожалкувати, що досі не пощастило знайти жадного списку його твору¹⁾.

Перейдімо тепер до другої групи письменників, що зберегли третю традицію про русів, а саме, до перського анонімного автора „Книги границь світу од сходу на захід“ (983—4) та до Идрісія (1154). Ми вже зазначили раніш, що пізніші письменники нового про русів не подають (маємо на думці уривок про трое племен), тому їх тексти для досліджування можна й не використовувати.

Автор „Книги границь світу“, як зазначено вище, в своєму оповіданні про русів сполучив разом дві традиції: традицію про руський каганат і традицію про трое руських племен. За першу ми вже казали вгорі. Що-до другої, то особливо характеризують взагалі дуже стислий і короткий її переказ у „Книзі границь світу“ похвальні уваги про місцевості, де стоять руські міста. Куяне, перше місто русів, „місце благодатне“; Селябе — „місто благодатне“, так ніби автор мав опис цих міст з якимись топографічними подробицями, які він стисло висловив у цих увагах.

Ці уваги не можна вважати за необґрунтовану риторичку автора, бо такий самий елемент захоплення, як у нього при перших двох містах виявляє й Идрісій, описуючи третє місто русів Арту. Природньо гадати, що цей захват впливав з одного спільного обом авторам джерела, яке вони частково використали. Цим літературним джерелом була в такому разі редакція оповідання про трое руських племен багатша на подробиці,

до Булгара дорогою через степи — один місяць, водою — два місяці. Од Булгара до початку держави Рум (у Идрісія: „Рус“. П. С.) 10 зупинок; од Булгара до Кузабе (Куябе, Київ, прим. акад. Дорна. П. С.) 20 зупинок; од Печенігів (від „гір“? П. С.) до Внутрішніх Башхирт 10 днів; од Внутрішніх Башхирт до Булгар 25 днів“. Dorn, *Auszüge aus vierzehn Morgenländischen Schriftstellern*. Bulletin de l'Académie, т. XIX, стор. 296. СПб. 1874; *Mélanges Asiatiques*, VII, I, стор. 58; СПб. 1874, з покликуванням на Истахрія (вид. Де-Гуе) стор. 226—7.

¹⁾ Гаркави, Дополнення къ соч. „Сказанія мусульм. писателей“, покликуючись на свою статтю „Кієвъ, кієвяне и Скандинавія въ арабской литературѣ“, каже: „По всей вѣроятности, Истахри, Ибн-Хаукаль и Идриси заимствовали у Джейхани сказаніе о раздѣленіи русскихъ на три племени“. — Назв. праця, стор. 39. Спб. 1871. Пор. його „Сказанія мус. пис.“, стор. 189. Спб. 1870.

ніж та, яку використав аль-Бальхій та вся від нього залежна група географів¹⁾.

Видавець уривків з „Книги границь світу“ Туманський, на тій підставі, що в книзі мова про троє руських міст, ставить й автора в залежність від Истахрія, ибн-Хаукаля та спільних з ними джерел. Але з таким припущенням погодитися не можна. Порівнюючи тексти, виразно бачимо, що в руках автора „Книги границь світу“ був той самий переказ про троє руських племен, який ліг в основу оповідання Бальхія-Истахрія; але з того-ж самого порівняння пересвідчуємося, що редакція цього переказу була інша, повніша, ніж та, з якої користалися зазначені географи. Цю повнішу редакцію автор уже самостійно скорочував, пристосовуючи до загального тону своєї оповіді. І коли правдивий здогад, що аль-Бальхій використав скорочений переказ Джейханієвого збірника, який зробив ибн-Факіг, то лишається припустити, що в руках автора „Книги границь“, коли він складав цей твір, була автентична нескорочена праця Джейханія. Цю-ж-таки Джейханієву працю повинен був мати в руках також і Идрісій, коли він збирав матеріали для свого твору.

Идрісій походив з князівського арабського дому, що правив містом Малагою в Іспанії, й народився на північно-західному березі Африки в Сеуті. Справжнє ім'я йому було абу-Абд-Аллаг Мохаммед, а прізвище Идрісій. У середині XII століття Идрісій переїхав жити на острів Сицилію й перебував тут у місті Палермо при дворі короля обох Сицилій Рожера II Норманського. Для Рожера й на його замовлення вчений араб зробив із срібла велику фігуру земної пласкокулі, а в січні 1154 року скінчив велику географічну працю під титулом: „Втіха для тих, хто хоче об'їхати світ“. Це надзвичайно багата змістом і цінна обробкою матеріалу компіляція або, правдивіше, звід літератури та джерел до всесвітньої географії“, в Європі з неї користалися до XV століття, з цікавістю читається вона ще й тепер.

Щоб зібрати потрібні для його твору географічні джерела, Идрісій, коштом того-ж-таки короля Рожера, попередку порозсилав у всі кінці світу особливих агентів, що повинні були купувати й привозити потрібні йому книги. Сам Идрісій у передмові до своєї книги називає 11 творів, що з них користавсь, як з джерел, складаючи її. Поміж ними було декілька

¹⁾ „Книга границь світу“ (983—4) каже: Куяне — найближче місто Русів до мусулман. Місце благодатне й там перебувають царі. З нього вивозять різні хутра й цінні мечі. Селяне — місто благодатне. З нього приходять торгувати в країну Болгар, коли буває мир. Уртаб — місто, де вбивають чужоземця, коли він туди приїде. З нього походять дуже цінні клинки й мечі, що їх можна згинати вдвоє і, коли відняти руку, вони знов випростуються“.

У Идрісія про Артанію: „її державець перебував в Артанії, чудовому місті, збудованому на урвистій горі“.

„Книга границь світу“ за верхоріччя Ітіля-Волги, очевидячки, вважає не Каму, як це роблять Идрісій (Бальхій) та ибн-Хаукаль, а річку Русу, де стоять руські міста. Ця річка Руса, як ми вже бачили, є горішня та середня течія Волги.—Туманскій, Новоткрытый персидскій географъ Хвѣка, стор. 136—7.

таких, з яких Ідрісії міг зачерпнути відомості про східню Європу та її народи, серед їх і про русів і за них він знає й наводить відому нам третю традицію про трое племін та три міста. За такі джерела були: ибн-Хордабег (840-ві роки), Джейханій (близько 900 р.), ибн-Хаукаль (976—7), Мас'удій († 956) та, можливо, й інші ¹⁾.

На підставі цих джерел, цілком слушно для свого часу, тоб-то для XII-го століття, Ідрісії відрізняє дві Русі: північну або північно-східню, й південно-західню, Наддніпрянську. Проте характеризує він їх досить анахроністично, уривками з своїх джерел, що належать до IX—X віків ²⁾.

Про другу південно-західню Русь Ідрісії каже, що вона лежить „суміжно з Угорщиною та Гетулією“, причому зазначає, що її зачисляють до складу Куманії, тоб-то Половецької землі, разом з якою він її й описує. У Куманії протікає ріка Dnabrus, тоб-то Дніпро, і над цією рікою стоять „квітущі міста“: Sinoboli й Mounichka. Окрім того, в Куманії існують міста: Kірах, Нарус, Нуші, що лежить на 50 миль на північ од Білої Куманії. А за 100 миль на північний схід од міста Нуші, біля стіп високої гори, лежить місто Kініов, в цій назві, також у визначенні місцевости найпевніше можна бачити вказівку на Київ, зосереджений на Подолі ³⁾.

Про цю південно-західню Наддніпрянську Русь Ідрісії (беручи свою звістку певне в Хаукаля й Мас'удія) подає такі відомості: „за тієї доби, коли ми пишемо, (вони) підкорили буртасів, болгар і хазар; вони вигнали їх із їх країн, захопили їхні володіння, так що в очач інших народів од них не залишилося на землі нічого інінько опріч їх імення“ ⁴⁾.

А втім, не зважаючи на таке повідомлення, Ідрісії спочатку розповідає і про Хазарію, і про країну буртасів і про Камських Болгар, застосовуючи відомості про них, певне, до часів давніших, ніж ті, коли спустошили їх руси. Поруч з описом цих народів він подає опис країни й іншої, північно-східньої Русі, про яку він каже, що вона лежить на однаковій широті з Камською (Зовнішньою) Болгарією, що країна ця пустельна, та що руси поділяються на трое племін, то-що. — „У Русі та Болгарії“, каже Ідрісії, „день узимку не буває більший од 3½ годин“;

¹⁾ Ось перелік джерел, що за них згадує Ідрісії: „Книга чудес“ Мас'удія († 956). Книга абу Наср Саїда аль Джейханія (900), Книга Абуль Касим Абдалага ибн-Хордабєга (847—8 або близько), Книга Ахмеда бен-аль-Адрія, Книга Абуль Касим Мохаммеда аль Хаукаля аль Багдадія (976—7), Книга Джаган ибн Хакана аль Кімакія, Книга Муси ибн Касима аль-Кардія, Книга Ахмеда бен Якуба, відомого під назвою Якфулія (891—2), Книга Исхак бен-аль-Гасана астронома, Книга Кодами аль-Басрія (близько 902—922), Книга Клавдія Птолемея (II в. по Хр.)—Jaubert. Géographie d'Edrisi, т. I, стор. XIX.

²⁾ Є два роди русів: один — це ті, що про них ми говорили в цьому відділі (тоб-то в 6-му розділі VI-го клімату, де мова була про 3 руських племін та 3 міста); інші — ті, котрі живуть суміжно з Угорщиною та Гетулією. — „Jaubert, Géographie d'Edrisi, т. II, 404

³⁾ Там-же-таки, т. II, стор. 401.

⁴⁾ Там-же-таки, т. II, стор. 404.

тут „місця, де живуть люди, рідкі, і ніхто не міг сказати цілком певно, як їх звуть“¹⁾). А втім Идрісієй наводить, які були в його звістках про цю надволзьку й надболгарську Русь, як от славнозвісний, хоч для XII-го століття безперечно застарілий уривок, що за його джерело міг правити тільки той твір, який у X віці використав автор „Книги границь світу“. Наводимо цей уривок в українському перекладі з французького тексту Жобера й зазначаємо курсивом ті місця тексту, яких у жадного Идрісієвих попередників немає²⁾).

Досить перечитати цей уривок, щоб пересвідчитися, по-перше, в тому, що в ньому ми маємо одну з редакцій третьої традиції про русів; по-друге, в тому, що ця редакція є органічно суцільна, й Идрісієй списав її з якогось першоджерела, до якого додав тільки застережену поправку з ибн-Хаукаля; по-третє, в тому, що це джерело те саме, що було на руках автора „Книги границь світу“, і отже, не може бути раніше од X століття.

Справді, тим коротким визначенням місцевости двох міст у русів: Куйба — „місце благодатне“ й Селябе — „місто благодатне“, які ми знаходимо в „Книзі границь світу“, Идрісієй, як було зазначено, дає природне продовження й пояснення, описуючи місто Славу, що лежить на вершці гори, та третє місто Арту (чи Артану), як „чудове місто, збудоване на урвистій горі“. Далі, у ибн-Хаукаля (943—976) ми зазначили початок речення після слів: „Друга зветься Славія“ — „а цар її“, що лишилася без кінця. У Идрісієй знаходимо це речення закінчене, в цілому вигляді: „Славія, і її володар живе в Славі, місті, (що міститься) на вершці гори“. Звідси ми робимо висновок, що Идрісієй мав або повніший список ибн-Хаукаля, ніж список Лейденського рукопису, або те джерело, що з нього тільки початок даного речення потрапив до Хаукаля.

Далі ми спостерегаємо, що джерело Идрісієй взагалі було значно повніше від тієї редакції переказу про трое руських племін, з якої користавсь, мабуть, аль-Бальхій і за ним Истахрій. Окрім зазначених деталей про положення міст у русів, Идрісієй наводить назву тієї країни (або плім'я) русів, де за головне місто була Кокіяна: Берава чи Берави, ім'я, що напрошується на аналогію з ім'ям князя русів Бравліна, який у першій половині IX століття здобув і зруйнував місто Сурож у Криму;

¹⁾ Jaubert, op. c., т. II, стор. 401—2, 434.

²⁾ — „Од Слави до Кокіяни, що перебуває в залежності (dépendance) од країни Булар, 8 днів (дороги). В Кокіяні живуть турки, відомі під іменням Руса. Руси поділяються на трое племін (hordes), що одне з них зветься Берави (Beraws), її володар живе в Кокіяні. Друге зветься Славія, і її володар проживає в Славі, місті, (що міститься) на вершці гори. Третє — Артанія, її володар перебуває в Артані, чудовому місті, збудованому на урвистій горі, між Славою й Кокіяною, себ-то на 4 дні дороги од першого й од другого з цих міст. Мусульманські купці приїждять до Кокіяни. Цю-до Артані, то, як повідомляє ибн-Хаукаль, ні один чужоземець не може туди з'явитися, бо її жителі неодмінно вбивали кожного, хто зважувався приїздити до їх країни. З неї вивозять шкури чорного соболя (у Жобера — tigre noir?!), чорної лисиці й одово. Торгують купці з Кокіяни й т. д. — Jaubert, Géographie d'Edrisi, II, 401.

оповідання про його нздугу та чудодійне зцілення стало за тему для відомого переказу в грецькому житті св. Степана Сузовького. У Идрісія знаходимо й той подорожник по країнах і народах східньої Європи, який є в Истахрія (Бальхія) та який за рукописом акад. Дорна ми вгорі навели. Відміна та, що в Идрісія, як було вже зазначено, читається: „од Болгар до початку країи Рус“, а не „Рум“, як написано, безперечно, помилково в Истахрія (Бальхія), а це для правдивого розуміння цілої пам'ятки дуже багато важить, окрім того, в Идрісія додано вказівки на відстані поміж містами русів. Нарешті, в Идрісія знаходимо надзвичайно характерне для моменту після знищення руського каганату й історично важливе визначення стосунку найбільш східнього й, безперечно, найбільш „руського“ з племен русів з їх містом Кокіяною до Камської Болгарії: цей стосунок Жобер, перекладач Идрісія, передає словом: *dépendance*, тоб-то „залежність, підлегалість, підвладність“.

За джерело до такої чудової, дарма що на два з чимось століття вона запізналася, поінформованости що-до становища давніх русів, очевидно, міг правити тільки той автор, який був за джерело й для аль-Бальхія — Истахрія з од них залежними письменниками, тільки в повнішому вигляді, тоб-то найпевніше автентичний Джейханій. В такому разі праця Джейханія повинні були придбати й вивезти в Палермо агенти Идрісія. І справді, Идрісій називає Джейханія поміж своїми джерелами, любить на нього покликатися та нераз його цитує, доводячи, що праця того автора справді була в його руках, коли він писав свою книгу. Що-найбільшу залежність Идрісія від Джейханія в звістках про народи східньої Європи одноголосно визнають авторитетні дослідники арабісти, які цього питання торкаються: Рено, автор відомої розвідки „Географія Абульфеди“ з перекладом її французькою мовою, Жобер, який видав французькою мовою текст Географії самого Идрісія, видавець „Бібліотеки арабських географів“ проф. Де-Гуе, з росіян — Гаркавій та інші. І нам лишається тільки погодитися з їхньою думкою, на яку можна спиратися, як на факт, що довели спеціалісти ¹⁾.

Отже, переглянувши тих авторів, котрі зберегли оповідання про трое руських племен, ми мусимо зробити висновок, що Джейханіів твір у вкороченій переробці ибн-Факіга (903) був за джерело інформації про русів для аль-Бальхія († 934), а через нього для Истахрія († 951) та ибн-Хаукаля († 976). Той-же-таки Джейханіів твір, в повнішій тільки редакції, з багатьма першої групі письменників невідомими подробицями, був за джерело оповідання про русів для автора „Книги границь світу“

¹⁾ J a u b e r t, Géographie d'Edrisi, т. I, стор. XX. Paris. 1836. R e i n a u d, Géographie d'Aboulféda, т. I, стор. LXIII, CXV. Paris 1848, каже: „Мабуць, Идрісій саме в цій праці (Джейханія), що її він часто цитує, знайшов ту велику кількіть завважень (remarques), що тепер трапляються тільки у нього“. D e - G o e j e, Kitâb al Masâlik wa' Mamâlik, стор. XVI — Bibl. geograph. arabicorum, pars VI, Lug. Batav. 1889; Г а р к а в и, Дополнення къ соч. „Сказанія мусульм. писателей“, стор. 39. Спб. 1871. П о р. В е с т б е р г ъ. Къ анализу восточн. источниковъ о восточн. Европѣ.—Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 398.

(983—4) та Ідрісієві (1154). Можна гадати, що в останньому випадку ми маємо оригінал твору того-ж-таки Джейханія. Отож, Джейханій найстарший з відомих нам досі східніх письменників, у якого було оповідання про трое руських племін, очевидно, перший з таких письменників, літературне першоджерело третьої традиції про русів, що авторитет його міг сприяти як-найбільшому поширенню нових даних про народи східньої Європи, що він подає. Для історичної оцінки цієї традиції нам треба попереду обізнатися з самим Джейханієм та з історією його твору.

Абу-Абд-Аллаг Мохаммед син Ахмеда, на прізвище аль-Джейханій, тоб-то родом з міста Джейхана в Хорасані, наприкінці IX й на початку X століття був високий достойник Саманідської держави. Ця держава повстала в другій половині IX століття та проіснувала протягом X-го віку (875—999 рр.) у складі старовинного Харасану й Трансоксіяни, тоб-то приблизно в складі сучасних Узбекської та Туркменської республік з частиною Афганістану, з квітущими під той час містами Бальхом, Бухарою, Самаркандом, то-що. Ця держава мала жваві торговельні стосунки з народами східньої Європи, тому й більшість східніх монет, що їх знаходять на території Росії, належить власне Саманідам. Аль-Джейханій був за везіра Саманідської держави, а потім, за дитячих років султана Абуль-Гасан-Насра, з 913—914 року, Джейханій стає навіть за правителя своєї держави.

Своє високе становище голови однієї з багатих і порівнюючи культурних мусульманських держав, яка повстала на північно-східньому краю мусульманського світу, в сусідстві з морем напіввідомих і цілком невідомих народів Азії та східньої Європи, куди разом з валками східніх купців ледві почало пробиватися світло істинної віри, аль-Джейханій використав між иншим для того, щоб зібрати по змозі відомості про ці народи й переказати їх у систематичному вигляді, в формі географічного збірника. З цією метою везір Саманідської держави й, певне, один з її багатіїв, збирав біля себе мандрівників і чужоземців, розпитував їх, які країни вони одвідали, перевіряв їхні оповідання й наказував ці відомості записувати.

Зібраний отак матеріал, як от купецькі подорожники й окремі оповідання, доповнений виписами з давньої географічної літератури, Джейханій згодом посистематизував та й (згідно з науковими вимогами сучасної йому географічної науки) упорядкував для кожного з сімох кліматів залюдненої землі. Як свідчить Мукаддасій, за зразок до наслідування Джейханій обрав ибн-Хордадбега. Певне, тому він і дав своєму збірникові заголовок „Книга шляхів для спізнання держав“ або „Шляхи й держави“, що близько нагадує назву відомої книги ибн-Хордадбега „Книга шляхів і країн“, хоч назва ця, очевидно, цілком відповідала й змістові географічного трактату вельможного автора.

Як можна гадати на підставі цитат і думок пізніших авторів, що дуже шанобливо ставилися до Джейханієвого твору, це був великий збірник виписів із давньої географічної літератури та новозібраних

статтів географічного змісту, і визначавсь він безліччю подробиць, цікавих не тільки вченим, ба й практичним ділкам того часу. Як гадав Рено, складаючи свого збірника, Джейханій мав на оці не самі наукові та літературні інтереси, ба й ставив собі ще завдання підготувати й полегшити можливі воєнні заповзяття мусульманських владарів у країнах невірних, надто в Індії, що її згодом мусульмани таки і звоювали ¹⁾. Ця гадка тим імовірніша, що Джейханій пережив блискучі успіхи одного з перших Саманідів, Ісмаїла ибн-Ахмеда (892—907), за якого молода Саманідська держава сягала від Бухари до Перської затоки та від найближчих околиць халіфського Багдаду до меж Індії. Свою книгу Джейханій складав саме під той час, як Бухарські еміри блискуче перемгали своїх ворогів, отож нічого неймовірного немає в тому, що сама її ідея мала не приватний, а офіційний характер.

Отже, дуже можливо, що праця везіра Саманідської держави була не так твір з географії для широкої публіки, скільки довідник для дипломатів і воевод Саманідської держави. Природня річ, що такому творові не можна було прибрати завершеної літературної форми, — Джейханій вмер, не довівши своєї праці до краю; не міг він у своєму первісному вигляді також здобути й великого серед читачів свого часу поширення, дарма що містив у собі багато нового й цікавого. Тому важко приступний і треба, гадати, надто непокладний Джейханійів збірник дуже рано, ще перед своїм завершенням, стає за об'єкт літературної обробки.

Його вкочує й опрацьовує Джейханійів сучасник, родом з Гамдану, Абу-Бекр Ахмед син Мохаммеда, відомий під назвою ибн-Факіга. Зважаючи на те, що переробку ибн-Факіга датують 903-м роком, а Джейханійів твір застосовують до 900 або 907 років, треба гадати, що ибн-Факіг працював за згодою або навіть за безпосереднім дорученням везіра Джейханія, який таким способом відкривав своєму творові вихід на широку арену публічності ²⁾.

Саме ця ибн-Факігова обробка, як ми вже знаємо, стала за літературне джерело ознайомлення з народами східньої Європи та з русами зокрема, для Аль-Бальхія, а через нього — Истахрія — через Истахрія для ибн-Хаукаля й т. д. Аль-Бальхій уважав Джейханія за одного за своїх ворогів; начеб-то через побоювання втратити свій розум перевозячись через Аму-Дар'ю, він навіть одмовив Саманідові, що запрохав його завітати до Бухари й узяти там посаду ³⁾. Вже через це автентичний Джейханійів збірник, не міг бути йому приступним. Неприступним він, певне, лишався й згодом. З нього не користалися ні Истахрій, ні навіть Мас'удій. Хоч ибн-

¹⁾ R é i n a u d, Géographie d'Aboulféda I, стор. LXIII—IV.

²⁾ R é i n a u d, Géographie d'Aboulféda, I, стор. LXIII—IV. Акад. А. Е. Кримський застосовує працю ибн-Факіга до 903 р., а Джейханія до 907 р. Це річ можлива, коли другу дату вважати за умовну: Джейханій почав свою працю раніш і вмер, не завершивши свого збірника.

³⁾ D e - G o e j e, Die Istakhri-Balkhi-Frage, стор. 54, 55.

Хаукаль і запевнює, буцім Джейханіїв твір був у нього на руках, проте насправки він тільки поширив твір Истахрія (Бальхія), дарма що за його часів, у другій половині X-го століття, коли Саманідська держава от-от мала загинути, Джейханіїв збірник був справді відомий і приступний для вчених: сліди користування ним ми знаходимо в Мукаддасія (985), так само в автора „Книги границь світу“ (983—4), потім він потрапляє до рук Идрісієвих агентів і в Палермо Идрісій використовує його для свого твору.

Великої ваги набуває питання, звідки саме брав свої звістки про народи східної Європи Джейханій, та про які саме часи й місця з історії русів розповідав він у своїй книзі.

Ми зазначили вгорі, що за джерело Джейханієвої поінформованості правила, з одного боку, давні письменники, які, вважаючи на те, коли складено його збірника, могли належати тільки до IX-го та раніших віків.

Далі ми знаємо, що тільки від небагатьох з них Джейханій міг зачерпнути відомості про русів і саме ті відомості, які мали й подали ибн-Хордадбег, ибн-Русте та інші письменники другої традиції про русів. Коли-б у літературі IX століття були ще якісь важливі звістки про русів, то їх, певне, знали-б і ці письменники; а коли-б Джейханій, подібно до свого сучасника ибн-Русте, обмеживсь тільки давньою географічною літературою, то він, звичайно, не міг-би нам подати нічого поза тим, що ми знаємо, як зміст другої традиції. Але ми вже зазначили, що власне Джейханій подає нові про русів відомості, що до нього ми приходимо, шукаючи літературного перводжерела третьої традиції, яка зароджується на зміну другій, та що Джейханій, як свідчать за це усі ознаки, був перший що-до часу автор, у якого ми знаходимо оповідання про трое руських племін, три міста й трьох „царів“ у русів.

За джерело цього нового оповідання була, видима річ, не давня географічна література, якою Джейханій, ставлячи собі практичні завдання, й не міг обмежитися, а ті нові сучасні дані, які він збирав через своїх інформаторів: купців, мандрівників, а може й спеціальних вивідачів. Покликування на ці живі джерела ми маємо в усіх авторів третьої традиції, до того саме в оповіданні про русів. Таке покликування, очевидно, було й у Джейханія, їхнього кінцевого перводжерела. Тим-то можна цілком певне вважати, що оповідання про трое руських племін і міст справді з'явилося у Джейханія не через літературне запозичення, а він записав його за словами самовидців-мандрівників. Це розв'язує питання про датування третьої традиції і її з певністю можна застосувати до русів другої половини IX століття, навіть останньої його чверти, коли збирано для Джейханієвого твору матеріали.

Оповідуючи про землю русів, Истахрій (Бальхій) за третє їх місто каже оце: „Що-ж до Арти, то ми не пригадуємо, щоб хто-небудь з гу-зів подорожував там, бо вони вбивають кожного чужоземця, котрий мандрує їхньою землею“. Це покликування, що так читається в Берлін-

ському рукопису Истахрієвого твору, перейшло до нього, звичайно, через текст Бальхія від Джейханія. Воно слушне й зрозуміле, як конкретна місцево-бухарська вказівка для другої половини IX та цілої першої половини X століть, коли писали Джейханій, аль-Бальхій, ба навіть Истахрій, що переніс її до своєї книги, певне, механічно (951—2)¹). А втім уже в тексті ибн-Хаукаля (976—7) це покликування ми знаходимо в безособовій формі: „Що-ж до Артани, то я не чув, щоб хто-небудь оповідав, буцім він був там (з іншими) чужоземцями, бо вони вбивають кожного чужоземця, котрий вступає до їхньої землі“. В перському перекладі акад. Дорна та в рукопису, який видав Мёллер, покликування набуває безособового звороту: „Досі ніхто не оповідав, щоб чужоземець приходив до цього міста“ і „ніхто туди не виходить“. Автор „Книги границь світу“ проминає покликування, а в Идрісія, який Джейханієв твір з покликуванням на гузів повинен був мати на руках, замість цього уступу знаходимо покликування на Хаукаля й цитату з його книги: „Що-до Арти, то, як повідомляє ибн-Хаукаль, жаден чужоземець не може туди дістатися“. Отже, в другій половині X століття, починаючи від ибн-Хаукаля, конкретне покликування на гузів, які подорожували по містах русів, заступає загальний і безособовий зворот, що має неначе-б затушувати цю надто місцеву й конкретну вказівку, чи тому, що для цього часу ім'я гузів почало здаватися анахронізмом, чи тому, що воно взагалі здавалося надто маловідомим і малоцікавим таким авторам, як ибн-Хаукаль.

Обидві ці підстави, справді, могли мати рацію й ґрунт у пересуваннях тюркських племін середньої Азії та виселенні гузів у південному й західному напрямках.

Гузи — турецька народність, огузи генеалогічної легенди, узи або торки руських літописів, помусулманилися й піддалися Саманідському урядові, діставши землі на довшній течії Сир-Дар'ї, отже в другій половині IX століття мали найближчі до країни Камських болгар та суміжних з ними волзьких русів землі. Звідси вони поширилися згодом у Ховарезм (Хіву) та за Аму-Дар'ю в район Мерва. Торговельні валки гузів, як повідомляє той-же-таки Истахрій (Бальхій), з міста Гурджента, що стоїть на гирлах Аму-Дар'ї, вирушали в Джорджан, на березі Каспійського моря, в Хорасан, тоб-то в північну Персію, та в Хазарію, тоб-то на довшню Волгу²). А з Хазарії степом і річкою лежали давно второвані шляхи в м. Булгар на Волзі, куди провадила також дорога для валок і через землі башкирів. Сухопуттям через Ховарезм і місто Булгар проїжджало р. 921—2 до болгар посольство халіфа Муктадира, в якому брав участь ибн-Фадлан, що зберіг одно з найдокладніших

¹) Тим-то цілком неслухна пропозиція Гаркавого читати цей уступ Берлінського рукопису відповідно до пізнішого тексту ибн-Хаукаля та „Витягу“ Мёллера. Гаркави, Скавіані мусульм. писателів, стор. 276, прим. 7.

²) Хвольсонъ, Извѣстія... Ибнъ-Дада, стор. 169.

повідомлень про стародавніх русів, які приїжджали в Булгар; цей шлях зазначив, а путь Волгою докладно описав подорожній по надволзьких сторонах, за якого ми згадували, і в обох напрямках ходили валки й загони ховарезміїців, що промишляли торгівлею або просто грабували й забирали в полон невільників з країни Камських болгар або далекої „Славонії“¹⁾.

Найближчих сусід Саманідської держави, що почасти виходили до її складу, запопадливих купців і розбишак, гузів, певна річ, чудово знав везір тієї держави Джейханій, і вони могли бути за природніх його інформаторів про ті країни, що одвідували, тоб-то про болгар і русів, що жили саме за їхніми межами, та про слов'ян, куди, як сказано, вони часто ходили торгувати або грабувати²⁾. Але зовсім инакше мало брєніти ім'я гузів для пізніших і дальших місцем перебування письменників: ибн-Хаукаля або Идрісія.

Уже в III столітті гіджри гузи починають покидати свої селища на гирлах Сир-Дар'ї та виселяються далеко на південь за Аму-Дар'ю в країну Мерва (туркмени). А частина їх, під тиском печенігів, віддаляється на захід в українські степи й у другій половині X-го століття з'являється в руських літописах з ім'ям узів-торків, тоб-то гузів-турків. Але й тут вони спочатку фігурують, як знавці й, можливо, наводці до надволзьких країн: під 985 роком руський літопис зазначає узів-торків, як спільників Київського князя Володимира підчас його далекого походу проти Камських болгар. „Иде Володимеръ на Болгары съ Добрынею съ уемъ своимъ на лодяхъ, а Торъки берегомъ приведе на конихъ, и победи Болгары“³⁾. Щоб напасти з цього боку на болгар, торкам-узам довелось пройти дуже далеко на захід, присунутися своїми кочовищами до Дніпра й тут зайти в дружні стосунки з руським князем, щоб спільними силами грабувати Камських болгар. Дуже можливо, що саме через виселення гузів пізніші письменники, описуючи міста русів, перестали на них покликуватися.

Покликування на гузів в оповіданні про русів, будь-що-будь, конкретно й природньо з'ясовує нам питання, звідки Джейханій черпав свої нові відомості про народи східної Європи та зокрема, звідки зачерпнув він оповідання про троє руських племін і три міста. Ці відомості подавали йому гузи, або з Сир-Дар'ї, або з Аму-Дар'ї, з Ховарезму, купці й розбишаки, що, як каже ибн-Хаукаль, ходили по

¹⁾ Оповідуючи про торгівлю хутром, Хаукаль каже, що хутрянні товари дістаються в Ховарезм „по причинѣ частыхъ путешествій ховарезміїцевъ въ Булгаръ и Славонію и по причинѣ ихъ походовъ, набѣговъ на нихъ (на послѣднихъ) и взятія ихъ въ плѣнъ“. Гаркави, Сказанія мусульм. писателєй, стор. 219. Пор. А. Е. Кримський, Історія Персії та її письменства, стор. 80—82. Про шлях ибн-Фадлана — Григорьевъ, Волжскіє Булгары, стор. 83. Россія и Азія. СПб. 1876.

²⁾ Пор. акад. В. В. Бартольд, История культурной жизни Туркестана, стор. 71, Л. 1927; Мосальскій, Туркестанскій край у збірнику „Россія“ за ред. Семенова-Тяньшанського, т. 19, стор. 383—4. СПб. 1909.

³⁾ Лаврен. літопись 985 г.

торговельну й військову здобич у Камську Болгарію та по-за її межі в країну слов'ян, звідки виводив русів ще ибн-Хордадбег. Це дає можливість з великою правдоподібністю гадати, що в третій традиції мова може бути тільки за надволзьких русів, а ніяк не за Київських чи Новгородських, куди російські вчені застосовували іноді міста Куябу-Коркіяну та Славію. Тільки в країну Волзького торговельного шляху ходили, як свідчать східні джерела, гузи, та тільки з цими краями найщільніше звязана була середня Азія. Можна гадати, що й цілий подорожник по народах Надволжя, який знаходимо в Истахрія (Бальхія), Джейханій зачерпнув з того-ж-таки джерела. Подорожник отой повинен стосуватися також до східнього краю Європи і в такому разі датуватися другою половиною IX віку, за що мова буде ще далі.

Отже, приймаючи, що за літературне перводжерело до оповідання про трое руських племін і міст стала праця аль-Джейханія, складена близько 900 року, під заголовком „Книга шляхів для пізнання держав“ або „Шляхи й держави“; що це оповідання Джейханій взяв безпосередньо від гузьких купців та мандрівників, та що воно стосується надволзьких русів другої половини або навіть останньої чверти IX-го століття, ми спробуємо розглянути його історичний зміст.

Переходячи до аналізу звісток третьої традиції про русів з погляду географічного, етнографічного й політичного, зазначимо попереду, що традиція Джейханія або третя, як і треба сподіватися на підставі хронологічних та географічних міркувань, усіма цими сторонами становить собою безпосереднє продовження другої традиції, яка від ибн-Хордадбега походить, беручи до уваги все сказане вище про пересування, які сталися між народами східньої Європи: як угри зруйнували руський каганат на середній Волзі, про можливе знищення селищ Дінських слов'ян та про всі від першої події наслідки. В цьому полягає виключний інтерес третьої традиції східніх письменників, які ніби продовжують оповідання про русів IX віку і вводять нас у X століття, освітлене іншими джерелами більш-менш добре.

2. ГЕОГРАФІЧНІ ДАНІ ПРО РУСІВ У ПИСЬМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ТРАДИЦІЇ.

Головну рису звісток про русів у письменників третьої традиції становить подвійне розміщення в них русів: з одного боку, — вони повідомляють про перебування русів на широких просторах мало не всіх країв східньої Європи; з другого, — вони зазначають етнографічно різні, політично між собою незв'язані й почасти від Камських болгар залежні три „руських“ таки плім'я з трьома містами й трьома в них „царями“, що, очевидно, в очах східніх письменників об'єднуються тільки традиційно, спогадом про руський каганат, який недавно тут існував та про який уже більше немає мови.

Спочатку торкнемося смуги розпорощення русів, що, живовидячки, сталося в наслідок спустошення руського каганату й розтічи його числен-

ної людности, а також можливо розпочатого напливу нових „варязьких“ ватаг із-за Балтицького моря.

Один з хронографів руської редакції, оповідаючи про первісне розселення русів і слов'ян на землях коло Фінської затоки, що його перепинили й змели голод та навала угрів (ці два епізоди, очевиднож, один з одним щільно звязані, хронограф розділяє), такими словами каже про долю колоністів: „Оставши же людіе пустоты ради избѣгоша изъ градовъ въ дальныя страны, ови на Бѣлыя воды, иже нынѣ зоветься Бѣлоозеро, ови на езерѣ Тинном (иначе: на езерѣ Темном), и нарекошася Весь, инии же по иным странам, и прозвашася различными проименованіи, ови же паки на Дунавѣ к прежнимъ родомъ своимъ на старожитныя страны возвратишася“¹⁾.

Хоч який риторичний і недавній цей уступ з хронографу, в основі його безперечно лежить спогад про історичний факт навали угрів та її наслідки. Картину розтічі людности можна віднести не тільки до західного кінця Волзького шляху, куди виходили вже слов'яни, але й до його центру, до середньої Волги й межиріччя, де осіли скандинавські колоністи, куди орда пересельців скерувала перший і найдужчий удар. Від угорського погрому, який насувався з півночі й сходу, людність руського каганату природньо мусіла тікати здебільша в західному й південному напрямках, хоч, як побачимо, були й інші, правда, не такі помітні напрямки.

Отже, є рація гадати, що найдужче людність відпливала з середньої Волги на захід, бо з півдня руси зустрічали укріплену фортецями смугу Хазарського впливу, який поширювався на захід аж до Дністра. В наслідок цього відпливу й повинна була повстати, з одного боку, руська еміграція за море, найшвидше в Скандинавію, бо природньо було русам тікати „к прежним родомъ своимъ на старожитныя страны“; з другого, — вони повинні були розійтися Дніпром; початок скандинавських городків і взагалі скандинаво-руської культури на ньому як-раз припадає на другу половину IX-го й на X віки (Гнездово коло Смоленська, скандинаво-руські поховання Чернігова й, можливо, Київ, де засіли Аскольд і Дир). І тимчасом як розсіяння русів у південному та південно-східному напрямках, де їм доводилося мати справу з організованими державами, виявилось виключно в грабіжницьких заповзяттях окремих ватаг, що заходили іноді дуже далеко, на захід й південний захід такі самі грабіжницькі заповзяття ватаг руських утікачів, що доходили до столиці Візантійської імперії, мали історично важливі наслідки й поклали початок як новому торговельному шляхові „із варяг в греки“ Дніпром, так і новій Київській на цьому шляху державі.

Цісар Теофіл року 839-го писав до Людовика Побожного, що шляхи, якими до нього з'явилися, певне, кілька років перед тим, послі руського кагана, їм довелось верстати „межи варварських надзвичайно

¹⁾ Андрей Поповъ, Изборникъ славянскихъ и русскихъ сочиненій и статей, внесенныхъ въ хронографы русской редакціи, стор. 446. Москва 1869.

диких і нелюдських племін". Тут ми маємо, звичайно, руську оцінку угрів, мало не одночасну їхньому нападові на руський каганат. Путі, якими руси могли з межиріччя пливати в Чорне море, був шлях Доном, що за нього ибн-Хордадбег говорить для половини IX століття, і що ще в X-му віці був за звичайну для русів дорогу. Але в такому самому, коли не в гіршому, стані повинні були в той час опинитися й шляхи Волгою, оскільки угра поширилася на схід у бік Камських болгар. Великий Волзький шлях мусів на деякий час занепасти, втратити своє значіння для східньої й західньої Європи, як провідник матеріальних і культурних цінностей з сходу. Цим утворювалися обставини, виключно сприятливі для Дніпрового шляху та Візантійської промисловости й культури, в бік яких спочатку скеровано було грабіжницькі напади згромаджених на Дніпрі руських ватаг, а потім простягся цілий ланцюг руських городків на Дніпрі, що сполучав Новгород з Київом, а Київ з Царгородом. З цього саме часу, з другої половини IX-го століття повстає новий великий шлях Дніпром, який для східньої Європи відіграє ту саму ролю, що й Волзький шлях перед спустошенням руського каганату, — головної економічної й культурної артерії, яка живила її безмежні простори виробами культурних країн ¹⁾.

Будуванню „руських“ городків на Дніпрі та об'єднанню слов'янських племін, які сиділи в басейні Дніпра, в одну „руську“ державу найбільше сприяло те, що велику Хазарську державу, яка панувала тут перед угорською навалою й західніми межами торкалася Дністра, угри своїм нападом роздробили й відрізали від її західніх данників-слов'ян. Хоча спорудженням Саркела й лінії земляних укріплень у місці, де Волга зближується з Доном, хазарам р. 833-го пощастило одвернути грізний напад північних варварів на внутрішні хазарські землі й можливе їх спустошення, проте вони не могли стримати угрів од переходу з межиріччя в Лебедію, до Дону й Озівського моря. Кріпості хазар, як от Салтівське городище, саме в цей час було зруйновано, а головні маси угорських орд пересунулися в географічний центр Хазарської імперії, відрізавши її столицю від слов'янської периферії. Коли руси від угри перейшли на Дніпро, угра заслонила їх тут од хазар, і вони без перепон могли стати в центрі слов'янських племін, поміж якими вже хазарське володіння повинно було розбудити інстинкти державної організації. Тому Дніпрові племена, які попереду сплачували данину хазарам, так легко й безболізно об'єдналися навколо Києва“.

Чудово описавши Дніпрову смугу руської діаспори, з іменами головніших її міст, з визначенням її економічної ваги, Костянтин Порфірогенет подає й характерну її назву, видимо, з слів своїх руських інформаторів: „зовнішня Русь“, ἡ ἔξω Ρωσία. Отже, ще в першій половині X століття Дніпрові міста русів мали за русь „зовнішню“, в від-

¹⁾ Ad. Szelaḡowski, Najstarsze drogi z Polski na Wschód, стр. 89, 92—3, 95. Kraków 1909.

міну од якоїсь руси внутрішньої. Під цією останньою й генетично й географічно могли розуміти тільки давню надволзьку русь, що сполучалася з Царгородом через Дін і Озівське море ¹⁾.

Про південну смугу розсіяння, надчорноморську та надозівську Русь звістки подають, по-перше, Истахрій (аль-Бальхій), по-друге, письменники пізніші (Мас'удій) та інші пам'ятки. Описуючи „державу Рум“, Истахрій каже: „До держави Рум увіходять суміжні землі Слов'ян і їх сусід, як-от: Рус, Серир, Аллан, Арман і (інші), котрі визнають християнську віру“. Цими словами змальовано різнобарвний килим народностей, що сусідували з північним кордоном Візантійської імперії в географічному порядку їхнього розміщення з заходу на схід. Спочатку зазначено слов'ян, очевидножки Балканського півострова та наддунайських, потім русів, за ними відразу названо північно-кавказьких серирів, аланів (їхні недобитки-осетини) й, нарешті, закавказьких вірмен.

Отже, русів Истахрій розміщує для початку X-го століття на кордоні Візантійських володінь по північному узбережжю Чорного моря на широкому просторі від гирл Дунаю до Дону приблизно. Истахрій каже, що руси виходили тут до складу Візантійської держави, тоб-то, перебували, певне, де-небудь у межах Тавриди, й були християни. Вказівки ці дуже цікаві, бо за джерело їх був через аль-Бальхія мабуть Джейханій, отже, тут ми маємо справу з початком тої самої Руси, яка, згідно з Ігоровою угодою, повинна була не пускати чорних болгар (надозівських) воювати Херсонеса Тавридського, можливо Руси Тмутараканської. Християнство русів, принаймні тих, що жили в Тавриді, і тут, як припускав проф. Голубінський, злилися з Тавридськими готами, теж не викликає сумніву, бо ми маємо цілу низку звісток про навернення на християнську віру русів після нападів на різні пункти імперії, серед них і Тавриди (руський князь Бравлін у Сурожі, руський князь в Амастріді, ватаги Аскольда й Дира), також свідчення Паннонського Житія св. Кирила-Костянтина.

Первоначитель слов'ян Кирило-Костянтин, як відомо, впокоївсь р. 869-го. А в рр. 853—862, певніше року 856 або 858, він по дорозі заїхав у Тавриду, щоб благовістити християнство хазарам, до яких він потім і помандрував далі. Приїхавши до Херсонесу Тавридського, Кирило-Костянтин знаходить тут Євангелію й Псалтир „роушкыми письмены писано“ й русина, який ті книги вмів читати ²⁾. Отже, Житіє говорить про

¹⁾ „Човни-однодеревки (μονόξυλα), що прибувають до Царгороду з зовнішньої Руси (ἀπὸ τῆς ἑξῆς Ρωσίας), ідуть почасті з Новгороду, де перебував Святослав, Ігорів син, князь Руси, почасті з міста Смоленська, та з Любеча, Чернігова й Вишгорода. Всі вони пливають униз Дніпром і гуртуються коло Київ (Κιόβη), що зветься ще Самбатас“.

Спроби Томсена прикласти назву „внѣшняя Русь“ до міст, які стоять вище од Київ, вважаємо за цілком штучні. Руська флота прибуває саме з Київ, і терміна „внѣшняя Русь“ поставлено перед усіма перерахованими далі містами, в тому числі й Київом. — Томсенъ, Начало русскаго государства, стор. 50. — Чтенія в О. И. и Д. Р. 1891, I.

²⁾ „Тогда же поути ся ять и дошед до Корсуня... обрѣте тоу евангеліе и псалтырь Руськы (за ин. списками: роушкыми) письмены писано“. — Паннонское житіе Константина Философа, изд. Бодянскимъ. — Чт. въ О. И. и Д. Р. 1863, II, стор. 11, 47, 75 і дд.

русів у Візантійському Херсонесі, на що подає вказівки й Истахрій (аль-Бальхій). Книги, певне, були готським перекладом Ульфїлі, який могли розуміти й руси.

До тих-таки Тавридських русів, найшвидше в перші роки їх вселення тут, належить опис їхніх нападів на узбережжя півострова „отъ Корсуня до Корча“ й від Керчи до Сурожа, тоб-то Судака, також на узбережжя Малої Азії, про що розповідають грецькі житія свв. Степана Сурозького й Георгія Амастридського, написані в першій половині IX-го століття.

Напад на Тавриду стався „мало лѣтъ минуоу“ після смерті Степана, єпископа Сурозького, який помер наприкінці VIII століття, чи, як визначає акад. В. Васильєвський, „не выходя за предѣлы первыхъ двухъ или, въ крайнемъ случаѣ, трехъ десятилѣтій IX столѣтія“ ¹⁾. Пам'ятка розповідає: „По смерти же святаго мало летъ минуоу, прииде рать велика роусская из Новаграда князь Бравлин силен. зѣло плѣни отъ Корсоуны и до Корча, съ многою силою прииде къ Сурожу“. Тут, у пограбованому храмі, де було поховано єпископа Степана, перед його гробницею, князь русів Бравлин тяжко занедужує. Чудодійно зцілений, повертає він награбований у церквах священний посуд і охрещується з своїми „бѣяры“.

Факт цей добре обставлено, й тому не викликає сумнівів ні з боку історичної його основи, ні з боку подробиць оповідання, окрім самого чуда. — „Разсказъ о нашествіи русской рати на Сурожъ“, закінчує свою розвідку акад. В. Г. Васильєвський, — „заключаетъ въ себѣ подлинную историческую основу, имѣетъ въ виду событіе, дѣйствительно происшедшее въ первой половинѣ IX-го вѣка“ ²⁾. Дата нападу, окрім усього іншого, правдоподібна й тому, що вона припадає на той час, коли знищили угри руський каганат і руси з Волзького торговельного шляху розсіялися по периферії східньої Європи. Ім'я ватажка русів, князя Бравлина, відтворює племінну назву східніх русів, що жили поруч з Камською Болгарією, на захід від неї, й володіли містом Кокіяною: це ім'я зберіг Ідрісій, — берави (Beraws). Бравлин або Беравлин, може бути, навіть не власне ім'я, або слов'янська форма, що показує походження, належність до племінного колективу й утворюється суфіксом „ин“ (аналогічно з словами русин, хазарин, німчин, то-що), або форма родового відмінку множини, рівнозначна (князь) беравів. На жаль, не зберігся грецький текст пам'ятки, й тому не можна вирішити, як писалося це слово в першотворі житія. Нез'ясованим лишається „Новгород“, звідки прийшов з своїми русами князь Бравлин. У нашій концепції це міг бути Новгород Великий на Волхові, хоча можливо, що мова мовиться за якусь фортецю в межах

¹⁾ В. Васильєвскій, Труды III, ССLXXIII. Проф. Голубінський застосовував напад до 820-х років, але не йняв віри повідомленню про нього. — Історія русской церкви, т. I.

²⁾ Труды III, ССLXXIV.

Тавриди, напр., Неапіль, рештки якого локалізують недалеко від Симферополя, на північ од нього ¹⁾.

Напад русів на узбережжя Малої Азії, що його описано в Житті Георгія Амастридського, складеному перед 842 роком, теж повинен припадати більше-менше на 30-ті роки IX століття й тому теж міг бути наслідком того, що войовнича людність руського каганату після угорської навали розбіглася. Описуючи страхіття цієї навали, що закінчилася теж неначе-б чудом зцілення й навернення русів, автор Життя між иншим каже: „Храмы ниспровергаются, святыня оскверняется, на мѣстѣ ихъ алтари, беззаконныя возліянія и жертвы, то древнее Таврическое избіеніе иностранцевъ, у нихъ сохраняющее свою силу: убійство дѣвиць, мужей и женщинъ (точнѣе: дѣвственныхъ мужчинъ и женщинъ)“ ²⁾.

Тут, з одного боку, ми маємо одну з вказівок на те, що руси офірували богам юнаків і дівчат; їх так багато, що звичай такого жертвування можна вважати „дѣйствительнымъ русскимъ обычаемъ, хотя оно и не чуждо было и германскимъ племенамъ“, за характерним висновком академіка В. Г. Васильєвського ³⁾. З другого боку, автор Життя засвоює русам першої половини IX століття ще звичай „ксеноктеніі“, теж, очевидно, на пошану богів: „те давне Таврійське побиття чужоземців, що й досі зберегає в них свою силу“.

Остання вказівка цікава тому, що звичай „ксеноктеніі“, вбивання чужинців, невластивий був ні слов'янам, ні германцям, але східні письменники приписують його волзьким русам, саме русам міста Арти, де, певне, переважною частиною людности були фіни. За ним ми знову повинні неминуче звернутися до східних русів і в них бачити тих варварів, яких описує Житіє Георгія Амастридського ⁴⁾.

Описуючи далі Хазарію, Истахрій (аль-Бальхій) каже: „Країна ця знаходиться між Хазарським морем, Сериром, Русом і Гузами“. Отже в другій половині IX-го століття руси перебували теж десь на межі Хазарщини. Може, тут розуміється Тмутаракань, може інше місце, але неодмінно в південно-східньому кутку Європи. Таку саму звістку знаходимо в автора „Витягу“ з Масаліка ⁵⁾.

¹⁾ Ю. А. Кулаковскій, Прошлое Тавриды, стор. 25. Київ 1914. Не можна не звернути уваги на випадкову подібність Новгороду Життя до побудованого р. 1221-го Новгороду Нижнього. Нижній Новгород збудовано на місці невідомого на ймення болгарського городка. Чи не звався він Новим городом і чи не була ця руська назва перекладом болгарського ім'я? На місці Новгороду Нижнього або десь недалеко від нього в IX — X віках повинна була стояти Кокіяна, місто русів-бравів.

²⁾ Васильєвскій, Труды III, 64.

³⁾ Васильєвскій, Труды, стор. CXL. Пор. Лавр. літ.: „Привожаю сыны своя и дщери, и жряху бѣсома, оскверняху землю требами своими, и оскверниа кровью земля“ (980). Лев Динкін каже, що руси Святослава „забивали чоловіків і жінок згідно з звичаєм батьків“.

⁴⁾ „Що-ж до Арти, то ми не пригадуємо, щоб хто-небудь з гузів подорожував там, бо вони вбивають усюкого чужоземця, що мандрує їхньою землею“. Истахрій і інші автори третьої традиції про русів.

⁵⁾ Гаркави, Сказанія мусульм. писателей, стор. 273, 275, 191.

Цю звістку стверджує хазаро-жидівське повідомлення X-го віку про напади на межі Хазарії якогось „царя Русії Хальгу“. Цей Хальгу вступивши в спілку з Візантійським цісарем Романом (Роман Лекапін, 919—944) „воровским образом“ захопив хазарське місто Самбарай (або Самкерц). Тоді хазарський отаман виступає проти Хальгу, перемагає його, видбиває загарбану в Самбарай здобич і примушує Хальгу повернути зброю проти греків. З морським нападом Хальгу на Царгород не щастить його: військо-дружину вигублено й примушено тікати. З недобитками свого „стана“ Хальгу подається до Персії,— „и палъ тамъ онъ и весь станъ его“, після чого „стали русскіе подчинены власти Хазаръ“¹⁾.

Марними й даремними здаються нам усі силкування дослідників притягти цю пам'ятку до звичних осіб і подій ранньої історії Руси Київської доби, що їх зберегла літописна традиція. В Самбарай вбачали то „область сѣверянъ“, то Тмутаракань; у Хальгу хтять неодмінно бачити Київського князя, або Олега, й тому підозрівають літописний переказ про наслідки його походу на Царгород і ще раз знищують літописну хронологію, яку акад. Шахматов визнав „абсолютно недостовірною“ до 945 року, або Ігоря, якого примушують загинути не в деревлянській землі, а в північній Персії“, одним помахом кладучи край циклові легенд про Ольжину помсту.

Усі такі спроби засуджені на невдачу тому, що вони виходять з тої гадки, неначе-б наш початковий літопис усе знав і все нам розповів, отже по-за літописними ніяких імен і подій не повинно існувати. Тимчасом це аж надто не так. Літописець був киянин, він знав міста, які стояли на великому, але порівнюючи недавньому шляху з варягів в греки, на Дніпрі, Західній Двині й Волхові. Він вивчив їх перекази аж до IX століття й навіть далі. Але він нічого не знав ні про Дінських слов'ян, які створили потужну східньо-руську групу, ні про старіший Волзький торговельний шлях з його віковою історією, діяльною й енергійною людиною, що теж мала своїх героїв, свої перекази, які лишились літописцеві невідомі або не зацікавили його остільки, щоб він захтів завести їх до своєї „Повѣсти временныхъ лѣтъ“. Отож немає потреби відкидати ні свідчень хазаро-жидівської пам'ятки, ні наших перших літописців: стародавня історія Руси діялася на такому широкому просторі й тривала так довго, що і документ і літописи можна прийняти до наукового обігу поруч, як такі, що говорять про різні часи й різні події.

Хазаро-жидівський документ оповідає про події, що сталися десь у південно-східній Русі, на межах, чи навіть у межах тодішньої Хазарії, розповідає про грабунки східніх русів та їхнього князя Хальгу, або, може, Гельгу, тоб-то Олега, сучасника візантійського цісаря Романа Лекапіна (919—944) й, отже, Київського князя Ігоря. Походи

¹⁾ Коковцевъ, Новый еврейскій документъ о хазарахъ — Ж. М. Н. П. 1913, XI; Бруцкус, Письмо хазарского еврея от X в., — Еврейская Мысль, 1922, т. I.

Хальгу на Хазарію, на Чорне море й потім у Персію, де він гине, відбувалися тоді, коли Київські князі не могли й мріяти про подібні заповзяття на сході.

Похід Хальгу в Персію, що про нього каже хазарський документ, шасливо поставлено поруч з епізодом 943—4 року, коли руська ватага з'явилася в долині річки Кури, де вона підгортає під себе багате місто Бердаа. Характерно, що руси при цьому, очевидячки, хотіли назавсіді лишитися в Бердаа й упорядкувати тут неначе б окрему свою розбишацьку невеличку державу.

З'явилися руси, як свідчить ибн-Міскавейг († 1030 р.), з північних країн, опис яких навряд чи пасує до України. „В стране русов“, — каже автор опису, — „очень холодно и не растет там никакого дерева (роз. овочевого. П. С.), только привозят к ним небольшое количество плодов из стран, отдаленных от них“. — „Они проехали море, которое соприкасается со страной их, пересекли его до большой реки, известной под именем Куры, несущей воды свои из гор Азербейджана и Армении и втекающей в море“. Отже мова мовиться про якусь південно-східню русь, що жила за тих часів коло Каспійського моря або поблизу від нього.

Автор (за словами сучасників події) описує русів немов військових колоністів, що, захопивши багате місто, оселилися там, ніби назавсіді. — „Народ этот могущественный, телосложение у них крупное, мужество большое, не знают они бегства... В обычае у них, чтобы всякий носил оружие. Привешивают они на себя большую часть орудий ремесленника, состоящих из топора, пилы и молотка и того, что похоже на них. Сражаются они копьями и щитами, опоясываются мечем и привешивают дубину и орудие, подобное кинжалу. И сражаются они пешими, особенно же эти прибывшие (на судах)“. Навряд чи норманісти в цих озброєних між іншим ломаками теслярах знайдуть точний образ скандинавських вікінгів.

Перед людністю Бердаа, головного міста провінції Аррана, руси визнають себе за мусулман, а це могли зробити, як побачимо далі, тільки волзькі руси початку X-го віку. „Нет между нами и вами разногласия в вере“, заявили руси тубільцям. „На нас лежит обязанность хорошо относиться к вам, а на вас — хорошо повиноваться нам“. Не скандинавського, а слов'яно-руського вживали ці руси й похоронного ритуалу, коли, ховаючи небіжчиків, вбивали їхніх жінок. „Когда умирал один из них“, — каже Міскавейг, — „хоронили его, и вместе с ним его оружие, платье и орудия, и жену или кого-нибудь другого из женщин, и слугу его, если он любил его, согласно их обычаю“. „После того как дело Русов погубило“, — додає автор, „потревожили мусульмане могилы их и извлекли оттуда мечи их, которые имеют большой спрос в наши дни, по причине своей остроты и своего превосходства“. Згадаймо, що такі мечі, як свідчить „Книга границь світу“, походили з міста Уртаб у країні русів; що-до поховання з жінкою, то його практикували знову-таки волзькі руси, як про це свідчать ибн-Русте й ибн-Фадлан.

Публікуючи наведене Міскавейгове оповідання, А. Ю. Якубовський каже: „естъ все основания думать, что Русы намеревались остаться там (тоб-то в Бердаа) надолго“¹⁾. Це цілком можливо, коли взяти до уваги озброєння й поведження русів, і це цілком у дусі якої-небудь безпритульної ватаги, „етана“, що прийшов з кордонів Хазарії або навіть із сплюндрованого Надволжя, але такий проект цілком неймовірний для Київського князя Олега або Ігоря. А втім, лишитися в Бердаа русам не пощастило. Коли їх дуже поменшало, руси вночі вийшли з фортеці, „положили на свои спины все, что могли, из своего имущества, драгоценностей и прекрасного платья, остальное сожгли. Угнали женщин, юношей и девушек столько, сколько хотели, и направились к Куре. Там стояли наготове суда, на которых они приехали из своей страны, на судах матросы и 300 человек русов, с которыми поделились они частью своей добычи и уехали“. Як переказує хазарський документ, про що вже згадувано, руси Хальгу гинуть десь у північній Персії.

Окрім цього, нам відомі ще й інші походи русів на схід, що відбувалися великими масами, під проводом якихось відважних і заподливих ватажків, але про них, як відомо, нічого не знають і жадних звісток не подають ні Київські, ні Новгородські літописи. Це доводить, що вони виходили не з Новгорода й не з Києва, а від якоїсь іншої руси, широко й далеко розпорошеної після знищення каганату.

Описучи далі „державу ісламу“, тоб-то халіфат або взагалі мусульманські держави, Истахрїй знову перелічує суміжні з ним народи, в тому самому порядку з заходу на схід, причому поміж цими народами знову з'являються руси. „Держава ісламу“, як каже наш географ, межує з володіннями Рума, тоб-то Візантійської імперії, очевиднож, в Сирії та Малій Азії, з країною Арман, тоб-то Вірменщиною в південному Закавказзі, Алан, Арран, Серир, тоб-то з гірськими народами Кавказу, з Хазаром — на Кавказі коло Дербенду й по долішній Волзі, з Русом, Булгаром, тоб-то „зовнішніми“ болгарами, що їх володіння на південному сході могли притулятися до сфери впливу й навіть до кордонів мусульманських держав, надто держави Саманідської, з слов'янами й часткою Турка. Такий самий реєстр прикордонних народів подає й Мёллерів „Витяг“, що містить русів теж на границях „держави ісламу“²⁾.

Важко сказати, де саме ці мусульманські письменники уявляли собі кордони мусульманства й надто халіфату з русами та слов'янами, бо хазар і болгар вони містили теж по-за межами накресленого його кор-

¹⁾ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа в 332—943/4 г. Византийский Временник, т. XXIV, стор. 63—92. Л. 1926. До цього епізоду, очевиднож, належить поінформованість жидівського автора так зван. Йосипа бен Горіона або Йосиппона, що, перелічуючи племена Яфетових нащадків, містить русів тільки на р. Курі: „Русы живут на рѣкѣ Кяра, текущей въ море Гурганъ“. Гаркави, Сказанія еврейскихъ писателей о хазарахъ и хазарскомъ царствѣ, стор. 41. СПб. 1874.

²⁾ Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 273, 277, 191.

дону. А втім, безперечно, немає й потреби відкидати це свідчення, бо межі східньої діаспори русів другої половини IX-го століття нам цілком невідомі, як невідомі нам докладно й межі, до яких заходили на схід і слов'яни цієї доби¹⁾.

Надзвичайно важко, навіть зовсім неможливо в усіх цих русах аль-Бальхія Истахрія: Тавридських, Хазарських, східніх на межах халіфату, нарешті, середньо-волзьких, що за них він каже окремо, бачити єдиний етнографічно й об'єднаний політично народ, який володіє суцільною територією. Але відмахнутися від цих повідомлень і твердити, що аль-Бальхій або Джейханій безнадійно заплуталися в назвах племін, теж не можна: це значило-б визнати власну несилю зрозуміти їх звістки, а також і ту важливу в ранній історії Руси добу, за якої воли жили та яку в своїх творах вони описали. Лишається визнати, що Джейханій і Бальхій-Истахрій в своїх повідомленнях змальовують, окрім Волзьких русів, ще й широку, пошматовану й несталу смугу руського розсіяння, яка повинна була утворитися після знищення руського каганату й розтічи в різних напрямках його численної й войовничої людности.

Чудову характеристику цього розпорошеного становища русів ми знаходимо в арабського письменника першої половини X-го віку Мас'удія. Він каже, що в русів немає держави, що вони поділяються на різні племена, не скоряються ні цареві, ні законові, дарма що становлять „великий народ“²⁾. Ця характеристика стосується до русів першої по-

¹⁾ Як оповідає Гярдзій (1053), якийсь начальник-слов'янин, убивши в суперечці посла, мусів тікати з країни слов'ян. Він прибув у Хазарію, а звідси, ратуючись від переслідувачів, до Башджурту (башкири?). Коли хазари вимагали видати його, слов'янин подався у країну Кимаків і Тогузгузів, організував з них ватагу, злучився з башкурт і почав грабувати гузів (Ховарезм, хівінців?). Грабунками й продажем у неволю бранців він прибирав багатства, а свою ватагу називає „хирхиза“. „Коли звістка про нього дійшла до слов'ян, багато з них поприходили до нього з своїми родинами й майном, приєдналися до інших і породичалися з ними, так що всі змілися в одно ціле. Ознаки слов'янського походження (ще) помітні в зовнішньому вигляді киргизів, а саме — червоне волосся й біла шкура“, завважує Гярдзій.

До його звістки акад. Бартольд додає прихильну увагу: „По китайським звісткам киргизи отличались высоким ростом, рыжими волосами, румяным лицом и голубыми глазами (Г а к и н о в, Собрание свѣдѣній I, 443). Все это указывает на то, что киргизы первоначально не были тюркским народом“. Пор. Radloff, Die alttürkischen Inschriften, p. 425. Акад. Бартольд, Отчет о поѣздкѣ въ Среднюю Азію, стор. 109. Ця звістка Гярдзія дає можливість з'ясувати слов'ян на межах Истахривої „держави ісламу“.

²⁾ Руси „образуют великій народъ, не покоряющійся ни царю, ни закону“, або: „русы составляютъ многіе народы, раздѣляющіеся на разрозненныя племена“. Г а р к а в и, Сказанія мусульм. писателей, стор. 130. Найчисленнішим поміж племенами русів Мас'удій у „Золотих луках“ називає Lüdhāgāns, в яких традиційно бачать ладожан, дарма що, окрім проблематичної суголосности слів, ніщо цього здогаду не стверджує: у скандинавів Ладога звалася Адельгѳбургом. У другій своїй книжці Тенбіхе Мас'удій називає инше плім'я русів Kūdhkāna або Kūdhkāna, що, як гадають, належить до південних, можливо Київських русів. „Здѣсь (коло Босфору) городъ румовъ по имени аль-Мусаннатъ..., который удерживаетъ корабли Кудкана и другихъ племень русовъ“. Гаркавий читає: „го-

ловини X-го століття (Мас'удій вмер 956 р.). Те-ж саме, тільки без Мас'удієвих узагальнень, подають нам для другої половини IX-го століття Джейханій та аль-Бальхій або Истахрій, які зазначають принагідно цілу низку окремих груп русів, що розселилися по краях східньої Європи. І обидва ці описи становлять цілковиту протилежність описам авторів другої східньої традиції, яка для першої половини IX-го століття знала зібрану в одно й політично об'єднану в каганаті русь, з царем-каганом і з законом, яким уся русь підлягала.

У зв'язок із знищенням каганату та розсіянням русів треба, здається нам, поставити і ті пересування численних загонів і ватаг русів, які руські, візантійські та східні літописці починають зазначати з другої половини IX століття. Варяги з'являються в Гнездові на Дніпрі. Спочатку Київ підгортає під себе ватага Аскольда й Дири; їх заступає Олег.

Тоді, коли угорська орда залишає Лебедію й на початку 860-х років відходить в Ателькузу, а частина її, відірвавшись від загальної маси, подається через Кавказ у північну Персію, озброєна ватага русів „въ двою соть корабль“ під проводом Аскольда й Дири з'являється під Царгородом. Цікаво, як збігаються дати масового переходу угорських потуг, слідом за якими насувалися печеніги, через Дніпро в Ателькузу й цього походу „безбожныхъ Руси“, що викликають таку тривогу в стінах Царгороду влітку 860 року. Адже неможливо припустити, щоб Аскольд і Дир не сподівалися нападу, — угри з 40-х років уже ходили до Дунаю, — або покинули Київ, своїх жінок і дітей під охорону угри й печенігів та й пішли за море. Літописець зберіг спогад про боротьбу між ними й печенігами: як переказують пізні списки Початкового літопису (Никонів літопис), повернувшись назад з невеличким військом, Аскольд і Дир побачили сумну картину: „И бысть въ Кіевѣ плачь велій“; тоді-ж таки „быть въ Кіевѣ глад велій“. Під Києвом вони перебили безліч печенігів, які, очевидно, підійшли тоді до Дніпра.

Мало не одночасно з цим походом під Царгородом загону русів, що вмістився на 200 човнів, до нас доходить чутки про такий самий „похід“ і в іншому напрямку, куди вирушили угри: в північну Персію. Перський історик Мохаммед ибн-Ісфендіар під 909 роком записав: „Прежде того они (русы) были здѣсь (въ Абаскунѣ) при Хасанѣ ибн-Зайдѣ (864—884)“¹⁾. Характерно, що цього наскоку русів не зазначили ні Мас'удій, який одвідував Табаристан і цікавився походами русів, ні ибн-Хаукаль, що писав, як руси розгромили Камську Болгарію й Хазарію. До цього могло спричинитися те, що в обох цих випадках ми маємо не походи в розумінні воєнного заповзяття, наперед обмисленого й органі-

родь Харсана“, тоб-то Херсонес у Тавриді, й „кораблі Кунабана“, хоча й помилово.—Дополнення къ соч. „Сказанія мусульм. писателей“, стор. 31. СПб. 1871. Пор. Дорнъ, *Mélanges Asiatiques* VI, стор. 668—9, а за ним Вестбергъ, Къ анализу вост. источниковъ. Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 389.

¹⁾ Мельгуновъ, О южномъ берегу Каспійскаго моря. Записки Р. Акад. Наукъ, т. III, прим. 5, стор. 34. Цит. за Гаркави м: Сказанія мус. писат., стор. 69.

зовано переведеного, а з озброєними натовпами втікачів, які ратувалися то в Візантію, то в межі халіфату під той час, як пересувалися дикі маси степовиків, що давили їх своєю численністю. Ця розпорошена людина руського каганату, що скрізь розносила своє ім'я, й утворила ті розкидані групи, за які казав Истахрій, тоб-то Джейханій та аль-Бальхій, описуючи руську діаспору. Вона ще довго чинила свої грабіжницькі подвиги, з'являючись далеко на сході й громадячись у величезні маси для таких заповзяттів, як походи Київських князів на греків.

Ми вже чули про війни якогось „царя“ русів Хальгу в Хазарії, на Чорному морі й у північній Персії. Мохаммед бен аль Гасан повідомляє, що 909—910 року руси з'явилися в Табаристані на 16 суднах і вчинили тут спустошення. Наступного року руси знову з'явилися на Каспійському морі, але, як вони поверталися, їх перебив Ширван-Шах¹⁾. Про цей та інший, до нього подібний, випадок, коли ватага русів напала на перське узбережжя, оповідає Загіреддін. Ці напади відбувалися за життя Джейханія, що, як везір або правитель Саманідської держави, боровся з русами, отже повинен був непогано уявляти собі східню частину руської діаспори другої половини IX та початку X століття, зазначену в працях його й аль-Бальхія²⁾.

Спустошливий напад русів, що через Дін, Волгу та Каспійське море з'явилися в Азербейджані („Нафтова країна“) й у Табаристані, дуже докладно описує Мас'удій. Як гадає Вестберг, цей похід відбувся 925 р. Хазари пропустили русів через долиною Волгу та Каспійське море, і на 500 кораблях вони з'явилися на його південному й західньому узбережжі. Вони „проливали кров, брали в'язнів жінок і дітей, грабили имуществу, распускали всадниковъ (для нападень) и жгли. Народы, обитавшіе около этого моря, съ ужасомъ возопили, ибо имъ не случалось съ древнѣйшаго времени, чтобы врагъ ударилъ на нихъ здѣсь, а прибывали сюда только суда купцовъ и рыболововъ“...

Витримавши бої з військом і озброєною людинністю, руси ще багато місяців трималися на островах Каспійського моря, а згодом повернулися до гирл Волги. Мусулмани числом 15.000 душ заступили їм дорогу й на березі Волги зчинився лютий бій, у якому „Богъ помогъ мусульманамъ противъ русовъ, и мечъ истребилъ ихъ, кто былъ убитъ, а кто утопленъ. Около же 5.000 изъ нихъ спаслись и отправились на судахъ въ страну, примыкающую къ странѣ Буртасъ, гдѣ они оставили свои суда и стали на сушѣ, но изъ нихъ кто былъ убитъ жителями Буртаса, а кто попался къ мусульманамъ въ странѣ Бургаръ, и тѣ убили ихъ. Сосчитанныхъ мертвецовъ изъ убитыхъ мусульманами на берегу Хазарской рѣки было

¹⁾ Дорнъ, Каспій, стор. 5—6, 464; Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ, стор. 385. Ж. М. Н. П. 1908, II.

²⁾ „Въ этотъ промежутокъ времени (900—914 г.) отрядъ русскихъ съѣлъ на корабли, высадившись съ моря и произвелъ опустошеніе въ Табаристанѣ. Саманиды всячески старались уничтожить его и совершенно прогнали этотъ народъ“... Дорнъ, Каспій, стор. 15, 17—18; Вестбергъ, назв. праця, стор. 385—6.

около 30.000. Съ этого года русы не возобновляли болѣе того, что мы описали¹⁾.

Ибн-Хаукаль теж, як було зазначено, подає звістку про те, як руси руйнували за його часів країну Камських болгар і Хазарію, що сталося року 358 гіджри або р. 969-го по Хр.²⁾ Як гадають Кунік та Вестберг, похід русів у цьому напрямку не можна поставити в зв'язок з описаним у літопису походом Київського князя Святослава проти вятичів, хаазр, ясів і касогів, який відбувся рр. 965—966. Святослав Ігорович повернувся до Києва з Дунайської Болгарії допіру 968 року. Його мати Ольга, що намовила його повернутися й лишитися при ній до її смерті, померла влітку 969 року. А Святослав зостававсь на Русі до 970 року. Отже доводиться швидше припустити, що в Камській Болгарії й Хазарії діяли не Дніпрянські руси, які осіли в Новгороді, Гнєздові, Чернігові, Києві та в інших Дніпрянських містах, а східні Надволзькі руси, підсилені, може, напливом варягів із Скандинавського півострова. Тому до половини X століття вони звсїди з'являлися в східних країнах не з Дніпра, а з ріки Дону, як це було за Хордадбега у половині IX-го століття. Костянтин Порфірогенет засвідчив це цілком виразно: „На північ од Меотійського моря, — каже він, — (знаходиться) річка Дін, що з неї роси вирушають у Чорну Болгарію, Хазарію й Сирію“³⁾.

Описуючи смугу широкого розсіяння русів, письменники третьої традиції все-таки за основну територію русів, як і передніше, вважають середню Волгу, східну половину межиріччя, поміж Камською Болгарією з сходу й слов'янами з заходу, де за другою традицією лежав руський каганат. Опис території русів з підрозділом її на трое „руських“ племін з трьома містами й трьома „царями“ є друга характерна сторона описання про русів у письменників третьої традиції.

Истахрій (аль-Бальхій) (922, 952) положення цієї основної території визначає такими словами: „Рус це народ, сусідній з булгарами, між ними й слов'янами“. „Витяг“ це саме визначення повторює: „Рус єсть народ у сусідстві з Булгаром, між ним і Славонією“. Щоб не лишалось жадних сумнівів, де саме треба шукати цю країну русів, Истахрій і ибн-Хаукаль нарисували її на мапах, які додали до своїх книг, під написом „Рус“, умістивши її в безпосередньому сусідстві з Камською Болгарією та окремо від землі слов'ян⁴⁾.

¹⁾ Гаркави, назв. праця, стор. 131—3; Вестберг, назв. праця, стор. 386.— Ж. М. Н. П. 1903, II.

²⁾ „Болгарь — небольшой городъ, владѣющій небольшою територіей; но онъ значе- нить какъ торговый центръ (портъ) для этого государства. Въ 358 году онъ, подобно Ха- зарану, Итилю и Самандару, былъ совершенно разграбленъ русами, которые тотчасъ послѣ этого отправились въ страну румовъ (Византію) и Испанію“. Цит. за Вестбергом назв. праця. Ж. М. Н. П. III, 1983, стор. 3; пор. Гаркави, назв. праця, стор. 218—219.

³⁾ За Френом, Шафариком і Григор'євим, під Сирією тут треба розуміти південно- західні береги Каспійського моря, що звалися так у середні віки. Григор'єв, О древнихъ походахъ русовъ, на востокъ. Россія и Азія, стор. 39, СПб. 1876.

⁴⁾ Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 191, 198, 228.

Місто русів, найближче до мусулманства, тоб-то найдалше на схід, письменники третьої традиції, тоб-то кінець-кінцем Джейханій, визначають відстанню його від міста Булгара на Волзі. Усі три міста русів „Книга границь світу“, як ми пам'ятаємо, приміщує на річці Рус, і під цією назвою розуміє середню течію ріки Волги, за горішню частину якої письменники третьої традиції вважали Каму. Нарешті, Ідрісіій зараховує Керкіяну до складу Камської Болгарії, кажучи, що східні руси підлеглі болгарам, і цим ще раз підкреслюючи, що обидві країни територіально суміжні.

Положення країни русів саме на річці Волзі, вище од Камської Болгарії, й на захід від неї, стверджують ще два описи течії Волги, або власне народів, що за тією течією жили, які зберегли Истахрій—Хаукаль та які ми зазначили вгорі. Короткий опис каже просто: „Ітиль це ім'я річки, що тече в ню (країну хазар) із Руса й Булгара“. Поширений опис веде нас з північного сходу рікою Камою, яка вважається за вершину Волги, потім середньою й долішньою течією останньої. Ріка Ітиль, починаючись у країні Хархиза (киргизи), проходить між Каймакією й Гузією та й протікає в західньому напрямку через горішній Булгар. Пробігши горішньою частиною країни болгар, річка Ітиль „повертає назад на схід, проходить по Русу, тоді по Булгару, потім по Буртасу, аж нарешті впадає в Хазарське море“. Цього опису немає в виданих уривках у Дорна і Мёллера, але його знають Ідрісіій та Абульфедда, запозичивши його, мабуть, у ибн-Хаукаля¹⁾.

В наведеному описові за горішню частину річки Волги вважається помилково Кама. Цього не робили письменники другої традиції. Але ж переконання їх у тому, що країна русів лежить саме на річці Волзі-Ітилі, вище й далі на захід від країни Камських болгар, було так тверде, що ради нього географам третьої традиції довелося піти на помилку, яку легко пояснити тим, що за джерела їх кінець-кінцем були тільки гузькі купці й розбишаки: їм довелося віднести країну русів далеко вище й на захід від того, де вона справді повинна бути. Так збережено правильність етнографічної мапи народів, які жили на Волзі: спочатку руси, потім болгари, буртаси й хазари.

¹⁾ Гаркави, Сказанія мусульманских писателей, стор. 192—3, 218, 219—220. Ідрісіій переказує цей опис трохи коротше: „Хазари — це загальна назва останньої країни, а Атиль — назва столиці, так само як і назва річки, що тече з краю русів і, проходячи Булгаром, вливає свої води в Каспійське море“. „Джерела цієї річки знаходяться в східному напрямі, в країні пустельній і багністій. Вона тече на захід і в напрямі до Булгару, тоді повертає на схід, перетинає країну русів, болгар і країну буртасів і нарешті досягає Хазарії, де вливається в море“. Jaubert, Géographie d'Edrisi. II, 403—4.

У Абульфедди читаємо: „Між північними краями в країна русів. Руси живуть на північ од міста Булгара, показаного в списках“. „Річка Ітиль протікає через країну Русів і Болгар“, і далі опис течії Волги йде цілком за ибн-Хаукалем: ріка „послідовно протікає через краї русів, болгар і буртасів і, нарешті, вливається в Хазарське море“. Reinoud, Géographie d'Aboulféda, II, kn. I, стор. 284, 287, 301, 303.

Друга традиція одночасно й суперечливо твердила за одним джерелом, що у русів міст немає, а за другим, що „міст у них багато і живуть вони просторо“. Третя традиція, як зазначено, завсіди називає тров племен русів і тров міст у них.

Назви трьох племен і трьох міст у різних авторів (і в різних перекладачів) читаються по-різному, але в основі всіх цих різночитань завсіди лишається одна певна назва для кожного з міст, точну вимову яких проте втрачено.

Перше плім'я називає на ім'я, здається, тільки Ідрісієй, — це берави (Beraws)¹⁾. Їх місто, що стояло на далі на схід і найближче до болгар, називалося Куаб, Кутаба, Кокіяна й т. и.²⁾. Друге плім'я — Селавіє, Джелябе, Салавія, Славія, Атлава, а головне місто його — Слава, Глава, Талва або Талу. Третє плім'я — Ерзаньє, Арсанія, Артанія, Утанія, Аутанія, Ерні, Ерені, Артї, Ертї, Арані, Арсана, Арсанія, його місто — Арба, Арса, Арта, Арна й т. и.³⁾.

Де стояли ці міста, що були за головні селища русів третьої традиції, тоб-то русів другої половини IX-го століття, яких описав уперше Джейханій?

Щоб розв'язати це питання, ми маємо двоякий матеріал: по-перше, подорожника надволзьких країн, що від Джейханія перейшов до аль-Бальхія й Истахрія, в уривках до інших письменників, — у ньому згадуються ці міста; по-друге, вказівки східних письменників на довжину й широту країни русів і першого з їхніх міст, які обчисляли невідомі нам мандрівники, спостерегаючи хід сонця.

Археологія, на жаль, поки що дає тільки натяки на можливе їх положення, зазначаючи головний осередок скандинавських селищ IX—X віків у східній частині межиріччя⁴⁾.

Вважаючи на те, що подорожник тлумачить цю справу дуже розбіжно, ми почнемо з довжин і широт різних пунктів у східній Європі, в тому числі й країни русів, як їх визначала східня географічна наука.

Було б необережно цілком покладатися на ту градусну сітку, що склали східні мандрівники й учені для різних пунктів східньої Європи, але не можна й цілком відкидати цих даних, як це мають нахил робити декотрі з арабістів⁵⁾. Ми не потребуємо перевіряти арабські градуси

¹⁾ За Ідрісієм.—Jaubert, Géographie d'Edrisi II, 401. Як каже ибн-аль-Вардїй, це плім'я називалося Керкіян, але ця назва, очевидно, походить від назви їхнього міста. Френ, Ibn-Fozlands Berichte 142.

²⁾ Ось реєстр його імен за Френом і Гаркавим: Кутаба, Кунаба, Куная, Курбая, Кербая, Каркаяна, Керсабе, Кербане, Куаба, Кубате, Кюзабата, Кубазе, Кубане, Кубае, Кутате, Кутазе, Китае, Кузате, Кузае, Куябе, Куяе, Кунане, Кузасе, Каркаянїя, Каркабан, Каракартія, Керкіяна, Акертія, Кератія, Гунабег, Гунаег, Гунатех, Кунанях та інші. Шегловъ, Первые страницы русской истории, стор. 263. Ж. М. Н. П. 1876, IV.

³⁾ Шеглов, Назв. праця, стор. 263. Перші назви: Селавіє й Ерзаньє взято з уривка Бальхїєвої книги, що переклав акад. Дорн. Mélanges Asiatiques, VII, I, стор. 56—7.

⁴⁾ За мапою Арне, як було згадано, з 16 пунктів, де виявлено на території Росії скандинавські могили й людність, 8 лежить на середній Волзі (з них 6 поміж Переяславом Заліським і Суздалем та 2 коло Булгара на Волзі).

⁵⁾ Пор. Сурд. Передмова до II частини перекладу Абульфеди, стор. VIII. Paris. 1883.

довжини й широти нашими сьогочасними. Будь-яку спробу перевести градусну сітку східних учених на сьогочасну європейську засуджено на невдачу, бо східня географічна наука правдиво не уявляла собі форми землі, тому що екватор і перший її меридіан не збігаються з нашими, а найбільше тому, що в неї не було тих способів досліджувати й записувати, з яких користується географія сьогочасна.

За допомогою широт і довжин арабських учених ми не можемо виразно уявити собі, як розмістити визначені в них пункти на нашій мапі. Зате ми можемо за їх допомогою цілком виразно з'ясувати, як східні письменники уявляли собі обопільне положення різних пунктів східньої Європи.

І, йдучи від відомого, ми можемо таким способом підійти до географічного визначення невідомих нам тепер пунктів за сьогочасною мапою. Підкреслюємо, що в основі уявління східних учених безперечно лежали досвідні дані: подорожники й спостереження мандрівників-само-видців.

Як ми вже знаємо, свої відомості про русів східньої Європи Абульфеда запозичив у письменників X-го віку, зокрема у Истахрія, можливо, в „Витягові“ з його книги. Він, отож, відтворює уявління про русів третьої традиції, а його надзвичайно повні вказівки на градуси довжини й широти то не що інше, як математична обробка уявлень про географію східньої Європи IX—XIV століть, причому Абульфеда завсіди сумлінно зазначає свою розбіжність з попередниками.

Подивімося спочатку, які довжини показує Абульфеда для південних надчорноморських міст, у яких мусульманські купці могли бувати частенько й які через це їм були добре відомі. Градуси довжини Абульфеда рахує від найзахіднішого краю Африки.

Для міста Акермана, що стоїть на Дністровому, гирлі, Абульфеда показує 45' довжини; для міст Тавриди, — Судака, Солгата, тоб-то Старого Криму, й Кафи або Теодосії для всіх 57° довжини; для Керчи—60°, для Озова, тоб-то гирла Дону, 65° довжини, а для Сараю на долішній Волзі 75° довжини. Трохи далі на схід, під 78° довжини, показує він місто Укек, рештки якого збереглися до цього часу на правому березі Волги трохи нижче від міста Саратова, а ще далі на схід під 82° довжини називає місто Булгар, що лежить на ріці Волзі, верстов на 30 нижче того місця, де вливається в неї Кама (село Успенське-Болгари).

Отже безздоганно, а проте правдиво уявляли собі східні географи, в якій послідовності розміщено річки та міста в напрямку довжини в південній частині Руси.

Так само правильно-послідовно розміщує Абульфеда й широти різних пунктів цієї частини східньої Європи.

Він уважає, що північне узбережжя Чорного моря лежить взагалі на 50° широти: на цій широті показано Акерман, Судак, Кафу (Теодосію). Трохи на південь зазначено Керч, а власне на 47 $\frac{1}{2}$ °, і Озів—48° широти, а трохи на північ місто Солгат (Старий Крим)—під 50° ш-

роти. Від цієї лінії в 50° широти Чорноморського узбережжя градуси широти наростають у північному напрямку з такою поступовністю, коли триматися течії Волги, йдучи вгору до землі Камських болгар і далі: місто Сарай на Ахтубі, столиця Золотої орди, показано під 48° широти, Укек (під Саратовим) під 49°55'; місто Болгар — під 53½° північної широти ¹⁾.

Нарешті країну русів Абульфеда приміщує під 57° 32'; довжини, тоб-то на півградуса на схід од міст східньої частини Тавриди, й під 56° північної широти, тоб-то на північ од міста Булгара або гирла Ками.

Найсхідніше й найближче до болгар місто русів Кутаба показано під 77° довжини й 58° широти, тоб-то в північно-західньому від міста Булгара напрямку.

Не вважаючи на застережену приблизність математичних розрахунків східних географів, на підставі наведених цифр можна твердити, що властиву основну країну русів з її трьома містами, за які Абульфеда говорить цитатою з Истахрія, східні географи рисували саме там, де ми містили її на підставі описової частини їхніх творів: це певна територія, що лежить на північний захід од Камської Болгарії, безпосередньо за західними її межами.

Видима річ, що країну не можна уявляти собі, як мало не цілу східню Європу; так роблять ті історики, які, ближче не дослідивши належні джерела, силкуються ототожнити Кутабу з Київом на Дніпрі, Славу з містом Ільменських слов'ян, напр., із Старою Русою або навіть з Новгородом Великим, а Арту з центром Дінських слов'ян. Досить провести в думці на будь-якій мапі дві відповідні показаним градусам довжини й широти лінії: одну з півдня на північ, трохи на схід од Кримського півострова, другу — з сходу на захід, почавши її на північ від устів р. Ками, щоб пересвідчитися в тому, що місце, де вони перетинаються, відповідне країні русів третьої традиції, припаде в східній половині руського межиріччя, на історичній території Володимиро-Суздальського князівства. Місто Кутаба-Кокіяна припаде не на південний захід колишньої Росії, а на північний її схід, в уявлінні Абульфеда воно навіть утрировано відсунеться на схід, у бік Камської Болгарії, що їй воно, як свідчить Идрісій, належало ²⁾. Ототожнювати це місто, так добре відоме східнім письменникам, куди, як вони казали, раз-у-раз заходили східні купці, з Київом на Дніпрі аж ніяк не можна, і думку

¹⁾ Місто Сарай на Ахтубі й на наших мапах лежить під 48° північної широти. — Григорьевъ, О мѣстоположеніи Сарая — столицы Золотой Орды, стор. 301, Россія и Азія. Спб. 1876.

²⁾ Reineaud, Géographie d'Aboulféda, II, kn. I в різних місцях. Пор. Щегловъ, Первые страницы русской истории, стор. 266—267. — Ж. М. Н. П. 1876, IV.

Пор. Титовъ, Ростовъ Великій. Путеводитель по г. Ростову Ярославской губернии. М. 1883 г., стор. 7—8, де автор каже, що Ростовське озеро мало назву „Неро" або „Каове". Гадзємо, що автор довільно подав останній термін, узявши його у арабів. Джерела не зазначено.

про це, як нікчемну необґрунтовану вигадку, що не повинна мати місця в поважних історичних працях, раз на завсіди треба відкинути.

Проти того, як географічно зорієнтував країну стародавніх русів Абульфед, можуть закинути, що Абульфед, — письменник розмірно пізній, що він жив і писав свою книгу в XIV-му столітті, коли старий Київ було вже зруйновано, коли за визнаний осередок руської людности було Володимиро-Суздальське велике князівство, коли вже почала підноситися й Москва. З Абульфеди був учений географ, і він правильно орієнтувався, мовляв, у сучасній йому політичній мапі: він знав столицю татарської Золотої Орди Сарай, знав місто Укек, що повстало в XIII—XIV віках, і тільки неправильно пристосував до Суздальського князівства XIV століття традиційне оповідання про трое руських племен і трое міст.

Цей закид здається правдоподібним тільки на перший погляд; розглянувши ближче, ми виявимо, що він неслухний. Абульфед не знав сучасних йому руських князівств і взагалі сучасних йому політичних стосунків східньої Європи. Усі свої відомості про русів він узяв з давніших джерел, зокрема з Истахрєвого твору. Тому він орієнтує основну територію русів так само, як орієнтували її географи X-го століття, тільки перекладає це орієнтування на мову математичної географії. Досить порівняти його градусні визначення з тим, що говорили за територію русів не тільки Истахрїй (аль-Бальхїй) та ибн-Хаукаль, але й ибн-Русте, досить зіставити їх з мапами тих-же-таки письменників і Идрісія, щоб пересвідчитися, що градусна сітка Абульфеди відбиває не Русь XIV-го століття, а є звичайне узагальнення давно відомого й десятки раз переведеного визначення країни русів, що належить Джейханїеві або третій традиції, яка в цьому питанні йшла за другою ¹⁾.

Маючи на оці наведене науково-географічне тлумачення третьої традиції в частині, яка торкається положення країни русів, ми можемо звернутися тепер до подорожника; уперше, очевидно, завів його до літературного вжитку Джейханїй, що від нього він то більше то менше повний перейшов до Истахрїя (аль-Бальхїя), ибн-Хаукаля, Идрісія та деяких інших заступників третьої традиції про русів.

З наведеного вгорі уривка ми пам'ятаємо, що цей подорожник виміряв віддалі, які треба було проїхати з північної Персії, з міста Абезгуна в Хазарію, обома сторонами Каспійського моря ²⁾. Потім визначувано віддаль від головного міста Хазарії Итіля на долішній Волзі до Семендера, що лежав у південних межах Хазарської держави, 8 днями пути, й до початку країни бургасів 15 днями пути. Бургаси, як ми зазначали, жили на правому горяному березі Волги, вище, тоб-то на північ, від країни хазар, у сьогочасних Саратовській та Симбірській губернях,

¹⁾ R e i n a u d, Géographie d'Abolféda, II, I, стор. 306 прим. Про мапу Истахрїя ибн-Хаукаля — Г а р к а в и, Сказанія мусульманських писателєй, стор. 198.

²⁾ Див. попереду.

приблизно від міста Камишина до Симбірська. Рахуючи по 25—30 верстов на денний перехід, ми матимемо 400—450 верстов, що більше-менше відповідає справжній віддалі від Астрахана до Камишина.

Далі зазначувано, що „од Буртаса до гір 4 дні дороги“. Ми вже знаємо, що під назвою „гір“ східні письменники розуміли Надволзьку височину, яка тут мабуть переходила в найпомітнішу свою частину — Жегульови гори Самарської луки. Потім подорожник визначав віддаль до „гір“ од міста Итиля: „од Итиля до гір (у Дорна: *Bedschnak (Gebirge)*) один місяць дороги“. Одже від Итиля до південної найближчої до хазар границі буртасів рахували 15 день дороги; країну буртасів з півдня на північ можна проїхати за 11 день, та від північних її границь до волзьких гір 4 дні дороги. Кому належала ця смуга землі в 4 дні дороги, — неясно. З подорожника видно, що вона не належала ні буртасам, ні болгарам. Найшвидше під той час, як складано подорожника, тоб-то в другій половині IX-го століття, це був коридор степовиків, що їм ніхто стало не володів та що їм уливалася в східню Европу печенізька орда. Волга в цьому місці робить глибокий закрут на схід, подовжений рікою Самарою з Кинеллю; перша з них уливається в Волгу з лівого степового берега, а вершинами обидві вони близько підходять до горішнього Уралу, на якому сиділи печеніги. На цих річках повинна була лежати північна межа країни печенігів, і, виходячи з неї, вони природньо повинні були ринути сюди, тому, що на південь і на північ правий берег Волги посідали досить могутні держави: Хазарщина й Болгарія, й тому що тільки від цього місця починалася більше-менше приступна дорога в східню Европу вододілом між лівими допливами Дону й правими Волги.

Далі в Истахрія (аль-Бальхія) було сказано: „Отъ Итиля до Булгара растоянїе по степямъ около одного мѣсяца пути, водою же вверхъ по рѣкѣ около двухъ мѣсяцевъ, внизъ по рѣкѣ — около 20 дней пути“¹⁾. Ті самі віддалі, взяті, очевидно, з того-ж-таки джерела, тоб-то від Джейханія, показує нам Идрісій: степом від Итиля до Булгара близько 1 місяця, а водою 2 місяці дороги²⁾.

Отже поки-що розбіжності немає: Джейханіїв подорожник веде нас з північної Персії, від південного берега Каспійського моря, навкруги цього останнього до північних його берегів у Хазарію. Потім з столиці Хазарії Итиля подорожник, зробивши ухил у Семандер, починає йти вгору Волгою в країну буртасів, потім до „гір“ і в місто Булгар, головне місто Камських або зовнішніх болгар. Коли взяті віддалі од теперішнього Астрахана, трохи нижче од якого заділили рештки, як гадають хазарського Итиля (урочище „Жаренные“ або „Шаренные бугры“), до села Успенське Болгари Спаського повіту Казанської губернії, що лежить на лівому березі Волги за 6—7 верстов од річки,

¹⁾ Хвольсонъ, Извѣстія... Ибн-Даста, стор. 83. Коротше переказує це місце аль-Бальхій в уривку акад. Дорна: „Од Атиля до Булгара через степи — один місяць; водою — два місяці“. — Дорн, *Mélanges Asiatiques* VII, I, стор. 58.

²⁾ Jaubert, *Géographie d'Edrisi* II, стор. 403.

верстов на 30 нижче од влиття до неї Ками, де досі збереглися рештки міста Булгара, то ми матимемо простим напрямком степовими дорогами лівого берега Волги близько 1000 верстов, а річкою з її закрутами не менше ніж 1500 — 1600 верстов. Цю віддаль купецька валка проходила, як свідчить подорожник, степами за 30 день, роблячи отже більше-менше 30 верстов у день; річкою вгору по Волзі, проти течії, певне, бичуючись на навантажених суднах, така валка йшла 60 день по 25 верстов на денний перехід. Обидві цифри дуже правдоподібні й відповідають тим нормам денних переходів, які дають східні географи, очевиднож, за словами своїх подорожніх ¹⁾.

Обома шляхами ми, будь-що-будь, посуваємося вгору Волгою на північ і потрапляємо в головне місто Зовнішніх або Камських болгар, Булгар на Волзі: інакше не можна зрозуміти нашого подорожника в викладі першого, ліпшого з східних географів. Але далі в тексті є різночитання в одному слові, навіть в одній літері, зазначене в нас угорі; воно примушує шукати продовження подорожника в двох діаметрально протилежних напрямках і викликає непримиренні суперечності між його дослідниками.

¹⁾ Реальну величину „денного переходу“ східних письменників можна уявити на підставі отаких Абульфединих вказівок. Солгат (Старий Крим), Кафа (Теодосія) й Судак, як він каже, утворюють трикутник, і „ети города находятся, один по отношению къ другому, на разстояніи одного дневного перехода“. Ця віддаль більше-менше 25 — 30 верстов. — Reind, Géographie d'Aboulféda, II, I стор. 282.

Цікаво зазначити, що старовинна російська верства в 700 сажнів (до 1649 року) приблизно дорівнювала арабській милі, так Абульфеда визначає відстань між Сеутою та Еспанським берегом у 18 арабських миль (Géographie, II, 1, 234). Широчинь Гібральтарської протоки дорівнює 13 — 37 кілометрам, отже пересічно для зазначеного місця матимемо 25 — 30 кілометрів. Значить арабська миля трохи більша від сучасної верстви й дорівнює більше-менше 700 сажням. Тому в арабських милях „денний перехід“ арабських письменників дорівнював 25 милям. Розповідаючи про Куманію, або Половецьку землю, Ідрісії називає в ній декілька міст: Матлука або Біла Куманія, Матраха (Тмударакань?), Русія (в устях Дона), Бутер, й далі каже: „До міст Куманії або країни куманів уміщують (теж): Кірах, Нарус, Нуші і Кінів (Кийв?)“. Нуші лежить на 50 миль на північ од Білої Куманії“. — „Звідси до Кінів, чималого міста коло підшови високої гори, прямуючи на північний схід, 4 денних переходів або 100 миль.“ Отже на 1 денний перехід припадає 25 арабських миль, або більше-менше 35 сьогочасних верстов по 500 сажнів. — Jaubert, Géographie d'Edrisi II, 401. Мемфіс лежить од Каїра за 15 миль — „à prés d'une journée du Caire“. — Géographie d'Aboulféda II, I, 160.

Арабська миля = $\frac{1}{3}$ фарсангу, який уважався за рівний 5 сьогочасним верстам або 2500 сажнів, хоч, як спостеріг Вестберг, у Хазарії, певне і взагалі в східній Європі під фарсангом розуміли лінійну міру, рівну більше-менше російській верстві, тоб-то очевиднож, милію. Такими фарсангами міряв свою країну хазарський каган Йосип (960 р.). — Вестберг, Къ анализу вост. источн. о восточной Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, III, стор. 41.

Щеглов рахував од Ітиля до Булгару 800 верстов прямою лінією, але це шлях хіба для аеропланів, а не для купецьких валок IX—X віків, швідкість їхнього руху він визначав теж — 25 — 30 верстов у день. — Щеглов, Первыя страницы русской истории, стор. 268 — 269, 262. Ж. М. Н. П. 1876, IV. Грнгор'ів рахує від Хорезміїського (хівінського) міста Джорджану (Ургенджу) до м. Булгару на Волзі близько 2500 верстов; їх проїздили 70 день (ибн-Фадланове посольство 921 р.), що дає близько 35 верстов на денний перехід суходолом. — Григорьевъ, Волжскіе Болгары, стор. 84. — Россія и Азія. Спб. 1876.

У наведеному вгорі перекладі чи навіть переробці аль-Бальхієвої книги, тоді в Истахрія та в ибн-Хаукаля, що, як ми бачили, всі мали одно спільне джерело (ибн-Факіга), також у залежних від них письменників третьої традиції ми знаходимо наступну подорожникову фразу в отакому вигляді: „Од Булгара до початку держави Рум 10 станцій, од Булгара до Кузабе (Куябе) 20 станцій; од Печенігів до Внутрішніх Башхирт 10 днів, од Внутрішніх Башхирт до Булгара — 25 днів“ ¹⁾.

Зазначимо, що „станція“ — зупинка — це те-ж саме, що й денний перехід, і обох слів східні письменники вживають однаково одно замість одного. Як-раз зазначений подорожників уступ у Идрісія читається так: „Од Булгара до кордону Русії (Рус) 10 станцій; од Булгара до Кокіяна близько 20 станцій“ і т. д., а в иншому місці він каже: „Од Булгара до меж країни Рус рахують 10 днів дороги“ ²⁾.

Збаламучений ім'ям Джейханія, що йому невідомий каталогізатор помилково приписав уривок аль-Бальхієвої книги „Картини світу“ в першій чи другій Истахрієвій її редакції, що видав акад. Дорн, Вестберг рішуче обороняє аль-Бальхієве читання та його групи, яке він уважав за читання Джейханієве. Покликуючись на цей Дорнів уривок і прямо приписуючи його Джейханієві, а так само на географічний словник XIII-го століття Якута ³⁾ Вестберг каже: „Не подлежає ни малѣйшему сомнѣнію, что означенный „Булгарь“ совпадаеть съ придунайской Болгаріей. Отмѣченное разстояніе въ двадцать дневныхъ переходовъ отъ Кіева до Придунайской Болгаріи соотвѣтствуетъ дѣйствительности: если считать день пути въ 30—35 верстъ, тогда мы получили бы 600—700 верстъ“. Бедняка, очевидно, печеніги, башхирт — як гадає Вестберг — мадяри, Куябе — Київ на Дніпрі. — „На сочиненіи Щеглова (що заперечував тотожність Куяби східних письменників і Києва на Дніпрі. П. С.) таланливо написанномъ“, каже далі автор, — „видно какъ осторожно слѣдуетъ пользоваться источниками восточныхъ писателей, если не желашь... впасть въ безвыходныя заблужденія. Такъ, въ его (тоб-то Щеглова) аргументації играетъ большую роль превратно понятое имъ показаніе Истахри, что разстояніе отъ Булгара, до Кіева составляетъ около 20 дней пути. Ошибка Щеглова, какъ и Гаркави

¹⁾ Dorn, Mélanges Asiatiques, VII, 1 стор. 58. Про читання Истахрієве та ибн-Хаукалеве див. Вестбергъ, Ж. М. Н. П. 1908, II, 399.

²⁾ „De Boulghar à la frontière de Russie 10 stations. De Boulghar à Kokianach environ 20 stations“, а далі — „De Boulghar aux frontières de Russie on compte 10 journées“. — Jaubert, Géographie d'Edrisi II, 403 й 407. Так само й Абульфеда в даному місці замість „станція“ каже „денний перехід“: „Од Булгара до початку країни Рума близько 10 переходів; од Булгара, щоб іти в Кутаба, близько 20 переходів“. — Reinaud, Géographie d'Aboulféda II, I, 306.

³⁾ Якут наводить даний уступ подорожника в такій редакції: „Отъ булгарь до греческой границы десять дней пути; до Куябы, столицы русовъ около двадцати; до страны башхуртъ (мадяры, не башкиры, — завважує Вестберг) двадцать пять“. — Цит. за Вестбергом, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. — Ж. М. Н. П. 1908, II, 399.

въ Скаа. 198, заключаεται въ томъ, что онъ здѣсь подъ Булгаромъ разумѣеть приволжскую Болгарію, или, лучше, главный городъ ея Булгаръ (нынѣшнее село Успенское), а на дѣлѣ это — балканская Болгарія“ і т. д. ¹⁾.

Отже, через непорозуміння з Джейханієвим ім'ям у виданому в акад. Дорна уривкові з книги „Види землі“, безсумнівна помилка або навіть переписувачів огріх у тексті, що перейшов від аль-Бальхія до залежної групи східних географів, знайшов собі авторитетного оборонця в науковій літературі і ствердив у ній думку, рішуче суперечливу кращому текстові Ідрісія, який, очевидночки використав автентичного Джейханія, а так само і загальному змістові подорожника в цілому.

Справді, що подорожник розуміє в цьому місці під словом „Болгар“? Коли-б мова була про державу або країну, то тут годилося-б сподіватися відповідної вказівки або одного з трьох предикатів: зовнішній Болгар (Булгар) для болгар Камських або Срібних, предків чувашів, Внутрішній Болгар — для Озівських або Чорних болгар, і Великий Болгар — для болгар Дунайських. Така вказівка, природня в мові східних письменників, для нашого подорожника обов'язкова, бо до цього суперечного місця мова в ньому була безперечно не за Дунайську або Озівську Болгарію, ба навіть не за країну Камських болгар, а за місто Булгар на Волзі. Тільки сюди, в місто Булгар на Волзі, й можна було проїхати з міста Ітиля степом за 1 місяць, „водою же, вгору річкою, близько двох місяців“.

Щоб пристати на Вестбергове читання, треба припустити в подорожнику або чималу прогалину, пропуск у тексті й сполучення початку, де мова була про місто Булгар на Волзі, з кінцем, де мова йде про Дунайську Болгарію, або грубу плутанину цих двох географічних термінів і місцевостей, що в такому разі повинна походити від Джейханія, як це й гадав Вестберг. Але для першого припущення немає жадних підстав: пам'ятка скрізь зберегає звязаність мови й послідовність географічної термінології, і в жадного з авторів не зустрінемо натяку на проминену в тексті ланку. Друге припущення відпадає тому, що інформували Джейханія ховарезмійські купці, які добре знали надволзькі краї, валки яких що-року ходили степом і пливли вгору Волгою в Булгар і, може, далі в Куябу, та й сам Джейханій авторитетний географ і везір Саманідської держави, гроші якої „утворюють головний елемент“ поміж східними монетами, знайденими в Росії, ніяк не міг поплутати Волгу з Дунаєм і сусідню країну Камських болгар (або їхнє місто) з Великими болгарами на Дунаї ²⁾.

Припустити таку помилку в Джейханієвому подорожнику значить зректися його, як історичної пам'ятки, будь-якої уваги вартої. І це тим більше, що постулована помилка не виводить нас із скрутного стано-

¹⁾ Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ. — Ж. М. Н. П. 1908, II, 399 — 400.

²⁾ Пор. Савельевъ, Мухаммед. нумизматика въ приложеніи къ русск. исторіи, стор. 5.

вища, а, навпаки, як воно буває з усіма помилковими гадками, сама стає за джерело нових, мовляв Вестберг, „безвыходныхъ заблуждений“.

Припустімо, справді, що в Джейханієвому подорожникові було написано: „Од Булгара до початку держави Рум 10 станцій“, тобто близько 300—350 верстов і, разом з Вестбергом, розумітимемо під Булгаром країну Наддунайських болгар, а під державою Рум — Візантійську імперію. Але-ж коли від м. Булгару на Волзі або від країни Камських болгар до Візантійської імперії жадними шляхами не можна було дістатися за 10 день через далекість цих двох країн, то від Болгарії Дунайської до кордону Візантійської держави їхати 10 день було зовсім непотрібно через те, що обидві ці держави були суміжні. Наддунайська Болгарія повстала на самих межах імперії, почасти з Візантійських-таки земель, а в другій половині IX й на початку X-го віків, коли Джейханій записав нашого подорожника, за царя Болгарського Симеона (888—927), що підгорнув під себе декілька Візантійських провінцій, Болгарія Дунайська як клин уганялася в територію імперії, і болгаро-грецький кордон на великому просторі проходив рівнобіжно з морськими берегами Балканського півострова, отже за імперією лишалася вузька надбережна смуга, а центральна частина півострова належала болгарам.

Який-же в такому разі зміст може мати подорожникова вказівка, що між кордонами болгар і державою Рум було 10 день подорожи?

Щоб погодитися з Вестберговою думкою, ми, очевидячки, без ніякої потреби повинні одному з найавторитетніших східних географів накинути аж три прикрі помилки: по-перше, поплутання міста Булгара з країною, по-друге, поплутання Болгарії Волзької з Наддунайською, по-третє, незнання того, що Болгарія Дунайська безпосередньо межувала з Візантійською імперією, та що між ними не було жадної посередньої країни, яку в такому разі Джейханій цілком уже довільно виміряв у 10 денних переходів.

Поминаючи, далі, питання про Куябу, що, щоб ототожнити її з Київом на Дніпрі, треба було накопичити стільки помилок, перейдімо до дальших подорожникових вказівок. — „Од печенігів до Внутрішніх Башхирт 10 днів; од Внутрішніх Башхирт до Булгара 25 днів“. Про Башхирт той самий перський текст акад. Дорна попереду подає такі відомості: „Башхирт. Їх є двоє паростів: одна живе на краю області гузів, за країною булгар, близько 2.000 чоловіків; інша парость межує з „горами“; вони тюркського походження, зовсім близько од держави Рум“¹⁾. Взнявши до уваги, що згадані гори — це Надволзька височина, під народом башхирт доведеться розуміти справжніх башкирів, які сиділи десь коло ріки Білої або Ками й, за Костянтином Порфірогенетом, межували з Хазарією²⁾. І це

¹⁾ Dorn, *Mélanges Asiatiques*, VII, I, стор. 56. Далі мова йде за Волзьких болгар: „Булгарі. Мова булгарів скидається на хазарську. Буртаси мають інакшу мову, ніж хазари. Окрім міста Булгара, є ще місто Сувар“, і потім про трое племен русів.

²⁾ Григорьевъ, *Обзоръ политической исторіи хазаровъ*, стор. 61. — Россія и Азія. Хазарія межувала з башкирами з сходу після того, як печеніги відійшли в Європу.

тим більше, що наш уривок не одходить від надволзьких народів, і далі в ньому говориться за Камських болгар, за буртасів та за міста Камських болгар. Але, певна річ, замість „Рум“ тут, як і в Джейханієвому подорожнику, треба читати „Рус“.

Вестбергова гадка про те, що подорожник у зазначеному угорі місці розумів не башкирів, а угрів-мадярів, знову руйнує його контекст, суперечить цілому його плануванню по надволзьких народах і землях, а тому її треба облишити. Дійшовши до м. Болгар на Волзі й визначивши віддалення від нього до найближчих земель, подорожник називає поміж ними (вгору Волгою) країну русів, а так само (вгору Камою й Білою) башкирів, зазначаючи віддаль до них як від міста Болгара, так і від Надволзької височини, що лежить поблизу. Потім він повертається до болгар і буртасів і подає докладніший опис країни русів. У цілому подорожник, що записав його, певне, Джейханій, містить у собі опис південної частини великого Волзького шляху, що з північної Персії та Хазарії провадить до землі Камських болгар і далі: з одного боку в країну башкирів на Камі, а з другого в країну русів на середній Волзі. Цей шлях, з відхилом у країну башкирів, існував, як ми знаємо, дуже давно, і його одвідували в I—X століттях по Хр. ¹⁾

Щоб правильно зрозуміти текст цієї важливої для історичної географії IX віку пам'ятки, треба прийняти правильне читання спірного місця в редакції, що її зберіг Ідрісій, який мав на руках Джейханієву працю, а не переробку її ибн-Факіга, яка, певне, й стала за джерело помилки. Треба читати: „Од Булгара до початку країни Рус“, а не „країни Рум“, як у аль-Бальхія та інших; так само башкирт „зовсім близько од держави Рус“, а не „Рум“. Неможливість прийняти Истахрієве або аль-Бальхієве читання в даному місці була очевидна ще для Рено, Абульфединого перекладача. Наводячи текст Абульфеди про десятиденну віддаль од Булгара до кордону Рум, Рено додає до нього примітку: „Це число, здається, помилкове. Ідрісій (т. II франц. пер. стор. 403) читає: „Од Булгара до початку країни Рус“, і цьому читанню треба віддати перевагу“ ²⁾.

Ми теж гадаємо, що це читання краще, і з зазначених угорі міркувань навіть єдино можливе.

Продовжуючи текст Джейханієвого подорожника по землях, які лежать над рікою Волгою з її значнішими допливами, Ідрісій, без ніякого розриву й помилок, з надволзького міста Болгара веде нас далі на північний захід, у країну надволзьких русів. — „Од Булгара до межі

¹⁾ Шлях од м. Болгара в країну башкирів свідчить за початок іншої великої дороги валок, що йшла з Індії й Персії до землі Камських болгар. — В. А. Городцовъ, Бытовая археология, стор. 435. Москва, 1910. Пор. Савельевъ, Мухаммеданская нумизматика, стор. СХV — СХVI. Спб. 1876. Григорьевъ, Волжскіе Булгары (про ибн-Фадланову подорож р. 921 з Ховарезму в Булгар через землю башкирів), стор. 83. — Россія и Азія. Спб. 1876. Нашадки Камських болгар, чуваші, називають башкирів „пашкирт-пушарт“. Звідси, очевидно, й „башкирт“ східних письменників.

²⁾ Reinoud, Géographie d'Aboulféda, II, I, стор. 306, прим. 3.

країни Руса 10 станцій. Од Булгара до Кокіяни близько 20 станцій¹⁾. Далі в Идрісієвому тексті наводиться відомий вже нам опис трьох племен і трьох міст русів, з зазначеними вгорі додатками проти письменників аль-Бальхієвої групи; цей опис продовжує того-ж-таки подорожника, являє собою його необхідну складову частину, як це було, треба гадати, й у Джейханія.

Тими самими термінами, як і передніш, Идрісій повідомляє, що Кокіяна — це найближче до сходу місто русів, куди приїздять торгувати мусулманські купці; — „од Слави до Кокіяни, що підпорядкована країні Булгар 8 днів“; Арт — „чудове місто, збудоване на урвистій горі між Славою й Кокіяною, тоб-то на 4 дні дороги од першого й другого з цих міст“. — Тут усе витримано в дусі, в термінах і в географічних межах Джейханієвого подорожника, не треба жаднісіньких здогадів про плутанину, огріхи й прогалини в джерелі, що їх, очевидно, піддиктувала Вестбергові тільки хибна презумпція, буцім-то, на підставі сумнівної суголосности назв, неодмінно треба ототожнювати Кокіяну з Києвом на Дніпрі.

Подорожник визначає віддаль од міста Булгара на Волзі до межі країни русів у 10 день подорожи, або, як рахувати вгору річкою по 25 — 30 верстов на день, віддаль буде 250 — 300 верстов. Відкладаючи вгору Волгою цю віддаль од міста Болгара-Успенське, ми опинимось більше-менше на устях правого допливу Волги річки Сури, яка може справді протікала колись східньою межею руського каганату та яку традиційно письменники третьої традиції вважали були й згодом за межу країни русів. Віддаль у 20 день подорожи, тоб-то в 500 — 600 верстов вище од міста Болгари-Успенське приведе нас Волгою до устів річки Оки, де тепер стоїть місто Нижній Новгород, або трохи вище — до Городця чи Балахни на Волзі, де природньо треба шукати решток того першого з сходу міста русів, Кокіяни-Куяби, куди „мусулманські купці приїздять“.

Місто Славу в такому разі треба шукати далі на захід вгору річними шляхами, на 200 — 250 верстов вище од Кокіяни, тоб то десь недалеко від Ярославля й Костроми, або на Клязьмі в землі Суздаля й Володимира, де є відповідні городища, або на Оці, в землі міста Мурому чи Старої Рязани. Третє місто русів, Арта або Арза, повинно лежати між цими двома містами теж на річних шляхах верстов за 100 — 125 від кожного. — Так виходить, принаймні, за описом східньої Європи в Джейханієвому подорожнику, що найкраще зберігсь у переказі Идрісія.

Аналогічні відомості про ці міста знаходимо так само і в інших авторів третьої традиції про русів, що хоч і помилково переказують того-ж-таки подорожника.

— „Куяне, каже „Книга границь світу од сходу на захід“ (983 — 4) — найближче місто до мусулманства. Місце благодатне й тут живуть

¹⁾ Jaubert, Géographie d'Edrisi, II, 403 й 407.

царі. З нього вивозять різноманітні хутра і цінні мечі. Селябе — місто благодатне. З нього приходять торгувати в країну Болгар, коли буває мир. Уртаб — місто, що коли прийде чужоземець, його убивають й т. и. Истахрій (аль-Бальхій) каже, що те плім'я русів, цар якого живе в Куябі, — „ближче до Булгар“, ніж інші міста русів. „Инше плім'я, (що живе) далі од першого, зветься Славія“, далі — очевидночки, з погляду мусульманського сходу або Болгарії. — „Ще плім'я зветься Артанія“, — це останнє завсіди ставиться відрубно, осторонь. Ибн-Хаукаль висловлюється трохи виразніше ніж Истахрій, хоч можливо, це вийшло тільки через кращий переклад. Місто Карбая (або Куяба, як перероблює його Гаркавий), „що більше од Булгара“, лежить „ближче до Булгару“, ніж інші міста, а Славія лежить „вище од першого“, вище, очевидночки, по течії річки. За третє плім'я Артанію та його місто Арту ибн-Хаукаль каже, що „люди (тоб-то мусулмани) вирушають торгувати з ними в Карбайю (Куябу)“. В землю Арти чужоземці не ходять, бо там чужоземців убивають... Але вони (артанці) спускаються водою і торгують, нічого не розповідаючи про свої справи та крам, не допускаючи нікого, щоб проважав їх і ввіводив в їх країну“. — З цього тексту цілком ясно, що місто Арта, так само, як і два перші міста, лежать на річних шляхах, вгору по течії, коли їхати від Корбайї або країни Камських болгар, але десь осторонь від головної водяної магістрали, тоб-то Волги.

Отже на підставі всіх переказів Джейханієвого подорожника, ми робимо той висновок, що перше місто стародавніх русів Куяба, Корбайя, Кокіяна — лежало на річці Волзі, десь поблизу від границь Камської Болгарії, за 500 — 600 верстов од міста Болгара — Успенське, на місцині, де тепер Нижній Новгород, Балахна або Городець. Це місто часто одвідують мусульманські купці, які приїздить степом або Волгою в Булгар, із Хазарії та інших мусульманських земель, напр. із Саманідської держави Хіви й Бухари. Сюди-ж-таки з'їздяться з своїм крамом мешканці країн, що лежать вище річними шляхами, зокрема з другого міста русів Слави та з третього їх міста Арти на схід із Корбайї — Кокіяни в другій половині IX століття вивозили, з одного боку соболів і чорнобурих лисиць, також, певне, й інші хутра, з другого — олово, також клинки й мечі з загартованого заліза (криці), які можна було згинати й вони знову розгиналися, коли одняти від них руку, виробі місцевої добувальної та обробної промисловости русів. Отже, стародавня Корбайя — Кокіяна вже в IX — X віках була за міжнародно торгівцю, де зустрічалися й обмінювалися своїми виробами торговельники Європи та Азії. Вона відгравала ту роль, яку згодом відгравав Нижній Новгород з його ярмарком. Отож не безпідставний місцевий переказ про те, що перше ніж повстав Нижній Новгород, ярмарок існував верстов на 60 вище, там де місто Балахна й заклали його тут „болгари“¹⁾.

¹⁾ „Чтобъ удобнѣе было вести съ русекими торговлю, болгары основали близь суздальскихъ владѣній ярмарку (гдѣ нынѣ Балахна. Такъ говорятъ преданія...); а чтобы

За 8 день плавби від Корбайї-Кокіяни вгору річними шляхами стояло місто Слава. Звідси купці приїздили торгувати до Болгарії, коли буває спокій — характерний штрих відсутности політичної одности між Волзькими русами після занепаду каганату, коли Корбайя-Кокіяна увійшла в сферу болгарського впливу. Як було зазначено, міста Слави з переважною слов'янською людністю, як показує ім'я, треба шукати або недалеко від Ярослава й Костроми, або на Клязьмі десь недалеко від Суздаля й Володимира, де й досі збереглися подекуди рештки могутніх фортець якихось міст, ймення яких до нас не дійшли, і де лежать ті просторі могильники скандинаво-руської людности, які примусили археологів визнати існування місцевих скандинавських колоній на середній Волзі ¹⁾.

На річних-же шляхах, але десь осторонь від головної магістрали, на однаковій від Корбайї й Слави віддалі лежало третє місто русів Арта. Сюди не їздили мусулманські купці тому, що тут зберегав повну силу властивий русам звичай ксеноктенії. Мешканці Арти сами спускалися водою, тоб-то очевидно, Волгою на судах, і привозили в Корбайю на продаж чорних соболів, чорних або чорнобурих лисиць та олово.

Відомості про торгівлю теж набувають ваги, коли розв'язується питання про положення міст у русів. — „Черныя лисицы и черные соболи указывают на дальній сѣверъ Европы“, — каже Вестберг. „Свинець и олово (правдивіше або „олово“. П. С.), мечи и клинки исключаютъ великое княжество Кіевское (сѣ Новгородской областью), а равно и землю

защититься отъ русскаго оружія, построили городъ на мѣстѣ нынѣшняго Нижняго Новгорода“. — Мельниковъ-Печерскій, Полное собраніе сочиненій, т. VII, стор. 489. Спб. 1909. Балахна лежить верстов за 60 вище од Нижнього, а Городець Волзький за 100 верстов. Болгарське місто існувало там, де тепер Нижній, каже Татішев.

¹⁾ Спицын, Археология в темах начальной русской истории, стор. 6. — Сборник статей по русской истории посвящ. С. Ф. Платонову. П. 1922; пор. Arné, La Suède et l'Orient, стор. 52—54 та його мапу. Щеглов каже: „въ странѣ, въ которой, по извѣстіямъ арабскихъ писателей, жили русы, сохранились несомнѣнные слѣды многихъ исчезнувшихъ городоѡ, которыхъ даже имена не дошли до насъ. Такъ во Владимірской губерніи сохранилось до сихъ поръ 19 населенныхъ мѣстностей, которыя носятъ названія городищъ, городковъ, городцевъ; въ Ярославской такихъ мѣстностей 18. (См. Списки населенныхъ мѣстъ этихъ двухъ губерній). При многихъ изъ нихъ хорошо сохранились остатки древнихъ укрѣпленій, иногда поражающихъ грандіозностью своихъ размѣровъ; таковы, напримѣръ, остатки въ 45 верстахъ отъ Владиміра при селѣ Осовцѣ, на берегу Клязьмы. Здѣсь еще цѣлы валъ и ровъ въ семь сажень глубины (см. Владимірскаго Сборника, изд. Тихонравова, въ главѣ о городищахъ). Близъ Ростовскаго озера находится Городокъ на р. Саррѣ, простирающійся на 180 сажень въ длину и отъ 25 до 40 въ ширину, состоящій изъ громадной насыпи, перерѣзанной продольными и поперечными валами (см. Труды Перваго археол. сѣзда, стр. 665). Кромѣ того, сохранилось въ тѣхъ же мѣстахъ много остатковъ древнихъ поселеній, которыя въ настоящее время совсѣмъ не населены, находятся гдѣ-нибудь въ лѣсу или въ полѣ и потому не вошли въ Списки населенныхъ мѣстъ“. — Щегловъ, Первые страницы русской истории, стор. 12. Ж. М. Н. П. 1876, V. Пор. подане попереду Торгниєве оповідання про пам'ятки скандинавського володарювання в східних краях.

мордвы (Эрзя), а метять на Скандинавію, изобилюющую металлами¹⁾. Але, по-перше, треба відрізнити місце, де здобувають товари, од місця, де їх збувають східнім мусульманським купцям: олово й цину могли здобувати, а клинки й мечі виробляти в Скандинавії, але вони могли правити за предмет торгу з мусульманськими країнами в містах східніх Волзьких русів; по-друге, цілком можливий був і місцевий металічний промисел, як добувальний, так і обробний.

Коли Київська земля й земля Великого Новгороду (не виключаючи Устюжни Железопольської) не мають покладів залізних руд, то землі середньої Волги, надто Оки, а так само й долішня Клязьма дуже багаті на болотяні руди, бурі залізняки й т. и., що їх віддавна розробляли місцеві майстри-ремісники. Розкопи дали підставу гр. Уварову твердити, що його „мерянам“ відома була обробка металів. Підчас розкопів Городця на Саррі знайдено два горщики, щоб топити метали²⁾. Ями з запасами місцевої болотяної руди, гамарні, тиглі, формочки — та інші сліди обробки місцевих руд В. А. Городцов знайшов у цілій низці надоцьких городищ і селищ IX—XI століть³⁾. Арне теж робить висновок, що „скандинавські колоністи“ у східній Європі, отже насамперед у Волзько-Оцькому межиріччі, в IX—X віках виробляли металеві речі, ті речі „русского стиля“, яких у жадному іншому місці не можна було придбати⁴⁾. Згодом, за Московської доби, в XVII столітті залізо з місцевих руд здобували й переробляли коло Устюжни Железопольської, на річках Вазі, Костромі, Шексні, нарешті в Тулі та інших місцях. Залізні гуті, що переробляли місцеві руди, до останнього часу існували, напр., коло м. Ардатова⁵⁾; а надоцькі села Павлово й Ворсма і досі славні своїм металевим кустарним виробництвом. Чому-ж не можна припустити, що руси в IX—X століттях мали спромогу збувати східнім купцям металеві клинки місцевого виробництва, як згодом збували їх на Нижегородському ярмарку? Олово і порівнюючи рідку цинову руду, може, й довозили сюди з Олонецьких гір, навіть із Фінляндії або з Скандинавії, що робили, певне, з часів Ананьїнського могильника, але можна теж припустити існування ближчих покладів цих металів, бо за бронзової доби в краю існувала місцева металообробна промисловість⁶⁾.

¹⁾ Вестбергъ, Къ анализу восточныхъ источниковъ о вост. Европѣ. Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 398.

²⁾ Уваровъ, Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ, стор. 118.

³⁾ В. А. Городцовъ, Результаты археологическихъ изслѣдованій въ Бѣлевскомъ и Рязанскомъ уѣздахъ въ 1897 году, стор. 222. Федяшівське городище IX—X вв. (стор. 229), Алеханівське селище, де знайдено ями з запасами місцевої руди, подібні до припінних ям, знайдених у стародавніх надоцьких селищах близько присілка Борок, під м. Рязанню та коло м. Белева біля Жабинського монастиря. Археол. Изв. и Замѣтки, изд. Моск. Арх. Обществомъ 1898 г., т. VI. Особ. матеріали для археол. карты долины и береговъ р. Оки, стор. 522, 585, 640 та інші. Труды XII Арх. Съѣзда, I, М. 1905.

⁴⁾ Арне, La Suède et l'Orient, стор. 62.

⁵⁾ Ілевські заводи Баташова за 15 верстов од м. Ардатова.

⁶⁾ В. А. Городцовъ, назв. праця, стор. 233; Савельевъ, Мухаммед. нумизматика, стор. СХХІ.

Сучасний стан археологічного знання про минуле руського межиріччя, звичайно, не дає змоги точно визначити, де містилися трое стародавніх міст русів, що за них кажуть східні письменники третьої традиції. Цього, можливо, не пощастить зробити і в майбутньому, бо, окрім валів та інших земляних споруд, важко припустити, що знайдуться тут якінебудь монументальні пам'ятки, з яких можна було-б поробити цілком точні висновки. Зазначимо тільки, що місто Арту ще Френ і Савельєв пристосовували до Арзамасу, хоч підстави цього — філологічні зближення — самі по собі й недостатні¹⁾. А втім місцевість, де стоїть це місто, чимала височина на березі річки Теші, за 122 верстви від Нижнього Новгороду, як-найкраще виправдує Идрісієві слова про Арту: „чудове місто, збудоване на уривистій горі між Славою й Кокіяною, тоб-то за 4 дні дороги од першого й од другого з цих міст“.

При всіх можливих сумнівах щодо цієї місцевості, цілком виключається ототожнення надволзького міста русів Корбайї-Кокіяни з Київом на Дніпрі, Слави — з Новгородом Великим і Артанії то з фінами, то з селищами Дінських слов'ян, як це роблять Томсен, Вестберг, Шельонговський та деякі інші дослідники. Коли на середньому Надволжі Арне міг зазначити тепер 8 скандинавських колоній, то в непогано вивченому Київі слідів чималої скандинавської колонії IX—X віків не виявлено. Коли руське Межиріччя переповнено східним, переважно Саманідським, сріблом, то в Києві та й взагалі на Україні Саманідських монет трапляється дуже мало²⁾. А головне, що такому наближенню стоїть на перешкоді, — це віддалі між містами русів, які східні письменники точно визначили та на які треба вважати. Ще Щеглов завважив, що від міста Булгара до Києва в X віці треба було їхати горішньою Волгою й униз Дніпром, разом близько 3000 верстов. За 20 день зробити таку подорож — неможлива річ, не можна так само казати, що мусулманські купці з'їздилися цим шляхом до Києва по зазначені товари, бо на Україні тих товарів і не було. Від Булгара до Білоозера в землю вези рахують (Френ, Савельєв, Щеглов) близько 1600—1800 верстов, а водою (Савельєв) — 1165 верстов; ибн-Фадлан повідомляє, що туди їдуть 3 місяці, тоб-то 90 днів³⁾. Найближчу віддаль від країни бургасів, тоб-то більше-менше від сьогочасної Пензенської губернії, степами до Дніпра Абульфеда рахував у 38 денних переходів, тоб-то вдвоє більше, ніж він-же-таки, слідом за іншими, показував для віддалі од міста Булгара до міста Корбайї-Кокіяни⁴⁾. Нарешті, ототожнювати неможливо й тому, що Идрісій, цей Птолемей XII століття, одночасно каже за річку Дніпро-Данапрус і за Волгу-Гтіль, а так само знає однаково про існування міста Кокіяни поруч з Камською

¹⁾ У назві Арзамас чути корінь „орта“ по-мордовському ворота, або навіть „арза“, тоб-то ерзя, — племінне ім'я мордві, яка тут живе, і „маси“ — гарний.

²⁾ Акад. А. Е. Кримський, Історія Персії та її письменства, стор. 81—82.

³⁾ Савельєв в, Мухаммеданская нумизматика, стор. СХХVI; Щеглов в, Первые страницы русской истории, стор. 8—9. Ж. М. Н. П. 1876, V.

⁴⁾ Reipauid, Géographie d'Aboulféda II, I, стор. 290.

Болгарією, навіть у її межах, і міста Кінів у Куманії, тоб-то в Половецькій землі. І положенням і суголосністю імен останній має далеко більше прав на ототожнення з містом Київом на Дніпрі, ніж Кокіяна. Окремо покаже Ідрісій і шляхи, якими можна було їхати до них. „До числа міст Куманії, або країни куманів“, каже він, „уміщують теж: Кірах, Нарус, Нуші й Кінів“. Нуші від Білої Куманії відлежить на 50 миль. „Звідси до Кініова, чималого міста коло підніжжя високої гори, прямуючи на північний схід, 4 денні переходи, або 100 миль“. Инакше треба їхати з цього боку до Кокіяни. Від Нуші до Нарус, невеликого торговельного міста, в південно-західньому напрямку 100 миль. „З Нарус, прямуючи на схід, до Слави 135 миль... З Слави до Кокіяни, підвладної країні Булгар, 8 денних переходів“ (тоб-то ще 200 миль). Хоч як ми розцінюватимемо ці вказівки, а покладатися на них цілком, звичайно, неможливо, все-таки ясно, що в очах ученого географа XII століття місто русів Кокіяна і Кінів на річці Данапрус не одно й те саме: перше виходить до складу Камської Болгарії, а друге деякі (нехай і безпідставно) зараховували до Куманії; перше десь на сході, а друге далеко на захід, навіть на південний захід од нього¹⁾.

Коли-ж неодмінно треба припускати тотожність назв Волзької Кокіяни й Києва на Дніпрі, то ми повинні згадати, що літописна назва останнього не споконвічна. В давнину Київ мав назву жіночого роду, як це видно з низки чужоземних про нього звісток, а так само того, що Олег називає його „матір'ю“, а не батьком городів „руських“. Літописець подає нам відомості одночасно й про те, що за його часів точилися суперечки про те, звідки взялася назва Київ, і про те, що за князя Олега відбулося якесь урочисте найменування міста, до того-ж у формі вольового способу. Очевидячки, навіть у літописцевих очах перед появою Олега Київ не міг претендувати на ім'я „матери“ городів „руських“. В такому випадку ми матимемо рацію припустити, що ім'я Куяба-Кокіяна або щось на кшталт цього могли принести з собою пересельці-руси й закріпити його з другої половини IX-го століття за городком на Дніпрі. Кий безперечно тільки епонім міста, хоч-би якої з гіпотез, поданих у літописця що-до його професії, ми були додержувалися.

3. ЕТНОГРАФІЧНІ Й ПОЛІТИЧНІ ДАНІ ПРО РУСІВ У ПИСЬМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ТРАДИЦІЇ. РЕЛІГІЯ РУСІВ. ІХНЯ ДАЛЬША ДОЛЯ.

Не мігши точно етнографічно визначити стародавніх русів, як народність, східні письменники звичайно протиставлять їх, як окремий народ, іншим племенам, що залюднювали східню Європу: фінським, турецьким або тюркським, а так само слов'янам. Описуючи русів, завсіди засвоюють їм окремий фізичний тип, окрему культурну обіідку, а голвне — окрему мову, не подібну ні до фінських, ні до тюркських мов і відмінну від мови слов'янської.

¹⁾ Jaubert, Géographie d'Edrisi, II, стр. 401.

Правда, ибн-Хордадбег у своїй „Книзі шляхів і країн“ каже за русів: „Руси, що належать до слов'янських народів“ (переклад Де-Г'ює) або: руси „плем'я із славян“ (переклад Гаркавого)¹). Але цю фразу, навіть коли її тлумачити не в територіальному, а в етнографічному значінні, легко пояснити непорозумінням, яке повстало з того, що з русами доводилося розмовляти, як каже сам ибн-Хордадбег, через євнухів слов'янського походження; тим, що в руських валках могли бути й слов'яни, нарешті, тим, що руси рано почали переходити на слов'янську мову, яка в першій половині X-го століття вже відгравала в східній Європі ролю головної міжнародної мови. На такій самій підставі ибн-Фадлан р. 922-го зарахував до слов'ян Камських болгар, що в їхній державі він був та що з ними розмовляв теж, певне, через перекладачів. Обидві ці уваги зроблено мимохідь, і їх не можна вважати за поважне свідощтво про етнічну належність як стародавніх русів, так і сьогочасних чувашів.

Далі, Мукаддасій, оповідаючи про Хазарію, теж мимохідь зараховує русів до плім'я з Рума, тоб-то Візантійської імперії. Живовидячки, ми маємо тут повну аналогію до ибн-Хордадбегової уваги, коли не звичайну помилку переписувача²).

Усі інші східні письменники й, що особливо нас цікавить, письменники третьої традиції про русів, що ведуть її від Джейханія, подають нам докладну й переконливу філологічну довідку про етнографічну окремішність мови русів у східній Європі, яку цілком стверджують наукові висновки філологів що-до окремої „руської мови“ в назвах порогів та у власних іменнях руського літопису³).

Ибн-Хаукаль каже: „Языкъ Булгарь сходень съ языкомъ Хазарь; Буртасы же имѣють другой языкъ; также языкъ Русовъ различень отъ языка Хазарь и Буртасовъ“⁴). Идрісій додає сюди ще печенігів і угрів-башкирців: „Що-до Русів“, каже він, „то їхня мова цілком одрізняється од мови Хазар і мови Буртасів“. „Що-до Баджнак... племена цієї країни численні й належать до тюркської раси. Баджнаки мають ті самі нориви й додержуються тих самих звичаїв, як і руси..., а їхня мова одрізняється стільки-ж од мови русів, скільки й од тієї мови, що нею говорять Басджири“⁵).

Отже, як категорично заявляють письменники третьої традиції, руська мова IX віку не скидалася на жадну з тюркських мов східньої Європи: ні на хазарську, ні на болгарську, ні на печенізьку. Несхожа вона була так само і з східньо-фінськими мовами, якими говорили Волзькі буртаси, тоб-то мордава, і басджири, тоб-то башкирці, що розмовляли

¹) *Bibl. geograph. arab.* VI, 115; Гаркави, Сказанія мусульм. писателєй, 49.

²) „Слышалъ я, что племя изъ Рума, которое зовется Русь, нашествовало на нихъ (хазарь) и овладѣло ихъ страную“. Гаркави, назв. праця, 282.

³) Маємо на увазі чудову працю д-ра Вільгельма Томсена, *Начало рускаго государства*, въ пер. Н. Аммона. Чтенія въ О. И. и Д. Р. 1891, I.

⁴) Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателєй, стор. 219.

⁵) *Jaubert, Géographie d'Edrisi*, т. II, стор. 402, 437. Paris, 1840.

однією з угорських говірок. А що мова стародавніх русів не була так само однією з слов'янських мов, дарма що руси нарівні з хазарами й печенігами користалися з неї, це засвідчив ибн-Якуб, який писав у половині Х-го століття; йому ми завдячуємо славнозвісне спостереження над мовами сучасних йому східньо-європейських народів, яке зберіг аль-Бекрій: „Главнѣйшія изъ племень сѣвера“, каже ибн-Якуб: „говорять по-славянски, потому что смѣшались съ ними, какъ, наприимѣръ, Баджнакія и Русы и Хазары“¹⁾.

Отже, руси, як і печеніги та хазари, мали свою окрему мову, але згодом вони змішалися з слов'янами й почали вживати мови слов'янської. За доби договорів Олега та Ігоря з греками слов'янська мова встигла вже стати за знаряддя для міжнародних зносин, і тому цілком природньо, що в договорах з'являється власне вона, а не норрена. Певне, слов'янською мовою розмовляли здебільша на міжнародніх торжищах східньої Європи Х століття різноплемінні купці, і ця мова поволі набувала собі права громадянства і в надволзькій Корбайї-Куябі русів, і в Болгарії і в Ітилі у хазар, випираючи звідти мови тюркські, фінські й мову стародавніх русів. Згодом за „руську“ мову на Волзі почали вважати мову слов'янську, ба навіть найдавніший наш етнограф-лінгвіст, літописець Нестір, якому ясна ще була етнографічна одміна русів від слов'ян, не міг уже на початку XII-го століття аргументувати її одміною мов. „А Словенський языкъ и Рускый одно есть, отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша Словене“. Але це явище другорядне: ибн-Якуб цілком виразно засвідчив, що спочатку у русів була своя окрема, неслов'янська мова, а потім як-раз у той час, коли цісар Костянтин Порфирогенет писав був свого трактата „Про керування цісарством“ і наводив рівнобіжно руською й слов'янською мовами назви Дніпрових порогів, руси поволі переходили на мову слов'янську, отже й почали забувати свою власну мову. Ця мова збереглася тільки в руських назвах порогів, у власних іменнях послів „от рода руска“ Олега та Ігоря, в деяких термінах Руської Правди, а так само, як ми бачили, де-не-де в номенклатурі Межіріччя, в північно-східній Росії. І за цю мову була норрена, мова давньо-скандинавська“).

Попереду ми зазначили, що вже письменники другої традиції, які описували руський каганат, дають вказівки на потрійний племінний склад цього політичного утворення. Окрім самих русів, до складу каганату ввійшли слов'яни, й одне слов'янське плім'я служило русам, живучи, мабуть, на суцільній території; потім у складі людности каганату названо „мирватів“, певне, тотожних з мерею руських літописів.

Письменники третьої традиції нічого не кажуть, чи існував руський каганат, свідучи цим, що за Джейханієвих часів каганат уже зник. На місці каганату письменники третьої традиції знають три карликові „царства“, а замість „безлічи міст“ (ибн-Русте) знають тільки три міста

¹⁾ Куникъ и Розенъ, Аль-Бекри, стор. 54. Записки Акад. Наукъ, т. XXXII, прил.

²⁾ Про це див. згадану працю данського лінгвіста-історика д-ра В. Томсена „Начало русскаго государства“ в Чтеніяхъ О. И. и Д. Р. 1891, I.

русів, по одному на „царство“. Це було все, що лишилося від руського каганату в другій половині IX-го століття, коли збирав свої відомості Джейханій.

Дарма письменники третьої традиції вважають і йменують усі три „царства“ традиційно „руськими“ царствами; ця назва має тепер тільки умовний характер: руси, що залишилися на середній Волзі, в другій половині IX століття не тільки втратили свою гегемонію над іншими племенами, ба й позбулися політичної незалежності, підпавши під владу болгар; а слов'яни й фіни відокремилися в невеличкі самостійні території.

Найсхідніші й найближчі до меж Болгарії руси, яким належить місто Кокіяна, це — руси Берави (Beraws). З них, як свідчать усі ознаки, власне і є справжні руси, недобитки тієї стотисячної людности каганату, що за ню казали письменники другої традиції. Як зазначено було попередю, їхнє племінне ім'я, збережене в Ідрісія, має незаперечну паралелю в імені того князя росів, що, як свідчить грецьке житіє Степана Сурозького, в 20—30-х роках IX століття воювавсь у Криму, пограбував там скількись міст, серед них Сурож, а потім, вражений чудом, на вернувшись на християнство. Руси-берави й князь росів Бравлин або Бравалин — цей збіг, звичайно, не випадковий. Ідрісієва увага, що головне й єдине місто русів-беравів залежить од болгар, приневолює припускати ту саму залежність і для цілого народця. Вплив Камських болгар після того, як зруйновано руський каганат, посунувся на захід і поширивсь на східній куток Межиріччя.

Як відомо з руських звісток, р. 1088 болгари заволоділи навіть Муромом на Оці. З болгарами, що в їхньому війську була якась, досі нерозгадана „Пургасова русь“, тоб-то русь болгарського князя Пургаса, Рюриковичам довелося тут мати справи аж до самого XIII-го століття, і допіру р. 1221 князь Юрій Всеволодович спромігсь заволодіти гирлами Оки й збудувати тут, на місці невідомого нам на ім'я болгарського городка, Нижній Новгород.

Друге „царство“ русів, що лежало на річних шляхах у західньому від русів-беравів напрямку, за головне своє місто мало місто „Славу“, а саме звалось „Славією“ (Селавіє). Уже ця назва свідчить по-перше за те, що переважала тут слов'янська племінна основа, по-друге за те, що своє ім'я вона дістала від русів неслов'ян. Певне, сами слов'яни як-небудь інакше називали й своє „руське“ князівство й своє місто, чому ми й не можемо досі непохитно локалізувати цю Славу. Але та назва може бути за вказівку на спорідненість слов'ян каганату та його недобитків з кривичами або навіть з Ільменськими „слов'янами“, а це було-б цілком гармоніювало з переказом про те, як угри плюндрували Ільменських слов'ян, та пояснювало-б покликування русів із Новгорода.

Так цілком правдоподібним стає спостереження археологів, що слов'янська колонізація в Межиріччя з заходу, з Дніпра й, може, з землі Ільменських слов'ян була найдавніша й мала досить мирний характер. Кривицькі могили на східньому краю кривицького розселення мають

у собі чимало фінських оздоб, що свідчить одночасно й про ранню появу тут кривичів і про мирні культурні зв'язки їх з фінською людністю. Як гадав В. А. Городцов, кривицькі пересельці з'явилися в Межиріччі, „когда пріюдкіе финны еще удерживали свои владѣнія по средней Окѣ и оказывали нѣкоторое культурное вліяніе на первыхъ пришельцевъ“. А це було, на нашу думку, тоді, коли існував тут руський каганат, тоб-то в першій половині IX-го століття. Ті з слов'янських пересельців, що поривалися до багатств Волзького торговельного шляху, переходили до русів, щоб забезпечити себе від їхніх нападів, і навіть слугували їм, саме тут, у межах каганату насамперед засвоювали собі спільне ім'я „руси“ й спільну скандинаво-фінську культуру. „Воспріявъ финскія украшенія“, каже В. А. Городцов, — „кривическіе колонисты Рязанскихъ земель, какъ и Ростово-Суздальскихъ, надолго удержали ихъ и послѣ“.

Таке явище можливе тільки в умовах довгого мирного співжиття двох рівноправних сторін, і коли-б ми не знали, що на середній Волзі за доби ранньої слов'янської колонізації існував руський каганат, то мусіли-б припустити тут інше подібне державне об'єднання, щоб з'ясувати цей наявний культурний синкретизм. Культурним зв'язкам кривичів з фінськими (та скандинавськими) мешканцями каганату В. А. Городцов протиставляє відчуженість од фінських впливів вятичів, що осіли на середній Оці вже після того, як зруйновано каганат, і вважали фінів тільки за своїх ворогів та здобич¹⁾.

Слов'янське „царство“ русів другої половини (або кінця) IX-го століття не могло вже бути в політичній спілці з болгарською руссю-беравами. Оповідючи про те, як руси з плім'я „Селавіє“ приїхали до країни болгар і, певно, до міста Кокіяни, автор „Книги границь світу“ каже, що це трапляється тільки тоді, „коли буває мир“. Отже, нормальні були інші, не мирні стосунки поміж русами-беравами й русами-слов'янами.

Нарешті, третє плім'я русів, що в нього за головне місто була Арта, а за племінну назву Артаніє, це найправдоподібніше був осередок третього етнографічного відламку руського каганату, тоб-то фінів. Абульфед, що брав свої відомості про русів у письменників X-го століття й повторив оповідання про троє руських племін, виразно відрізняє в ньому народ „аль-русьє“, тоб-то русів у властивому етнографічному значінні, і народ „аль-мерусьє“; під останнім ім'ям, певне, треба розуміти мерю нашого літописця. Тимчасом як аль-русьє межують з Камськими болгарями, народ аль-мерусьє живе далі на захід, межуючи на сході з русами (аль-русьє). Він сусідує теж з слов'янами (на захід?) і з хазарами, очевидно, з півдня. Як описує Абульфед, аль-мерусьє — „народ болгарської раси, на зріст велетні і звичаями дикуни. Десятеро найсильніших людей іншої нації не подужали-б одного чоловіка з цієї національності. Цей народ — поганський і поклоняється сонцеві“. Очевидячки

¹⁾ В. А. Городцовъ, Древнее население Рязанской области. Известія Отдѣла русск. яз. и словесности Рос. Академіи Наукъ, 1908, кн. 4, стор. 145.

мова тут за східних фінів, може навіть за мордву, але вона фігурує під ім'ям, що його не можна не ототожнити з мерею руського літопису¹⁾.

Людності Артанії письменники третьої традиції, як було зазначено, приписують, між іншим, звичай ксеноктенії, вбивства гостей, через який східні купці цієї країни русів не одвідували. Цей звичай виразно за своєю всім русам першої половини IX століття автор Життя Георгія Амастриського²⁾. Офірування богам за князя Володимира в Києві варязького юнака, дарма що літописець пояснює цей вибір жеребом, теж можна вважати за забуток цього звичаю.

Ибн-Фадлан, який р. 921-го приїздив до міста Булгар, оповідає, що назустріч халіфовому посольству, до якого він належав, Булгарський цар відрядив „чотирьох підпорядкованих йому царів“. Дуже може бути, що принаймні один з них був царем русів, які ввійшли до складу Болгарії. Той-же-таки письменник дуже до речі подає живий образ, дарма що трохи перебільшуючи такого „руського царя“ в його хатньому оточенні. „Із звичаїв руського царя“, каже ибн-Фадлан, — „є те, що в палаці з ним перебуває 400 чоловіка з одважних сподвижників його й вірних йому людей, які ладні померти за нього або накласти за нього своїм життям... Ці 400 чоловіка сидять під його престолом; престіл-же великий і прикрашено його коштовним камінням“.

Цей список зберіг нам найдавніший і як-найживіший образ руського князя IX й початку X-го століття з його військом-дружиною. Дружинники перебувають тут як-раз у тому становищі княжих „огнищан“ і грідів, членів князівського огнища, двору, що так характеризує найдавнішу добу розвитку дружини як германської, так і слов'янської. Вірність князеві або „цареві“ русів з боку дружинників і прийняття їх до князевого дому, до категорії двірських, домових княжих людей — з другого, така канва стосунків дружинників до князя. У Київській Русі X—XII віків ми маємо вже пережитки таких дружинних стосунків, і А. Є. Пресняков мусів був філологічним шляхом та шляхом порівняння з давньо-германськими стосунками з'ясувати літописні на них натяки. У ибн-Фадлановій звістці про Волзьку Русь початку X-го віку ми

¹⁾ Le royaume des Khozars, qui termine le pays des Bulgars, et qui donne entrée chez le peuple nommé Almeroussyé; les Meroussyé, peuple race bulgare, sont d'une taille gigantesques et de meurs sauvages. Dix des hommes les plus forts de toute autre nation ne pourraient tenir tête à un seul homme de celle-ci. Ce peuple est païen et adore le soleil. A l'orient des Meroussyé, du côté des Russes (Alroussyé), et au nord des pays slave, sont des lieux sauvages et inhabités qui s'étendent jusqu'à la mer Environnante“. Re in a u d, Géographie d'Aboulféda, II, 1 стр. 296—7.

Скількома рядками далі автор каже, що „руси живуть поруч з болгарями, між болгарями й слов'янами“. Мордва поклонялася сонцю й місяцеві, дарма що визнавала єдиного найвищого бога, якого ердаяди, терюхани й каратаї називають Пас або Чам-Пас (найвищий бог), а мокшани — Шкай.

²⁾ У Житті Георгія Амастриського (напис. перед 842 р.) руси практикували „то древнее Таврическое избіеніе иностранцевъ у нихъ сохраняющее свою силу“. В. Г. Васильевскій, Труды, III, СХХХVIII, 64.

маємо пряму вказівку на їх існування разом з живим образом князівського „огнища“, що безперечно відтворює таке саме огнище „руського кагана“, традиціями якого повинні були жити царки ибн-Фадланових русів¹⁾.

У „царя“ русів є „намѣстникъ который предводительствуетъ войсками, нападаеть на враговъ и заступаеть его мѣсто у подданныхъ“,— це швидше годівник (кормилич) і воевода Київської Русі або навіть тисяцький, ніж хазарський пех або іша, тому що цар русів зберегає свою активність²⁾. Кожен дружинник має дві „дівчині“, а цар русів має їх аж сорок. Далеко більше дозволяли собі в цьому розумінні „руські царі“, перетворившись у Київських князів, наприклад, Володимир Святославич, видима річ, відповідно до того, як збільшувалися засоби князівського двору. Окрім жінок „водимыхъ“, Рогніди, грекині, двох чехинь та болгарині, яких мав Володимир перед тим, як одруживсь з Ганною грецькою, — „наложниць бѣ у него 300 Вышегородѣ, а 300 в Бѣлѣгородѣ, а 200 на Берестовѣ въ селци, еже зовутъ нынѣ Берестовое. И бѣ несѣт блуда, приводя к собѣ мужьски жены и дѣвиць растѣляя; бѣ бо женолюбецъ якоже и Соломанъ, бѣ бо, рече, у Соломана жень 700, а наложницъ 300“. Нам здається, що літописець даремно шукає так далеко прикладів, щоб виправдати жонолюбство свого героя: їх можна було знайти геть ближче у предків князя Володимира, коли вони сиділи на середній Волзі. Цікава ибн-Фадланова звістка про це знову веде нас, з одного боку, до звичаїв зниклого вже каганату, а з другого до книжної обіхідки Київської Русі поганської доби.

Які були релігійні вірування стародавніх русів, що сиділи на середній Волзі? Релігією русів, безперечно, було поганство, з наявністю жерців (вохви), за які говорив іще ибн-Русте, та з наявності офірування, не виключаючи людських. Поганський ритуал переважає в могильних похованнях Межиріччя IX—X століть. На жаль, письменники третьої традиції не подають відомостей про релігію русів, коли не рахувати свідцтва про звичай забивати чужинців у „царстві“ артанців. Їх мовчання надолужує ибн-Фадлан, що, як ми знаємо, був у Булгарі р. 921—2-го й бачив там русів. Як оповідає він, руси, що прибували в Булгар річкою Итиль, тоб-то Волгою, мали тут постійне мольбище та ідолів. „Під той час, як прибувають їхні судна до якірного місця, кожен з них виходить, маючи з собою хліб, м'ясо, молоко, цибулю і гарячий напій, підходить до високого встромленого стовпа, що має обличчя, схоже на людське, а навкруги його невеличкі виображення; позаду цих виображеннів повстромлювано в землю високі стовпи. Він-же підходить до великого виображення, падає перед ним та й каже: о пане! я прийшов

¹⁾ А. Е. Прѣсняковъ, Княжое право въ древней Руси, стор. 220 і далі, особливо стор. 228—233. СПб. 1909. Пор. стор. 241, де автор доводить, що самі терміни „огнищанин“ і „грядь“ занесено до Києва з півночі.

²⁾ Пор. А. Е. Прѣсняковъ, назв. праця, стор. 233—238.

задалека, зо мною дівчат стільки й стільки-то голів, соболів — стільки й стільки-то шкур, аж поки згадає геть-усе, що він привіз із собою з свого краму. Тоді каже: цей подарунок приніс я тобі, — і залишає те, що приніс, перед стовпом, кажучи: бажаю, щоб ти мені приставив купця з дінарами й диргемами, який покупив-би в мене все, що хоч (продати), і не суперечив-би мені в усьому, що я йому скажу; після цього він іде геть.

Коли продаж буває важкий і тягнеться довго, то він повертається з іншим подарунком удруге, втретє, і коли те, чого бажає, все ще не настає, то він приносить одному з невеличких виображень подарунок і прохає його, щоб поклопотався, кажучи: ці — то жінки пана нашого та його доньки; і він не проминає жадного виображення, не прохавши та не благовши поклопотатися і не кланявшись йому понижено. Частенько-ж продаж буває йому легкий, і коли він усе попродасть, — каже: пан мій уволив моє бажання, треба віддячити йому за те. І бере він певну кількість рогатої худоби та овець, забиває їх, частину м'яса роздає старцям, а решту приносить і кидає перед великим стовпом та невеличкими, що навкруги його, і вішає голови рогатої худоби й овець на стовпи, повстромлювані в землі, а коли настає ніч, то приходять пси і з'їдають це; тоді той, хто це зробив, каже: мій пан зглянувся надо мною та й з'їв мій подарунок“.

На жаль, ибн-Фадлан не навів жадного ймення руських богів, з чого можна було-б з'ясувати етнографію варварського олімпу, який він описав.

Єдина до його опису паралеля є в руському літопису, який під 980 р. описує багатше мольбище, що його спорудив князь Володимир у Києві. Тут поставили „на холмѣ внѣ двора теремного Перуна дряна, а главу сребрену, а ус златѣ, и Хорсъса и Дажьбога и Стрибога, Сима, Регла, Мокошь и жряху имѣ, наричючи ихъ боги“.

Отже цікавий висновок роблять деякі дослідники про те, що саме з північно-східньої Русі вийшли деякі з Володимирових 980 р. божеств. Такий, наприклад, Волос або Велес, бог худоби; священний камінь його лежав недалеко від міста Ростова, і ще наприкінці XI-го століття його шанували мешканці „Чудского конца“ Ростова. Зруйнував цей камінь своєю патерицею св. Авраамій Ростовський і заклав на його місці Богоявленський монастир. Близько дня св. Власа, який після навернення на християнство заступив бога Волоса, відбувається також один з найдавніших ярмарків у південно-східній Росії, ярмарок Ростовський. Отже дуже можливо, що бог Волос був божеством Ростовської мері й звідси перейшов до руського поганського пантеону¹⁾. Звідси-ж-таки найшвидше могли вийти й ті боги з неслов'янськими іме-

¹⁾ Д. Корсаковъ, *Меря и Ростовское княжество*, стор. 92 — 93. Казань 1872. Снегирьов (*Русские простонародные праздники и суеверные обряды*, I, 15, 187, 242) прямо називає Велеса „Мерянскимъ богомъ“. Там-же-таки, стор. 20, прим. 45.

нами та мало зрозумілими функціями, ідоли яких стояли теж у Києві: Сим, Регл і Мокошь¹⁾).

Будь-що-будь, звичай споруджувати великі дерев'яні ідоли й прикрашати їх коштовними металами властивий був у східній Європі, окрім русів, ще фінам (пор. ідола бога Юмали, якого бачили й пограбували Торрес-Пес з товаришами). Перунового ідола в Новгороді поставив Володимирів батько Добриня вже після того, як споруджено Київське мольбище; це визначає, що не з Новгороду приїс Володимир свою ідею. Тільки в землях північно-східньої Європи, в умовах довгочасного мирного співжиття на Волязькому торговельному шляху різні релігійні елементи — германські, слов'янські та фінські могли зілятися в одну релігійну систему нового „руського“ погалства. Тільки тут германці-руси могли дійти до того, щоб уже на самому початку X-го століття присягатися „оружьемъ своимъ, и Перуномъ, богомъ своимъ, и Волосомъ, скотьемъ богомъ“ „по Рускому закону“, як сказано в Олеговому договорі з греками 907 року; накликаючи на присягопорушникову голову гнів Бога християнського й Перуна, як це робили в Ігоровому договорі р. 945 „от рода Русакого съли и гостье“ його; або-ж заявляти, як це зроблено в договорі князя Святослава 971 року, — „да имъемъ клятву отъ Бога, въ его же вѣруемъ, въ Перуна и въ Волоса скотья бога, и да будетъ золоти яко золото, и своимъ оружьемъ да исъчени будемъ“.

Цей релігійний синкретизм надзвичайно яскраво й виразно виявляється в руському похоронному ритуалі, який описує в своїому звідомленні ибн-Фадлан. Тут однаково важливі елементи взято і з скандинавського ритуалу (поховання з кораблем через трупоспалення), і з слов'янського (забиття жінки-невільниці) і, можливо, з ірано-фінського (забиття козя). В описаному в арабського мандрівника похованні руса д-р В. Томсен цілком слушно знаходить мішанину, свідому або ненавмисну, звичаїв норманських і слов'янських, тільки цілком даремно приписує цю мішанину ибн-Фадланові²⁾. На початку X-го століття вона була властива русам, на це вказує все, що ми знаємо про поганство наших стародавніх предків, так само, як властивий їм був культурний синкретизм, що створив на той час окрему руську культуру, в якій мішалися елементи культур скандинавської, слов'янської, фінської та східніх впливів.

В ибн-Фадлановому опису, до речі, пояснено й економічну можливість споруджувати ті величезні похоронні могили, що їх десятки ти-

¹⁾ Можливо, що їх фіни запозичили в іранців разом з іншими рисами іранської, скито-сарматської культури.

²⁾ Томсен в „Начало русскаго государства, стр. 47, пер. Аммона въ Читеніяхъ Общ. И. и Д. Р. 1891, I. За звичай душии небіжчикову жінку за її будім добровільною згодою, що практикували анти й слов'яни, згадує ще цар Маврикій (VI вік): „Жінки їхні розумніші, ніж властиво людській природі: багато з-поміж них уважають смерть своїх чоловіків неначе-б за кінець власного життя, і сами своєю охотою дають себе задушити, гадаючи, що вдовування то не життя“ (Strategikon, XI). Навпаки, у норманів, як завважує Томсен, цей звичай не стверджується „ни однимъ примѣромъ изъ исторической эпохи“. Там-же-таки.

сяч насапано в північній і північно-східній Русі (щоб насапати найменшу з них, місцеві селяни правили з Строева не менше як 500 карбованців). Ибн-Фадлан повідомляє, що в русів був звичай поділяти небіжчикове майно на три частини: одну віддавали родичам, на одну третину справляли похоронний одяг і, певне, сплачували інші видатки на похорон, а останню третину витрачали на хмільний трунок, що пили в день похорону, тоб-то на „тризну“. Отже, дві третини майна й жінка гинули для спадкоємців. Уже самого цього звичаю досить, щоб задовольає пояснити, чом так рано наші поганські предки засвоїли менш витратне християнство, або, правдивіше, християнський похоронний обряд.

Християнство й цей обряд почато засвоювати ще за тих часів, коли існував руський каганат і потім його відламки в вигляді трьох руських міст; це показують однаково дані археології й свідчення історичних пам'яток.

Справді, в могильних похованнях Володимирської й Ярославської губернь VIII—IX віків, поруч з поганськими похоронами, виявлено й поховання християнські. Небіжчики лежать у них обернені обличчям на схід, згідно з християнським обрядом, і на них знайдено речі християнського культу: хрещики, іконки, то-що¹⁾. Найцікавіші серед останніх хрести, що форми їх не мають аналогій поміж християнською старовиною Київської християнської Русі, звідки загально визнана традиція виводить початки християнства на Волгу і звідки, природня річ, довели сюди речі християнського культу після того, як охрещено Русь 988 року. Репродукуючи один з таких хрещиків з Володимирських могил у своєму альбомі (ч. 211), А. А. Спіцин зауважує: „Крестъ скандинавскаго типа. Подобные извѣстны въ древностяхъ финляндскихъ, прибалтійскихъ и въ петербургскихъ курганахъ (Иван. V, 7). Въ Киевскихъ древностяхъ такіе крестики почти не встрѣчаются“. За інший, з архаїчним образом розп'ятого Христа (ч. 231), він каже: „Среди Киевскихъ древностей такіе крестики, кажется, неизвѣстны; повидимому, это скандинавскія подѣлки“²⁾.

Арне, правда, знайшов аналогічні форми хрестів у Києві й Новгороді (з каменю), але й він теж форму хреста вважає за скандинавську³⁾.

Про те саме свідчать і історичні дані сучасників, які повідомляють, що руси наворачалися на християнство ще за тих часів, коли вони трималися разом на середній Волзі, тоб-то за доби руського каганату й потім трьох руських міст, тоб-то в першій та другій половині IX століття.

Згадані в нас попередю грецькі Житія Степана Сурозького й Георгія Амастрідського, розповідаючи про напад на грецькі міста поганської руси, закінчують оповідання охрещенням руських князів разом з їхніми

¹⁾ Уваровъ, *Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ*, стор. 63—64. Пор. Шегловъ, *Первыя страницы русской исторіи*, стор. 177—179. Ж. М. Н. П. 1876, VI.

²⁾ А. А. Спидинъ, *Владимірскіе курганы*, стор. 117, 118, 143 й 144.

³⁾ Arne, *La Suède et l'Orient*, стор. 208—9.

дружинами. Це було в першій половині IX-го століття, бо, як каже акад. Васильєвський, обидва Житія складано під той час. До другої половини IX ст. належить свідощтво патріарха Фотія про народ Русів, які „перемінли нечестивое языческое суевѣріе на чистую и непорочную христіанскую вѣру, и ведутъ себя (въ отношеніи насъ) почтительно и дружески, тогда какъ незадолго передъ тѣмъ безпокоили насъ своими разбоями и учинили великое злодѣяніе“¹⁾. Ибн Хордадбег, зазначаючи в „Книзі шляхів і країн“ (846—7), що до міст Халіфату заїздили валки русів, які річкою Танаїсом (Донем) і Волгою виходили в Каспійське море, каже за русів: „вони удають, неначе-б є христіяни, і, як такі, платять поголовний податок“²⁾. Форма цього завваження показує, що ибн-Хордадбег не мав охоти няти віри христіянству русів на Багдадському та інших азійських базарах, і, певне, для таких сумнівів у нього були свої підстави в одмінах культурної обихідки у русів та христіян місцевих і грецьких. А втім зазначеного в ибн-Хордадбега христіянства русів, хоч-би й суто-зовнішнього, декларативного, немає підстав зовсім заперечувати, бо неможливо довести, чого ради стали-б руси облудно приписувати собі христіянську віру в столиці войовничого мусулманства.

Коли припустити, що вони керувалися тут фіскальними міркуваннями, то швидше вони назвали-б себе поклонниками Мохаммеда, а не Христа, бо подушне з христіян було безперечно тяжче, ніж податки мусулманських купців. Потім кілька мусулманських пізніших письменників так свідчать, що руси, під якими вони розуміють зівсіди Волзьких русів, на початку X-го століття навернулися на христіянство. Отож, напр., аль-Ауфій (XIII в.), певне, з Ховарезмійських джерел, повідомляє, що руси, яких він описує за ибн-Русте, тоб-то як східніх Волзьких русів, року 300-го гіджри, або р. 912—913 нашої ери, поробилися христіянами. Те саме кажуть, як побачимо, й інші.

Нарешті, маємо скандинавський переказ, що походить найпевніше від стародавніх колоністів „Великої Швеції“, тоб-то від русів-таки, про те, що за просвітника „Великої Швеції“, тоб-то насамперед скандинавських колоній на Волзькому шляху, був апостол Пилип, що буцім-то приходив сюди благовіщувати христіянство. Можливо, що цей переказ, який зберіг Гавк Ерлендсон, поширений був і в Новгороді з його напівварязькою людністю. І дуже правдоподібно, що Київський літописець саме всупереч йому в одному місці запевнює, що „сде бо не суть апостоли учили“, а в другому запроваджує до „Повѣсти временныхъ лѣтъ“ легенду про апостола Андрія, перейняту глузлигим ставленням до новгородців³⁾.

¹⁾ Д. И. Иловайскій, Разысканія о началѣ Руси, стор. 14. М. 1882.

²⁾ *Bibl. geographorum arabicorum*, VI, 115—116. Пор. Васильєвскій, Труды III, СХІХ.

³⁾ „В тій частині землі, що зветься Европою, найближча до сходу Велика Швеція, куди приходив, щоб проповідувати христіянську віру, апостол Пилип. Частина цієї держави є Русія, що її ми звемо Гардарикією...“ — Гавк Ерлендсон (XIII—XIV в.). — *Ant. russes*, II, 438; пор. т. I, стор. XXII. Пор. Повѣсть временныхъ лѣтъ за Лаврент. списком, стор. 7 й 81 (983 р.).

Отже, potwierдження до археологічних знахідок ми маємо в історичних пам'ятках, як скандинавських, грецьких, так і східних, сучасних події й пізніших.

Зрозуміла річ, християнство у східних русів IX—X століть не могло бути ані суцільне, ані глибоке, — з цього боку характерні християнські поховання на поганських могильниках, серед поганських похованнів, із зброєю та оздобами на небіжчиках. Християнські речі трапляються навіть у похованнях з поганським обрядом спалення небіжчиковаго тіла — ознака, що місцеві поганські ритуали широко панували, а християнство спорадично потай або дуже позверховно засвоювали де-небудь у поході, причому місцевої християнської єрархії ще не було. Граф Уваров дуже проникливо зазначив, що хрести, які носять на шиї або на намістах у могильних похованнях Володимирської губернії, показують, що власники їх не розуміли правдивого значіння цих емблем, або пояснити їх треба „тайнимъ исповѣдываніємъ христіанской вѣры“¹⁾.

Цікаво, що саме такий стан спорадичного християнства поміж русами змальовує нам угода з греками руського князя Ігоря 945 року: „Мы же, елико нас хрестилися есмы“, — кажуть тут руси, — „кляхомъся церковью святого Ильѣ въ сборнѣй церкви, и предлежащемъ честнымъ крестомъ... А некрещеная Русь полагають щиты своя и мечѣ своѣ наги, обручѣ своѣ и прочая оружья, да кленутся о всемъ, яже суть написано на харатѣ сей...“ Описуючи, далі, присягу на вірність угоді в Київі, літописець заважає: „мнози бо бѣша Варязи хрестеяни.“ А тимчасом ми й досі не знаємо, коли й де ці варяги-руси поробилися християнами та звідки принесли християнство до Київa.

Цікаво порівняти з цими вказівками відомий вже нам уступ з Житія св. Костянтина-Кирила. Останній раніш од 862 року знайшов у Херсонесі Євангелію й Псалтиря, написані руськими літерами, а так само людину, що ці книги могла читати. Хоч ми гадаємо, що в даному разі мова за готський переклад Ульфїли, але все-таки тут поставлено поруч русів половини IX-го століття, які перебували в Криму, християнство й письмена. А втім, досі нам відомі вказівки джерел, як історичних, так і археологічних, на те, що письмена перед 988 роком існували власне у русів Вользких і, може, Надоцьких.

Наприкінці опису, як поховано руса на березі Волги, біля міста Булгара, ибн-Фадлан (921—2) року) каже: „Потомъ построили они на мѣстѣ судна, когда его выгнали изъ рѣки (тоб-то на місці огнища, де було спалено небіжчика з кораблем) что-то подобное круглому холму, вставили въ середину большое дерево халанджъ, написали на немъ имя (умершаго) человекъка и имя русскаго царя и удалились“²⁾. Далі, близько

¹⁾ Уваровъ, Меряне и ихъ бытъ по курганнымъ раскопкамъ, стор. 64.

²⁾ Гаркави, Сказанія мусульманскихъ писателей, стор. 101. Хелендж смолисте дерево, за місцевими умовами — сосна, як доводить Вестберг, Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ. — Ж. М. Н. П. 1908, II, стор. 403—404.

987—988 років, багдадський письменник ибн-ан-Надим у своїй „Книзі розпису наук“ подає такий факт уживання письмен у русів. — „Мені оповідав один, що на правдивість його я покладаюся, неначе-б один із царів гори Кабк (Кавказьких гір) послав його до царя русів; він запевняв, що вони мають письмена, вирізувані на дереві. Він-же показав мені шматок білого дерева, що на ньому були виображення, — не знаю, чи були то слова чи окремі літери, подібно до цього.“ — Далі нарисовано 6 груп знаків, що можуть нагадувати рунічні письмена ¹⁾. Малюнок вирізьблених на дереві написів свідчить за те, що ибн-ан-Надим бачив р. 987-го, напередодні Володимирового охрещення, не грецьку чи якусь іншу культурну абетку, а власне ті старовинні різі, яких східні руси вживали в похоронному ритуалі ще на початку X-го століття, так само як західні варяги-скандинави вживали рунічних написів на похоронних каменях ²⁾. З цими фактами ми ставимо поруч зазначені вище факти знахідок у межах колишньої Росії, в басейні Оки якихось руноподібних письмен на глиняних горщиках, що могли належати, найшвидше, також русам Межиріччя.

Орудуючи мистецтвом письма, руси легко могли засвоювати собі й чужоземні абетки, наприклад готську, як це було в Криму, грецьку та інші, як це сталося згодом у Києві.

Зазнаючи впливу християнства, руси середнього Надволжя, що жили на великому Волзькому торговельному шляху, звичайно, не могли не підпасти також підо вплив мусулманства. Вплив останнього природно повинен був зрости після того, як каганат занепав, коли найсхідніша частина русів-беравів увійшла до складу Волзької або Камської Болгарії. Про навернення Волзьких русів на мусулманство після того, як вони поробилися християнами, оповідають нам аль-Ауфій (XIII в.), Шабангарай (близько 1333 р.), перський історик Шукралаг, що р. 1456-го склав історичну всезірку з найкращих перських письменників-істориків, почасти з тих, що до нас не дійшли, та турецький компілятор Мохаммед, який писав р. 1574-го.

Про це навернення найдокладніше розповідає аль-Ауфій, що замолоду був приїздив до Ховарезму (Хіви) й, певне, звідси, вивіз своє оповідання. Описавши, згідно з другою традицією, острів русів і його мешканців, тоб-то руський каганат, аль-Ауфій каже: „Такъ было до тѣхъ поръ, пока они не сдѣлались христіанами въ 300 г. гиджры (=912—913 г.); принявъ христіанство, они вложили тѣ мечи въ ножны. Такъ какъ они не знали другого способа добывать себѣ пропитаніе, а прежній былъ (теперь) для нихъ закрытъ, то ихъ дѣла пришли въ разстройство, и жить стало имъ трудно. Поэтому они почувствовали склонность къ религіи ислама и сдѣлались мусульманами; ихъ побуждало къ

¹⁾ Пор. репродукцію їх у Ф р е н а в Mémoires de l'Académie, VI серия, т. III за 1836 р., стор. 513; Г е д е о н о в ъ, Варяги и Русь, т. II, наприкінці книги.

²⁾ Див. їх реєстр у А р н е La Suède et l'Orient, стор. 7—14.

этому желаніе получить право вести войну за вѣру. Они отправили пословъ къ хорезмшаху; пословъ было четверо, изъ родственниковъ царя, правившаго вполнѣ самостоятельно и носившаго титулъ Буладмира, какъ туркестанскій царь носить титулъ хакана, болгарскій — титулъ владавца. Когда послы пришли къ хорезмшаху, онъ очень обрадовался ихъ желанію принять исламъ, пожаловалъ имъ почетные подарки и отправилъ одного изъ имамовъ, чтобы научить ихъ правиламъ ислама. Послѣ этого они сдѣлались мусульманами“... ¹⁾.

Шабангараеве оповідання коротше; воно цілком покривається Аульфієвим оповіданням: „Въ году 300 (912 — 913) сдѣлались они христіанами. И ихъ постигло горе, и они обратились къ исламу и стали мусульманами, и желаніемъ ихъ было при этомъ право на войну и грабежъ. Они отправили пословъ къ шаху Хваризма (Хвалисьскому), — ихъ было четверо, — и шахъ Хваризма далъ имъ знатнаго (шерифъ) и радовался ихъ переходу къ исламу. И нынѣ они въ войнѣ недосыгаемы и разбѣзжаютъ по морю, и къ кому придуть, того убиваютъ и грабятъ“ й т. д. ²⁾.

Шукралаг теж не додає нового до Аульфієвого оповідання; його редакція тільки коротша й невиразніша. — „Року 303 гиджри їх (тоб-то русів) залякали, і цей переляк зробив їх мусулманами.

Їхня мета, коли вони переходили на мусулманство, полягала в тому, щоб узаконити здобич. Коли вони поробилися мусулманами, то послали чотирьох послів до султана Ховарезму, сповіщаючи його про своє навернення, що надзвичайно втішило султана. Він послав їм подарунки. Вони весь час воюються, але перебувають дуже далеко; (через це) про них не чути; вони багато воювалися на морі і зовсім не мають коней. Бог краще знає, що там єсть!“ ³⁾.

Те-ж саме знаходимо ми й у турецького історика Мохаммеда-Письменника, що компілював Шукралага, тільки замість 303-го року гиджри поставив 333, тоб-то 943—4 рік нашої ери ⁴⁾.

Дуже може бути, що на редакції оповідання про те, як східні руси навернулися спочатку на христіянство, а тоді на мусулманство, відбилися перекази про посольство, що вирядив князь Володимир до Болгарії Камської, щоб дізнатися про їхню віру: вказівку на це наче-б дає титул буладмир, тоб-то найправдоподібніше ім'я Володимир, що виряджав своїх послів до Ховарезму, як повідомляють мусулманські письменники. А втім, ці літературні впливи, можливо, не знищують повідомлення, що східні руси навернулися на мусулманство напочатку X-го століття, на що так уперто дає вказівки мусулманська традиція та що, взагалі кажучи, відповідає історичним обставинам.

¹⁾ Акад. Бартольдъ, Новое мусульманское извѣстіе о русскихъ. — Записки вост. Отд. Русск. Археол. Общества, т. IX, вып. I—IV. Спб. 1896, стор. 264—265.

²⁾ Вестбергъ, названа праця, стор. 32.

³⁾ Hammet, Sur les origines russes, стор. 48. Spb. 1825.

⁴⁾ Hammet, назв. праця, стор. 65—66.

Щільні торговельні звязки середнього Надволжя саме з Ховарезмом, початки християнства у поганської руси, сумне її становище після того, як погромлено каганат і головні маси виселилися в різних напрямках, зокрема на Дніпро в другій половині IX-го віку, болгарський вплив, що обернувся у безпосередню підвладність русів-беравів болгарам на початку X-го століття, — усе це становить природне тло до оповідання мусульманських письменників і робить правдоподібним факт, який вони подають. Ми бачили, що, звоювавши р. 943 м. Бердаа, руси визнають себе там за мусулман. — „Нет между нами и вами разногласия в вере“, заявили вони місцевій мусульманській людині, як оповідає ибн-Мискавейг, що покликуються при цьому на свідчення якогось абу-Аббас-ибн-Нудара „и некоторых из исследовавших“¹⁾. В самій Камській Болгарії ще в XIII-му столітті жила якась „русь-хрестьяне“, було окреме християнське кладовище й точилася боротьба поміж мусулманами й християнами, в якій останні зазнавали поразок. Оповідаючи про те, як мусулмани вбили в болгарському місті Великому „нового мученика Христового“, Лаврентійський літопис про цей епізод каже так: „Они же (болгари-мусулмани) емше нудиша и много дній, ласканьемъ и прощеньемъ, отврещися Христа и вѣры хрестьянскыя, онъ же не покорися, но вся оставивъ, изволи паче умрети за Христа; усъченъ бысть мѣсяца априля въ 1 день, его же Русь хрестьяне вземше тѣло положиша въ гробѣ, идѣ же вси хрестьяне лежать“²⁾. Літописець зазначає, що потерпілий християнин „бысть иногоязыка не Рускаго (тоб-то не русько-слов'янського, для літописця XIII-го віку), хрестьянъ же сы, имѣяше имѣнье много, гостебу дѣя по градомъ“; сталося все це на початку XIII-го століття. Але більше ніж певно, що подібні гоніння почалися далеко раніш, відколи болгари помусульманилися, тоб-то як-раз у першій чверті X-го віку; дуже можливо, що тоді відбулося якесь масове навернення болгарських русів на іслам.

Що така болгарська русь, яка назавсіди з'єднала свою долю з долею болгар-мусулман, справді була існувала, стверджує також відоме літописне оповідання про боротьбу між Суздальсько-Володимирськими князями та болгарами за Нижній-Новгород. Князь Юрій Всеволодович р. 1221-го там, де зливається Ока з Волгою, на місці невідомого нам на ймення болгарського городка, збудував свою фортецю Нижній-Новгород. Болгарський князь Пургас намагавсь одбити це місце назад. Описуючи літописець цю боротьбу, під р. 1228—9-им оповідає, що на боці князя Юрія, як „ротникъ Юргевъ“ воювавсь якийсь князьок Пуреша з половцями, а в лавах болгарського війська у болгарського ілутвера Пургаса билися мордва й „русь“, яких після щасливого для Юрія бою вибили половці: — „Того же лѣта побѣди Пургаса Пурешевъ сынъ

¹⁾ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. — =943--4 г.; стор. 65.—Византийский Временник, т. XXIV. Л. 1926.

²⁾ Лавр. лѣт. 1229 г., стор. 192.

сь Половци, и изби Мордву всю и Русь Пургасову, а Пургас едва вмалѣ утече“¹⁾).

На жаль, події, які незабаром після того настали, були такі, що з поля зору зникають не тільки недобитки болгарської руси, яка, певне, побусурманилася й поволі зливалася з болгарами, але й самі Камські болгари, — розуміємо татарську навалу. Того самого року 1229-го, коли половці погромили мордву й вибили болгарську русь, до болгар прибігли вістунни, оповіщаючи, що наближаються татари. В-осени р. 1236-го „придоша отъ всточныхъ страны въ Болгарьскую землю безбожни Татари, и взяша славный Великий городъ Болгарьский, и избиша оружемъ отъ старци и до унаго и до сущаго младенца, и взяша товара множество, а городъ ихъ пожгоша огнемъ, и всю землю ихъ плѣниша“²⁾. Після цього державна болгарська нація, що стільки віків була за осередок культурних зв'язків Європи з Азією через великий Волзький шлях, назавсіді втратила свою славетну історичну роллю. Замість царства Срібних або Камських болгар, як звали їх руси, Зовнішніх болгар у східніх письменників повстає незабаром татарське Казанське царство з новою столицею Казанню, а самих болгар учені насилу впізнали в зниділому надволзькому народці — чувашах.

¹⁾ „Въ лѣто 6737 (1229), мѣсяца апрѣля, придоша Мордва съ Пургасомъ къ Новгороду, и отбишася ихъ Новгородци; и зажегше монастырь святое Богородици и церковь, иже бѣ въ града, того же дни и отѣхаша прочь, поймавъ своѣ избьенныя большія. Того же лѣта побѣди Пургаса Пурешевъ сынъ съ Половци, и изби Мордву всю и Русь Пургасову, а Пургас едва вмалѣ утече“. Лавр. лѣт. 1229 г., стор. 192 (П. С. Р. Л., I).

²⁾ Лавр. лѣт. 1236 г., стор. 196.

VIII. ГОЛОВНІ ВИСНОВКИ (РЕКАПІТУЛЯЦІЯ).

Року 1904 професор, тепер академик Української Академії Наук, М. С. Грушевський, протестуючи проти звичайної схеми руської історії, писав, що через цю схему „Історія великоруської народности зістаєть ся властиво без початку. Історія сформовання великоруської народности досі зістаєть ся не виясненою, через те, що її історію починають слідити від середини XII в.“ й т. д. ¹⁾.

Наша розвідка й має на оці відшукати цей початок руської історії, що був-би за засновок і вступ до всіх дальших її періодів, знайти джерела руської культури й права, а разом з тим підійти до загадки — як зформувалася великоруська народність.

У низці нарисів ми встановили були такі факти.

Торговельний рух великим Волзьким шляхом починається з передісторичних часів і розвивається аж до IX—X віків по Хр., коли Волзький шлях відступає своє першенство в східній Європі Дніпровому шляхові „из варяг в греки“. Дуже рано, чи не з часів молодшої бронзи (Ананьїнська культура), про Волзький торговельний шлях довідується людність Скандинавських земель, яка протягом кількох століть користується з нього для зносин з країною середньої Волги й Ками, з долішнім Надволжям, північним Кавказом, тоді Каспійським і Чорноморським узбережжям.

У мовах східних індо-європейців, в санскриті, в зендській і староперській, певне з часів спільного їх перебування в східній Європі, найбільша ріка їхньої прабатьківщини Волга зветься „рікою“ переважно: Раза, Рага, Ранга, і це ім'я потім переходить у географію Клавдія Птолемея в формі Ра (II вік по Хр.) і в Скорочену Географію невідомого автора в формі Рос (V вік по Хр.). Скандинави, які, очевидночки, одвідували Волгу, під тою-ж-таки назвою, в значінні річних або Волзьких людей, стають відомі спершу, певно, у іранців східньої Європи (алани?), потім у фінів східних (орос, урос) і західних (руотсі, то-що).

Археологічні дані примусили російських і шведських археологів визнати, що в VIII—першій половині IX століть існувала ціла низка скандинавських колоній на східньому березі Балтицького моря, а поло-

¹⁾ М. Грушевський, Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного словянства, стор. 3, — відбитка з абірника „Статті по славяно-вѣдѣнію“ I. Спб. 1904.

вина констатованих селищ, а саме 8, групувалася по-над Волзьким торговельним шляхом, у районі середньої Волги. Цей висновок, дуже важливий, щоб правильно сконструювати початкову руську історію, цілком стверджують також історичні звістки, руські, скандинавські й особливо східні; згідно з усіма цими звістками, скандинави прийшли й, певне, з'явилися їхні перші стоянки на Волзі далеко раніш, ніж гадають археологи.

Перераховуючи передслов'янську людність північних земель східної Європи, руський Початковий літопис виразно зазначає, що колись, очевидно, перед тим, як поприходили були сюди східні слов'яни, на просторі від східного узбережжя Балтики й до жребія Симового, тобто в його розумінні, до меж Камської Болгарії й Хазарщини, розкидано було селища східних варягів. Літописець тут-же підкреслює, що це були такі самі варяги, які жили й на західному березі Балтики, тобто в Скандинавії та інших землях, де сиділи північні германці. Цих східних варягів літописець інакше називає руссю. Існування їх селищ у хронологічній концепції Початкового літописця треба пристосувати до часу перед другою половиною IX-го віку, тобто до того часу належить літописна мапа розселення східних слов'ян.

Географічні дані скандинавських саг, даючи потрібні до їх змісту рамці, сами не були поетична вигадка, і тому їх можна вважати за непоганий історичний матеріал. Хоч який різноманітний їх зміст, саги проте мають загальне й досить стале уявлення про географію східної Європи: як розміщено її річки й землі.

Східну Європу саги йменують „Великою Швецією“ або „Холодною Швецією“. Саги вважають, що вона близько зв'язана з їхнім минулим (батьківщина богів, місце геройських подвигів, належність цілої країни шведам в Торгнієвих та Інгігердиних устах, то-що) і теперішнім (походи, подорожі, служби, еміграція, кривні зв'язки та де-не-де одноплемінна людність). Поміж землями „Великої Швеції“ саги скількись разів згадують країну Рисаланд або Рюсаланд, тобто країну русів, яку приміщують на схід од Гардарикії (приблизно Новгородська земля) та на північ од Гуналандії, тобто пізнішої Хазарщини, що лежить у південно-східній частині руської рівнини. Отже, Рюсаланд повинна була лежати в північно-східній Росії, приблизно в межіріччі середньої Волги й Оки. Позначна річ, що конунги Рюсаланда, а так само й її купці, як кажуть саги, мають скандинавські ймення, тимчасом як конунги Гардарикії мають імення слов'янські.

Нарешті, східні звістки дуже добре знають русів та їхню землю. У східних письменників ми зустрічаємо численні згадки про русів за VI—IX й дальші століття. Ці вказівки, що йдуть із різних джерел і мають неоднакову вірогідність та історичну цінність, все-таки дозволяють нам мало не до краю простежити долю скандинавської колонізації на Русі і цим способом з'ясувати багато темних питань з початкової руської історії.

Дарма що східних письменників, які лишили нам згадки про стародавніх русів, дуже багато, запас відомостей про останніх у них надто

обмежений. Цей запас можна поділити на три традиції. Перша стосується до найдавніших часів, коли руси з'явилися в східній Європі, й до першого з ними знайомства на сході: хронологічно — це VI—VIII століття по Хр. Друга традиція має на оці русів першої половини IX-го століття (і, можливо, VIII ст.), коли на середній Волзі, в країні руського межиріччя, існував так званий „руський каганат“. Нарешті, третя оповідає про русів другої половини IX-го й самого початку X-го віків після того, як угри зруйнували руський каганат і людність його з середньої Волги розпошилася по краях руської рівнини, ба навіть за її межами. Інші східні письменники, що подають нові дані про русів, знали їх уже в X-му віці, до якого є розмірно чимало джерел; їх ми тут спеціально не розглядатимемо (ибн-Фадлан, Мас'удій).

Першу традицію про русів зберегли: хазаро-перська легенда про те, що народи східної Європи походять од Яфетових синів, Церковна Історія, яку приписують Захарії-Риторові, складена року 555-го, невідомого походження, можливо, літописні замітки або акти, що їх використав Баль'амій для свого перекладу-переробки Табарієвої всесвітньої історії, письменник XV-го Загиреддін, ибн-Хордадбегів опис руських валок, то-що. Хазаро-перська генеалогічна легенда каже, що руси з'явилися на границях Хазарщини раніше, ніж слов'яни, та що вони оселилися на річних островах. Описуючи звичаї стародавніх русів, легенда засвоює їм багато таких рис, які становлять зміст другої традиції. Написана в Сирії Церковна Історія 555-го року згадує про народ Рос, що живе поміж закавказькими, з погляду південця, народами, в східній Європі, поруч з амазонянками. Росів описує вона, як людей високих на зріст, що не можуть їздити верхи кінями. Далі за русів згадують пізніші східні (перські) письменники, роблячи їх учасниками боротьби хазарів з персами та арабами в VI—VII віках за Кавказькі проходи, питання про джерела цих згадок лишається й досі нерозв'язане. Нарешті, суди-ж можна зарахувати славнозвісний опис руських валок, які з найдальших кінців Славонії йшли через річку Дін на Волгу, потім через Каспійське море в перські міста й доходили аж до Багдаду; цього опису вміщено в ибн-Хордадбегівій „Книзі шляхів і країн“ (846—7).

Друга традиція східних письменників про русів (ибн-Русте близько 903 р., Гярдізій 1052 р., перша частина анонімною „Книги границь світу“ 983—4 р. та інші) за своє джерело має два описи русів та їхньої землі, що належать до часу не пізніш од першої половини IX-го століття. Перший опис каже за те, що руси перебували на невеликому болотяному острові, другий — на широкому просторі, де вони мали міста. Традиція стверджує велелюдність країни русів (до 100.000 люду) та те, що у них було державне об'єднання в рамцях „руського каганату“. Існування каганату, відомого нам і з інших джерел (Бертинський літопис під 838—9 роком), треба застосувати до першої половини IX-го століття; до того-ж часу належить і другий опис русів другої тра-

диції, яка знає каганат, як державу, що існує. За літературне джерело другої традиції про русів, що вперше об'єднало два неодночасні описи країни русів, треба визнати незацілілий ибн-Хордадбегів твір „Збірка генеалогій персів і їхніх колоній“.

Друга традиція виразно вміщує країну русів у середній частині Волзького торговельного шляху: на захід від Камської Болгарії. У перського анонімного автора „Книги границь світу“ середня Волга до того місця, де сполучається вона з Камою, зветься річкою „Рус“. Як описує ця книга, руси, що на тій річці живуть, межують із сходу з Камськими болгарами, з півдня річкою Рудою (Доном) — із слов'янами. На північ од них — північні пустарі. Опис русів другої традиції дозволяє вбачати в їхньому каганаті розмірно дужу торговельно-розбищацьку державу з численною людністю, яка засіла на середній частині Волзького торговельного шляху й приневолила коритися собі частину місцевих фінських і слов'янських племен.

Навала угорських (мадярських) племен, наприкінці 820-их або на початку 830-х років, яку, певно, підсилило повстання місцевих фінських і слов'янських данників, поклала край існуванню руського каганату на середній Волзі. Спогад про це зберігся як в угорських, так і в руських хронографах, так само в східних письменників. До тої-ж старовини треба застосувати згадку руського літопису про те, як вигнано варягів, та звістку Бертинських анналів про посольство од руського кагана до цесаря Теофіла.

Видалення угрів із руського межиріччя в Лебедію (країну р. Дону), звідки вони виселяються на захід в Ателькузу й потім у Закарпаття, давало змогу частині втікачів-русів повернутися назад. Можливо, що частина емігрантів справді повернулася разом з князями, яких „покликали“ тая, що залишилася русь, слов'яни й чудь, як оповідають руські літописці. Свідчення Симеона Логотета про русів 904 року дає вказівку на те, що руси на початку (або наприкінці) X-го століття справді вважали себе за споконвічний у східній Європі народ, який допіру визволивсь од ворога, що на них напав та їх гнобив. За того ворога і були угри.

Зрозумівши літописну легенду про покликання князів з усією руссю з-за моря, як заклик і поворот на давню батьківщину втікачів за море східних варягів, ми усуваємо всі труднощі, сполучені з прийняттям цієї легенди за історичний факт. Заклик руських князів не тільки од слов'ян і од чуди, але й од русів-же-таки, поворот князів „со всею руссю“, мовчання про це скандинавських пам'яток, швидке й надзвичайно легке утворення руської держави, що спочатку відновлялася по давніх межах підупалого каганату, потім надзвичайно швидка втрата у скандинавів їхніх національних ознак і навіть релігії, нарешті перехід руських князів із Новгороду не на спустошене Надвожжя, а на Наддніпрянщину й відкриття шляху з варяг у греки, — все це є природний наслідок як існування, так і наступного знищення руського каганату на середній Волзі.

Такий-же наслідок є й те нове становище „руського питання“, що його знаходимо у східніх письменників про русів третьої традиції.

Східні письменники, що зберегли у своїх творах третю традицію про русів (аль-Бальхій † 934, Истахрій † 951, ибн-Хаукаль † 977, друга частина оповідання „Книги границь світу“ 983—4, Идрісій 1054 р. та інші) мають за своє літературне перводжерело незакінчену працю везіра Саманідської держави Джейханія, що писав на самому припочатку Х-го століття. Третя традиція знає народність русів не зібраною в одній, хоч-би й просторій, країні, як знали її письменники другої традиції, а розпорошеною по всіх краях східньо-європейської рівнини. На місці давнішого руського каганату другої традиції на середній Волзі, вона знає вже не одну державу, а три карликові формування: трое руських племен з трьома містами та трьома в них „царями“. Смуга руського розпорощення обіймає Чорноморське узбережжя, певне, з Дніпром („Зовнішня Росія“ Костянтина Порфірогенета), на сході межі Хазарщини й навіть „держави ісламу“. Численні звістки про походи русів на Дніпрі, на Чорному й Каспійському морях, певне, стоять у звязку з тією експансією русів, що повстала потому, як зруйновано каганат, а тоді через новий вплив варягів з-за моря. Трое „руських“ племен, що сиділи в районі середньої Волги, це є безперечні уламки єдиного колись каганату, від якого традиційно збереглося спільне всім ім'я руси, дарма що вони відокремилися на основі етнографічного походження.

Плім'я русів-беравів, що лежало далі на схід від інших і перебувало в політичній залежності від Камських (Зовнішніх) болгар, було недобитком справжніх східніх варягів. Його місто Кутаба або Кокіяна, ім'я якого, можливо, згодом дістав у спадщину Київ на Дніпрі, лежало ближче, ніж інші, до Камської Болгарії, за 20 денних переходів од м. Болгар на Волзі й за 10 переходів од східнього кордону колишнього руського каганату, певне, біля гирл Оки. Сюди приїздили східні купці. Плім'я Салавіє з містом Слава лежало на захід; у них треба вбачати слов'янський відламок каганату під його „руським“ (не слов'янським) назвищем. Слава лежала річними шляхами верстов на 200—250 вище від Кокіяни. Купці могли одвідувати останню тільки підчас мирних стосунків, що, звичайно, було не завсіди. Третє плім'я, Артаніє з містом Арта, Арса й т. и., — певне, східньо-фінська країна колишнього каганату, лежала між першими двома на половині дороги між ними.

За східніми звістками (ибн-Фадлан), а так само і за археологічними даними руси другої половини ІХ-го й початку Х-го віку були гани. Але й археологічні дані й історичні свідчення, грецькі та східні, доводять, що вже за тих часів до них доходило християнство, яке ширлося, мабуть угору Доном і Волгою. Далі скількись східніх письменників (аль-Ауфій та інші) переказують, що волзькі руси, котрі поробилися були християнами, років 912—913 підо впливом якогось „переляку“ попереверталися на мусулман. Про це їхнє посольство оповістило султана Ховарезму (Хіва).

Руський літопис описує участь, мабуть, нечисленних болгарських русів у боротьбі між болгарами й Володимиро-Суздальськими князями, що просувалися на схід до гирл Оки. Князь Юрій Всеволодович 1221 р. підбив під себе невідомий нам на ймення болгарський городок, що стояв там, де Ока вливається в Волгу, і на його місці збудував свій Нижній Новгород. Болгари нещасливо спитувалися відбити це місто. На боці князя Юрія II-го билися половці з своїм князем Пурешею; а на боці болгарського ілутвера Пургаса — мордва й „Пургасова русь“, можливо, останки Волзьких русів, що ввійшли до складу Волзької Болгарії. Після нещасливого бою половці „изби Мордву всю и Русь Пургасову“, як оповідає літописець. Дальші звістки про цю русь уриваються через татарський погром.

Отож, ми констатуємо, що початок історії Руси як-найщільніше був зв'язаний з історією водяного шляху на Волзі. Волга стала за ту купіль, у якій різні етнографічні нашарування зрослися в одне народне тіло, дістали своє нове „руське“ ім'я, збагатилися на нову „руську“ культуру й здобули перший політичний досвід у „руському“ каганаті.

Споконвіку ставши торговельним шляхом для як-найдальших народів, Волга вабила до своїх берегів і фінів, що перші осіли на них, і скандинавів, що за найдавнішої доби свого колонізаційного поширення створили на середній Волзі половину всіх відомих колоній східньої Європи, й, нарешті, слов'ян, переважно кривичів з середньої Наддніпрянщини. Не пізніш од X-го століття можна говорити про формування великоруської народности, яка зберегла в спогадах свій зв'язок з „варягами“, як це засвідчив літописець, та яка розмовляла вже по-слов'янському, молилася слов'янським богам і була по суті новою „руською“ етнографічною одиницею. Не пізніш од першої половини IX-го століття ця „руська“ народність, виробивши свою своєрідну культуру, в якій органічно сплітаються елементи скандинавські, слов'янські й особливо східні, створила й окрему державу, „руський каганат“, до складу якого ввійшли й руси-скандинави, й слов'яни й фіни, під гегемонією перших. Занепад цієї руської держави, в зв'язку з утворенням широкої смуги розселення волзьких русів, сприяв поширенню як руського ім'я, так і тих елементів культурного та релігійного синкретизму й міжнаціонального державного будівництва, які лежали в основі першої руської держави на Волзькому торговельному шляху, на велику просторинь спочатку слов'янської колонізації східньої Європи, а згодом і на всеньку східню Європу.

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
<i>Вступ</i>	5— 6
<i>I. Волзький торговельний шлях і Скандинавська колонізація</i>	7— 36
1. Найдавніші назви Волги (7—9). 2. Найдавніші дані про Волзький шлях (10—14). 3. Сліди Скандинавського впливу й колонізація скандинавів на Волзькому шляху (14—36).	
<i>II. Східні варяги</i>	37— 58
1. Роаселення варягів за „Повѣстью временныхъ лѣтъ“ (37—44).	
2. Оцінка відомостей літопису про східніх варягів у російській історичній літературі (44—58).	
<i>III. „Велика Швеція“ та її країни за скандинавськими сагами</i>	59— 75
<i>IV. „Руси“ східніх письменників</i>	76—100
1. Східня історично-географічна наука та її традиції про русів (76—81). 2. Хазаро-перська легенда про те, звідки з'явилися та як розселилися народи Східньої Європи (81—91). 3. „Церковна історія“ та інші джерела про русів першої традиції (91—100).	
<i>V. Друга перська традиція про руський острів та руський каганат</i>	101—117
<i>VI. Руський каганат</i>	118—161
1. Місце його існування; етнографічний склад (118—132). 2 Час існування руського каганату (132—138). 3. Занепад руського каганату (138—149). 4. Відгуки про те, як занепавав каганат, у літописах і писаннях про те, як покликано князів (149—161).	
<i>VII. Третя арабська традиція про трое руських племін і трое міст</i>	162—222
1. Представники третьої традиції та її перводжерела (162—178).	
2. Географічні дані про русів у письменників третьої традиції (178—207). 3. Етнографічні й політичні дані про русів у письменників третьої традиції. Релігія русів. Їхня дальша доля (207—222).	
<i>VIII. Головні висновки (рекапітуляція)</i>	223—228

